

ଅଧ୍ୟାତ୍ମିକ
ପ୍ରକାଶନ

हॉकी

लेखक
शरद जोगळेकर

महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळ

प्रकाशक :

सचिव, म. रा. साहित्य संस्कृती मंडळ^१
मंत्रालय, मुंबई ३२

मुद्रक :

य. गो. जोशी

आनंद मुद्रणालय

१५२३ सदाशिव, पुणे ४११०३०

मूल्य : अकरा रुपये

हॉकीचे जादूगार स्वर्गीय श्री. ध्यानचंद

अर्पण

जे आपल्या कौशल्यपूर्ण खेळाने अजरामर झाले व ज्यांच्यामुळे कित्येकांना हॉकी खेळण्याला स्फूर्ती मिळाली त्या “हॉकीच्या जादू-गाराला” ही अल्पकृती विनम्रपणे अर्पण करीत आहे.

—शरद जोगळेकर

निवेदन

शाळेत असल्यापासून मला खेळाची आवड. पण मी जेव्हा इंग्रजी चौथीत होतो तेब्बापासून हॉकी व क्रिकेट या खेळांची विशेष गोडी लागली. बेळगावला त्यावेळी मराठा फलटण व पोलिस संघ यांच्यात नेहमी चुरशीचे हॉकी सामने होत. ते पाहून मी पुष्कळ गोऱ्टी शिकलो आणि त्यामुळे पुढे हळू हळू शाळा-कॉलेजच्या संघात माझा समावेश होऊ लागला. त्यानंतर पुढे जागतिक कीर्तीचे सुप्रसिद्ध असे कै. ध्यानचंद, कै. रूपसिंह, कै. किशनलाल, कै. के. डी. सिंग ऊर्फ बाबू, जे. फिलिप्स, निमक वंधू व इतर पुष्कळ प्रसिद्ध खेळांडूंचा खेळ पाहण्याची व आणि काहीच्या विस्तृद्ध खेळण्याचीही संधी मिळाली. १९२७ ते १९५२ सालापर्यंत म्हणजे २५ वर्षे मी हॉकी खेळलो. तो काळ म्हणजे भारतीय हॉकीला तोड नाही असा होता! पण! आस्ते आस्ते आपल्या कीर्तीला उत्तरती कळा लागून आपण पुढे तर फार खाली गेलो. ही खंत मनाला लागली. त्यासाठी इतर काही नाही तरी या विषयावर मराठीतून पुस्तक लिहावे व मराठी माणसात या खेळाची गोडी उत्पन्न करण्याचा प्रयत्न करावा असे मनाने घेतले.

एकदा ही कल्पना मनात आल्यावरोबर त्या दृष्टीने विचार करू लागलो व हळू हळू पुस्तके आणि इतर माहिती वाचून त्याची टाचणे करू लागलो. याच सुमारास माझे बेळगावचे ज्येष्ठ मित्र श्री. वा. र. सुंठंगकर यांनी माझ्या कल्पनेला पाठिंबा देऊन प्रोत्साहन दिले. तसेच पुण्याचे डॉ. अविनाश भिंडे यांच्याकडूनही प्रोत्साहन व सक्रिय मदत मिळाली. त्यामुळे हे पुस्तक लिहिण्याचे पक्के ठरले. याच वैली महाराष्ट्र राज्य साहित्य-संस्कृति मंडळ, भाषांतर विभाग पुणे, यांच्यातरफै हा ग्रंथ लिहिण्याची परवानगी मिळाली. तेब्बा लगेच लिखाणाला सुरुवात केली आणि ते काम आता पुरे झाले आहे.

हे लिखाण करीत असताना माझी पत्नी सौ. कमल जोगळेकर व चिरंजीव दिलीप जोगळेकर यांच्याकडून मला उत्तम सहकार्य मिळाले म्हणूनच मी हे काम पुरे करू शकलो. तसेच हे पुस्तक लिहिण्याच्या कामी पुणे विद्यापीठ, जयकर ग्रंथालयाचे मुख्य ग्रंथपाल डॉ. पैठे व फर्मुसन कॉलेजचे ग्रंथपाल यांचे वहुमोल साहाय्य झाले आहे. तसेच माझे स्नेही डॉ. भिंडे, डॉ. ग. भा. जोशी, प्राचार्य द. वि. खासनीस व श्री. मनोहरपंत ढाप्रे यांनी केलेल्या साहाय्यावहल मी त्यांचा आभारी आहे.

सदर पुस्तकात इंग्रजीला शक्य तितके पर्यायी मराठी शब्द वापरण्याचा प्रयत्न केला आहे आणि जे काही पर्यायी शब्द रुढ करता येतील व पुढे मागे ते सर्रास प्रचलित होतील या दृष्टीने त्यांची एक यादी परिशिष्टात जोडली आहे.

....पाच....

मला जेवढे शक्य झाले तेवढे श्रम घेऊन, माहिती गोळा करून ती मनोरंजक, वाचनीय व उपयुक्त करण्याचा प्रामाणिक प्रयत्न केलेला आहे. यात काही त्रुटी व उगिवा असतीलच. तेव्हा वाचकांनी त्या नजरेस आणून दिल्या तर त्याबद्दल मी त्यांचा आभारी होईन.

‘स्वामी कृष्ण’
६९४/२ पारसनीस
कॉलनी, पुणे ९
दि. १-८-८०

शरद जोगळेकर

मंडळाचे निवेदन

यंदा नवव्या आशिथाई क्रीडास्पर्धा नवी दिल्ही येथे होत आहेत. त्या निमित्ताने श्री. शरद जोगळेकर यांनी लिहिलेले हे पुस्तक प्रसिद्ध करण्यास मंडळास आनंद होत आहे.

सुरेंद्र वारळिंगे

अध्यक्ष

विजयादशमी, शके १८७४
ता. २७ ऑक्टोबर, १९८२

महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळ, मुंबई.

चित्र व आकृत्यांची सूची

- (१) प्रास्ताविकापूर्वी ४ ऑलिंपिक पटूंचे छायाचित्र.
- (२) प्रकरण १ पान ४ चित्र नं. १ उत्खननात सापडलेले चित्र.
- (३) प्रकरण १ पान ६ चित्र नं. २ हाडाच्या काठीचा स्टिकसारखा उपयोग.
- (४) प्रकरण २ पान १२ आकृती नं. १ हॉकीच्या क्रीडांगणाची आखणी.
- (५) „ „ पान १३ आकृती नं. २ हॉकीचा गोल.
- (६) प्रकरण ४ पान ३५ आकृती नं. १ खेळाला सुरवात ‘बुली’ ने होते.
- (७) प्रकरण ५ पान ३८ आकृती नं. १ चैंडू अडविणे.
- (८) „ „ पान ३९ आकृती नं. २ चैंडूवर तावा.
- (९) „ „ पान ४० आकृती नं. ३ झिगझऱ्यग पद्धत.
- (१०) प्रकरण ६ पान ४४ आकृती नं. १ खेळाढूची स्थाने.
- (११) प्रकरण ६ पान ६२ बलवीरसिंगचे छायाचित्र.
- (१२) प्रकरण ७ पान ७० आकृती नं. १ झिगझऱ्यग पास.

● ● ●

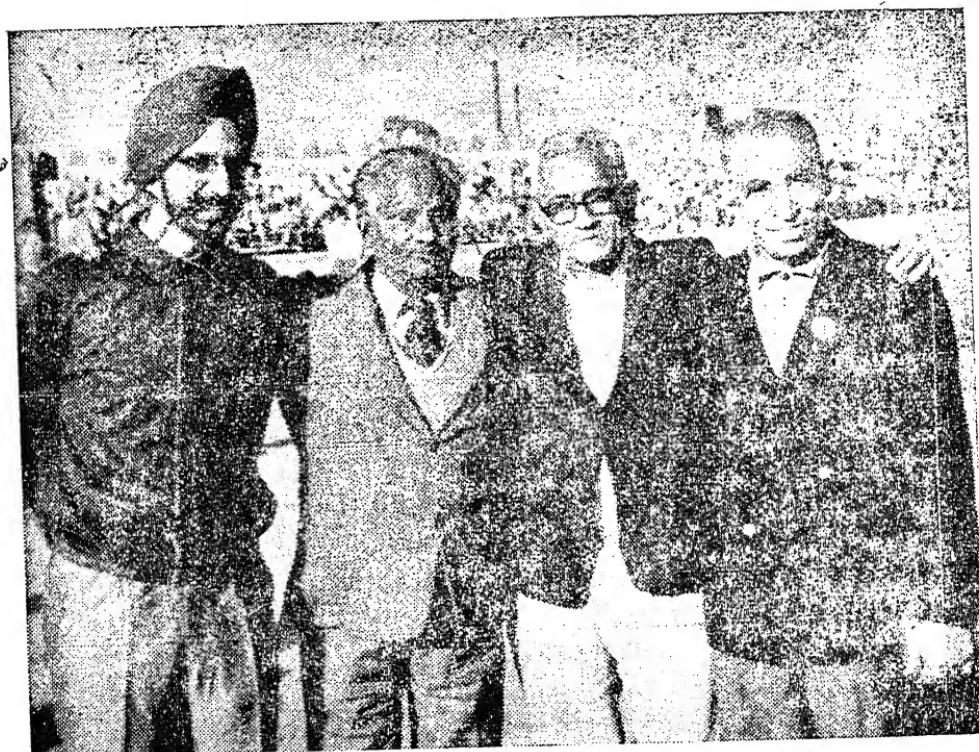
अनुक्रमणिका

प्रास्ताविक	१
१ इतिहास व विकास	४
२ क्रीडांगण, साहित्य व साधने	१२
३ हॉकी खेळाचे नियम व त्यात होत गेलेले बदल	१९
४ शारीरिक क्षमता, मूलभूत नैपुण्य आणि खेळाची सुरुवात	२५
५ शारीरिक व मानसिक तयारी, व्यायाम सराव व प्रशिक्षण	३६
६ प्रत्येक खेळाडूची जागा, कार्य आणि महत्त्व	४४
७ खेळातील डावपेच, संघभावना व संघनायक	६८
८ खेळाडूचे मानसशास्त्र	७६
९ आंतरराष्ट्रीय हॉकीत भारताची कामगिरी, सद्यःस्थिती व पुढे	७९
१० ऑलिंपिक हॉकी सामन्यांचा आढावा	९०
११ आंतरराष्ट्रीय, विश्वचषक व आशियाई सामने	९४
१२ हॉकी खेळातील काही व्यक्ती व खेळाडूंचा परिचय	९९
१३ हॉकी खेळातील काही गमती-जमती व किस्से	११४
१४ पंच व त्यांचे कार्य	१२३
परिशिष्ट १	१२६
आतापर्यंत खेळल्या गेलेल्या राष्ट्रीय व अंतरराष्ट्रीय सामन्यांचे वृत्त	१२८
परिशिष्ट २	
हॉकी-पुस्तकात आलेल्या इंग्रजी शब्दाला मराठीतील पर्यायी शब्द	१२९
परिशिष्ट ३	
संदर्भ ग्रंथसूची	

● ● ●

प्रास्ताविक

मनुष्यप्राणी जन्माला आल्यानंतर हिंडू-फिरू लागला की, बाल्यावस्थेपासूनच त्याची खेळण्या-वापाडण्याकडे नैसर्गिक प्रवृत्ती असते. बाल्यावस्थेतच चापल्य, चाहुर्य, सावधानता, दमळाक, मानसिक व शारीरिक समरोल व्हैरेंचे संस्कार त्याच्यावर होत असतात. तो जसजसा मोठा होत जातो तसेते आपली देहयष्टी सुट्ठ, सुडौल, सुंदर व आकर्पक असावी असे त्याचे स्वप्न असते. त्याची वाढ ज्या परिस्थितीत व वातावरणात होत असते त्या अनुषंगानेच तो अवतीभोक्तीच्या खेळांकडे जास्त आकर्षणा जातो. पण त्याच्याच जोडीला प्रत्येक द्यक्तीची आशड व ओढ ज्या खेळाकडे विशेष असेल तिकडे त्याचा कल असतो, हे स्वाभाविकच आहे. परंतु त्यासाठी योग्य ते प्रयत्न केल्याशिवाय ते खरे होऊ

(१) गुरवक्षर्षिंग (२) कै. ध्यानचंद (३) ए.म. पी. यानसे (४) कै. किसनलाल
हॉ....१

शकणार नाही. म्हणूनच त्यासाठी सतत मेहनत व सराव यांची जोड असल्याशिवाय त्याला यश मिळणार नाही. तेव्हा प्रत्येक व्यक्तीने त्याच्या आवडीच्या खेळाचा अभ्यास व व्यासंग करणे अत्यंत महत्वाचे आहे.

खेळ म्हणजेच क्रीडा ही कला आहे! कला मनरंजनासाठीच असल्यामुळे कलेकडे, म्हणजेच खेळाकडे प्रत्येक व्यक्ती कमी-अधिक प्रमाणात आकर्षिली जाते हे सत्य आहे! मग तो खेळ कोणता का असेना! कारण व्यक्तिव्यक्तीप्रमाणे आवडही भिन्नभिन्न असते.

तेव्हा या सर्वसाधारण नियमाला अनुसरूनच भारतातील निरनिराळ्या राज्यांत वेगवेगळे खेळ खेळले जातात. व्यायामाचे व धारण्या-पद्धण्याचे प्रकार वहुतेक सगळीकडे सारखेच आहेत. पण खेळामध्ये प्रत्येक ठिकाणी विविधता आहे हे स्पष्ट दिसून येते.

आपल्याकडे जे विदेशी खेळ खेळले जातात त्यांचा प्रसार व प्रभाव इथे इतका पडला आहे की, अगदी आवालवृद्धापासून वहुतेक सारेजण या खेळांत खूपच रस घेत असल्याचे दिसते. विशेषेकरून क्रिकेट खेळाचे स्तोम हळी भारतात फारच माजले आहे. ‘स्तोम’ म्हणण्याचे कारण हेच की, त्यात फार वेळ फुकट जातो आणि त्या मानाने मनोरंजनाचा भाग त्यात किती आहे हा एक प्रश्न आहे. तसे पाहिले तर शारीर सुट्ट होण्यासाठी भरपूर व्यायाम होणारे असे भारतीय वैशिष्ट्याचे कबड्डी व खो खो हे दोनच मैदानी खेळ वहुतेक सर्वत्र अलीकडेच लोकप्रिय होत आहेत; आणि त्यांना ऑलिंपिक खेळात स्थान मिळावे म्हणून प्रयत्नही चालू आहेत. क्रिकेट हा वेळखाऊ आणि खर्चिक असा खेळ आहे. म्हणून असा विचार साहजिकच मनात येतो की, इतर विदेशी खेळांत कमी खर्च, कमी वेळ, भरपूर व्यायाम, शारीरिक तन्दुरुस्तीला पोषक, मनरंजन व भावनांचा चढउतार करणारे असे हॉकीचे फुटबॉल हे दोन खेळ असताना त्याकडे जितके लक्ष वेधले गेले पाहिजे तितके ते जात नाही याचे कारण काय?

आता आपण येथे हॉकी या खेळाचाच विचार करणार आहोत.

हॉकी (चेंडूने खेळाटा जाणारा खेळ), जगातील जुन्या खेळांपैकी एक आहे असे समजले जाते. आपणाकडे हॉकीचा खेळ विसाव्या शतकाच्या सुरुवातीला आला असे दिसते आणि आस्ते आस्ते त्याची आवड थोड्याफार प्रमाणात निर्माण होऊ लागली. शारीराला चपलता व काटकपणा येण्यासाठी हॉकीचे फुटबॉल हे खेळ जास्त उपयोगी आहेत, म्हणूनच “मुलांनी गीतापठणापेक्षा फुटबॉल, हॉकीसारख्या खेळांत जर जास्त रस घेतला तर ते जास्त उचित होईल,” असे आपल्याकडील एका थोर व जागतिक कीर्तीचे स्वामी विवेकानंद यांच्यासारख्या महान व्यक्तीने म्हटले आहे.

विसाव्या शतकाच्या सुरुवातीला जरी हॉकी हा खेळ भारतात रुजू लागला होता तरी प्रत्यक्ष मोठमोठ्या सामन्यांत अगर स्पर्धातून भाग घेण्याइतकी तयारी होण्याला आपल्याला पावशतकाइतका अवधी लागला; आणि त्यानंतर जेव्हा आपल्याकडे खेळाढूना अत्मविश्वास बाटू लागला तेव्हा जागतिक कीर्तीच्या ऑलिंपिक हॉकी स्पर्धेत

भारतीय संघाने १९२८ साली प्रथम भाग घेतला आणि मोठ्या आनंदाची व अभिमानाची गोळट ही की, त्यात आपण अपूर्व यशा भिटविले. तेव्हापासून हॉकी हा आपल्याच वैशिष्ट्याचा स्फेद आहे इतका तो आपण आत्मसात केला, आणि म्हणूनच पुढे ३२ वर्षे सतत या खेळात आपण वर्द्दस्व राखले होते. पण त्यानंतर म्हणजे १९६० सालानंतर भारताची पीछेहाट होऊ लागली. ती कां व कशी झाली याचा शोध वेणे अत्यंत जरुरीचे आहे. तेव्हा त्याचा परामर्श स्वतंत्रपणे घेतला आहे.

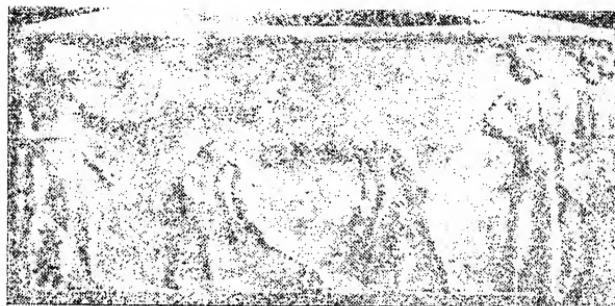
हॉकीचा स्फेद जास्त लोकप्रिय होऊन त्याची वाढ होण्यासाठी या खेळाची माहिती व प्रचार व्हाचा तसा झालेला नाही हे उघड दिसून येते. हा स्फेद भारतातील सर्व राज्यांत कमी-अधिक प्रमाणात खेळला जातो, पण विशेषतः महाराष्ट्रात या घडीला तीनचार ठिकाणे सोडल्यास, तो अगदीच दुर्लक्षिलेला आहे असे खेदाने म्हणावे लागते. म्हणून या खेळासंबंधी शक्य तितकी माहिती देऊन यातले क्रीडाकौशलय लवकर कसे अवगत करावे, कोणत्या पद्धतीने सराव करावा, खेळाडूंच्या अंगी क्रियाव्यापारांचा मेळ कसा असावा, क्रीडासाहित्य व क्रीडांगण, शारीरिक क्षमता वगैरे सर्व गोष्टींचा विचार करून या खेळात आपल्याला प्रगती कशी करता येईल, व्यक्तिशः नैपुण्यामुळे फायदा भिळवून त्यायोगे आपल्या देशाची मान कशी उंचावता येईल वगैरे गोळटी मनात ठेवूनच या पुस्तकाची आखणी करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

इतिहास व विकास

‘हॉकी’ हा खेळ सर्वप्रथम केव्हा आणि कोठे सुरु झाला हे खात्रीपूर्वक संस्कृते कठीण आहे. एकदोन ठिकाणी, ‘असला खेळ सुमारे चार हजार वर्षांपूर्वी खेळला जात असावा,’ असा उल्लेख आहे. पण त्याला नक्की आधार मिळत नाही. तरीही उपलब्ध माहितीवरून या खेळाचा इतिहास व विकास कसकसा होत गेला ही हकीकत मोठी मनोरंजक व उद्बोधक आहे.

अथेन्सला झालेल्या एका उत्खननात सापडलेल्या अवशेषांत इसवी सनपूर्वी ५१४ ते ४४९ या काळात या खेळाचे भितीवर केलेले चित्रीकरण आढळते (चित्र नं. १०१ पाहा). या चित्रात दोन खेळाडू विरुद्ध दिशांना उभे राहून हातातील एक

चित्र १०१ : उत्खननात सापडलेले चित्र

बाजूला वाक असलेल्या काठयांचा भाग जमिनीला टेकवून त्या दोन्हीमध्ये चेंडू ठेवलेला दाखविला आहे. ते दोवे खेळाडू एकमेकांन्या काठीला काठी भिडवीत आहेत असेही दिसते, म्हणजेच ते खेळाला सुरुवात करीत आहेत. आजच्या रुढ शब्दात ते ‘दुली’ करीत आहेत असेही म्हणता येईल. या दोन खेळाडूव्यतिरिक्त आणखी चार खेळाडू तशाच काठया घेऊन खेळाच्या पवित्र्यात उभे असलेले चित्रात दाखविले आहेत.

एकदोन ठिकाणी, असला खेळ सुमारे चार हजार वर्षांपूर्वी खेळला जात असल्याचा उल्लेख आहे, पण त्याला तसा नक्की आधार मिळत नाही. परंतु एकंदर माहितीचा विचार करता असे दिसते की, गोलाकार केलेले दगड फेकणे अगर पायांनी मारणे हीच बहुतेक चेंडूच्या खेळांवी सुरुवात असावी. परंतु दगडी चेंडू फेकणे अगर

पायांनी मारणे यात वराच धोका वाढू लागला म्हणून असते आस्ते जनावरांच्या शरीरा-तील काही चरबीचा भाग चेंडूच्या जागी वापरण्यास सुखवात झाली. या सुखवातीच्या खेळातही स्पर्धा होत्या. पुढे काही ठिकाणी काठी आणि चेंडूयांच्या साहाय्यानेच खेळाची सुखवात झाली असे दिसते.

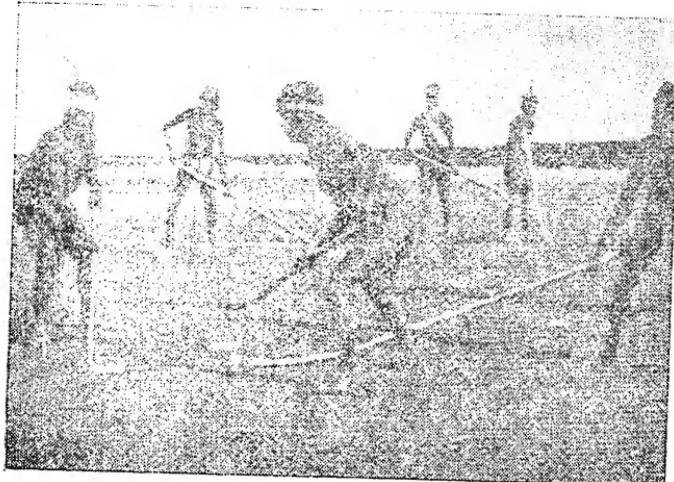
प्राचीन इंजिप्टमध्ये देखील ‘हॉकी’ सारखा काठीचेंडूचा खेळ खेळला जात असाऱ्या असे काही पुरावे सापडतात. तसेच खिस्तपूर्व ५०० वर्षांच्या सुमारास पश्चिम लोक ‘पोलो’ खेळत असत आणि ‘हॉकी’ हे त्याचेच एक स्वरूप असावे असे समजले जाते.

पर्शियाहून हा खेळ ग्रीसमध्ये आल आणि तेथून तो रामन लोकांनी स्वीकारला. त्या खेळची जी चित्रे उपलब्ध आहेत त्यांन खेळाडूच्या हातातील काठयांचा ‘बाक’ आधुनिक हॉकीप्रमाणे वरच्या दिशेला नसून खालच्या दिशेला होता. रामन लोकांनी या खेळाला एक वेगळे रूप दिले होते. बाकविलेल्या काठीने ते हा खेळ खेळत. त्यांच्या या खेळाला ‘पॅग्नेशिया’ असे म्हणत. कातडी आवरणात पिसे भरलेला चेंडू खेळात वापरीत असत. त्यापर्वी दगडाचे लहान गोळे चेंडू म्हणून वेतले जात होते.

रेड-इंडिअन्सपैकी अॅसटेक-इंडिअन्स म्हणून जे ओळखले जात, ते लोक हा काठीचा खेळ खेळत असावेत असा पुरावा ‘मेकिसको’ मध्ये सापडला आहे. अमेरिकेतील रेड-इंडिअन्सही काठीचेंडूचा खेळ खेळत होते. परंतु तो खेळ आधुनिक हॉकीची मिळताजुळता नव्हता. शेजारी शेजारी राहणाऱ्या रानटी वसाहती एकमेकांना खेळासाठी आवाहन करीत. त्वांच्या या खेळाला वेळेचे बंधन नसे. त्यामुळे सूर्योदयापासून ते सूर्योस्तापर्यंत त्यांचा हा खेळ चाललेला असे. कित्येक मैल अंतरावर ‘गोल’ म्हणजेच—दगडांनी रवून केलेल्या दोन खांबांमधील जागा—तयार केलेली असे. प्रत्येक बाजूला किती खेळाडू असावेत याला मर्यादा नसे. त्यामुळे खेळात अनेक खेळाडू म्हणजेच माणसे असत. खेळाडूचा हा आकडा काही वेळा हजारपर्यंतही जाई. खेळावाच्या काठ्या लांब व जाड असून एका टोकाला बाकलेल्या असत. काही खेळाडू लाकडी काठ्यांऐवजी ‘रेन्डीशर’ प्राण्याच्या पायाच्या लांब हाडाचा काठी म्हणजेच ‘स्टिक’ सारखा उपयोग करीत (चित्र नं. १०२ पाहा).

या खेळात खेळाडू वैयक्तिक ताकदीच्या जोरावर प्रतिपक्षाच्या गोलातून चेंडू मारण्याचा प्रयत्न करीत. हा खेळ मोठथा ईर्ष्येने व आरडाओरडा करीत खेळला जाई. यात दांडगाई, आडदांडपणा इतका चाले की, चेंडूचा ताबा मिळविण्याच्या प्रयत्नात कित्येकजण जायबंदी अगर अपेंगही होत. काही वेळा या खेळात काही खेळाडू नुसतेच जखमी होत नसत तर ठारही होत. म्हणजेच कीडांगणाला रणांगणाचे स्वरूप येत असे. याचा अर्थ, खेळ हा मनोरंजनासाठी जरी होता तरी यात युद्धपरिस्थितीही निर्माण होई, पण त्याचा कोणालाच विषाद वाटत नसे.

यानंतर हा खेळ शुरूपात लोकांना माहीत होऊ लागला. फ्रान्समधील लोकांचा हा

चित्र १०२ : हाडाच्या काठीचा स्टिकसारखा उपयोग

आवडता खेळ होता असे दिसून येते. धनगराच्या हातातील एका टोकाशी वाक असलेल्या काठीला जुन्या फैंच भाषेत 'हॉके' असे म्हणत आणि याच फैंच शब्दापासून पुढे 'हॉकी' हा शब्द रुढ झाला असावा असे वाटते. यापूर्वी 'नॅडी' नावानेही हा खेळ लोकप्रिय होता, असा काही ठिकाणी उल्लेखही आहे. 'कॉमॉक' किंवा 'कॅमॉक', या नावाने हा खेळ इंग्लंडमध्ये पूर्वी ओऱखला जात असे. वाकलेल्या काठीसाठी 'गॅलीक' भाषेत वापरण्यात आलेल्या 'कॅमन' या शब्दावरून वरील नाव पडले असावे. आयर्लंड-मध्ये या खेळाला 'हॅले' म्हणत आणि याचा उल्लेख साधारणपणे इ. स. १२७२ च्या आसपास दिसतो. या खेळात प्रत्येक बाजूला ९ खेळाडू असत आणि खेळात तांब्याचा चेंडु वापरला जात असे. तसेच या बाजूचा पराभव होई त्या बाजूच्या खेळाडूना मारपीट होई, आणि काही वेळा जीविदेखील मारले जाई. ही खेळातील चुरस म्हणायची की क्रूरता हा प्रश्न आहे!

हा खेळ पुढे स्कॉटलंडमध्ये लोकप्रिय होत गेला तेव्हा तो 'शेन्टी' किंवा 'शिटी' या नावाने प्रसिद्ध होता.

वर एके ठिकाणी म्हटल्याप्रमाणे हा खेळ अगदी रानटी अवस्थेत असल्यामुळे त्याला वेळेचे वंधन अगर नियमांचा अडथळा असा काही नव्हता. पण जसजसा हा खेळ लोकप्रिय होत गेला तसेसे या खेळाचे रूप पालटू लागले आणि नियम, वेळेचे वंधन वगैरे अस्तित्वात आली आणि कालमान-परिस्थितीप्रमाणे फरकही होत गेले. हॉकेचे रूप व खेळण्याची पद्धत या गोटी प्रथम नव्हत्याच मुळी. तेव्हा हॉकी खेळाचा विकास होण्यासाठी पुण्याळ वाबर्तीत संशोधन करण्याची जरुरी होती; आणि तसे पाहिले तर विकास व संवर्धन यांचा अत्यंत निकटचा संवंध आहे असे वाटल्यावरूनच पुढे 'हॉकी'

खेळाबाबत एक मध्यवर्ती नियामक मंडळ असावे असे मत सर्वत्र दिसून येऊ लागले.

विल्यम फिट्ज टटीफनने १७५५ मध्ये 'लंडन बॉल प्ले' या पुस्तकात केलेल्या एका खेळाचे वर्णन आधुनिक हॉकी खेळाशी वरेच मिळतेजुळते आहे.

अशा तंहेने या खेळाची आवड सर्वत्र उत्पन्न होऊ लागली होती व लोकप्रियता बाढत होती. परंतु इंग्लॅण्डमध्ये खुद राज्यकर्त्यांकडूनच या खेळाला खो घालण्याचे प्रयत्नही झाले हेही नमूद करणे जरुर आहे. इ. स. १३६५ साली तिसरा एडवर्ड बादशाह तर या खेळाचे उच्चाटन करण्याच्याच मागे लागला होता. जो कोणी हा खेळ अपल्या जागेत खेळू देईल त्याला २० पौंड दंड आणि ३ महिन्यांची सजा ठोठावण्यात यावी असा एक हुक्म त्याने जारी केला होता. पुढे इ. स. १३८८ मध्ये दुसऱ्या रिचर्डने हा खेळ बंदी घातलेल्यापैकी एक आहे असा फतवाही काढला होता. अशा तंहेने जरी अडथळे येत होते तरीही या खेळाची प्रगती होतच होती आणि लोकप्रियता कमी न होता बाढतच होती.

हा खेळ असा सर्वत्र बाढीला लागला होता पण मध्यंतरीच्या काळात त्यात झालेली स्थित्यंतरे व प्रगती यांची नोंद झालेली कुठेच आढळून येत नाही. पुण पुढे १८०८ साली लंडन येथे 'डॅल्क हीथ क्लब' हा गोल्फर्ससाठी स्थापन झाला. काही काळाने याच क्लबमध्ये हॉकी, फुटबॉल आणि रग्बी, या खेळांचाही समावेश करण्यात आला. हॉकी खेळाची जशी प्रगती व प्रसार होऊ लागला तसे १८६१ च्या सुमारास केवळ हॉकीचा एक स्वतंत्र विभाग या क्लबात अस्तित्वात आला. तसे पाहिले तर इंग्लॅण्डमध्यील शाळांमधून या खेळाला खरी प्रसिद्धी मिळाली इ. स. १८०० च्या सुमारास. 'टॉन त्रिज' शाळेच्या दिद्याध्यांनी जवळच्या जंगलातून काठशा मोडून आणल्या. नंतर त्या वाफारून त्याना हवा तसा आकार देऊन मोठ्या भट्टीत त्या वाळविण्यात आल्यानंतर त्या खेळासाठी घेण्यात आल्या. सुरुवातीला 'हॉकी' स्टिकच्या दोन्ही बाजूनी सर्रास खेळले जात असे. त्यानंतर 'ओक' लाकडाची, वाफेवर वाकवून एका बाजूला पसरट झालेली अशी हॉकी स्टिक प्रथम उपयोगात आली. मरु, गुळगळीत अशा गोळयाचा चेंडू म्हणून प्रथम वापर करण्यात येत होता. परंतु हा गोळा कसला होता यावहूल तशी माहिती मिळत नाही.

सुरुवातीला २०० यार्ड लांब व ५०० ते ६०० यार्ड रुंद असे खेळाचे मैदान असे. त्यानंतर ते २७० यार्ड लांब व ७० यार्ड रुंद असे ठरविण्यात आले. अता १०० यार्ड लांब व ६० यार्ड रुंद अशी मैदानाची मर्यादा ठरली गेली आहे. गोलच्या दोन्ही खांवां-मधील अंतर १० याडांचे असे. खेळाडू व गोल यांच्या दरम्यान जर चेंडू नसेल तर कोणाही खेळाडूला प्रतिपक्षाच्या गोलापासून ४० यार्ड अंतरात राहता येत नसे. हल्दीच्या वाजूबाहेर (ऑफ साईड) नियमाचे मूळ येथेच असावे असा निष्कर्ष काढला तर ते चुकीचे होणार नाही.

साधारणपणे १८४० च्या आसपास हॉकीचा पहिला दलव इंग्लॅण्डमध्ये स्थापन झाला

होता. जसजशी या खेळाची लोकप्रियता वाढू लागली तसेतसे निरनिराळे संघ युरोपात स्थापन होऊ लागले. इ. स. १८७५ साली इंग्लंडमध्ये निरनिराळ्या हॉकी क्लबांची एक संयुक्त वैठक झाली आणि त्या वैठकीत या खेळाचे नियंत्रण व नियम करण्यासाठी एका असोसिएशनची स्थापना झाली. परंतु तिचे अस्तित्व जेमतेम ५/६ वर्षेच टिकले आणि १८८२ साली या असोसिएशनला आपला गाशा गुंडाळावा लागला. परंतु १८८३ साली त्रिटनमध्ये 'विम्बलडन हॉकी क्लब' स्थापन झाला आणि या खेळाचे पुनरुज्जीवन झाले. या क्लबने काही नियम तयार केले. पुढे १८ जानेवारी १८८६ रोजी 'त्रिटिश हॉकी असोसिएशन' अस्तित्वात आली आणि हा दिवस म्हणजे आधुनिक हॉकीचा जन्मदिवस समजला जातो. त्या वेळचे प्रिन्स ॲफ वेल्स सातवे एडवर्ड हे या असोसिएशनचे पहिले अध्यक्ष होते. तेव्हापासून इंग्लंडमध्ये अनेक हॉकी संस्था निर्माण झाल्या आणि या साञ्चा त्रिटिश हॉकी असोसिएशनच्या सदस्य झाल्या.

याप्रमाणे या खेळाची जरी प्रगती होत होती तरी फुटबॉल, क्रिकेट इतका हा खेळ लोकप्रिय झाला नव्हता आणि केवळ हौशी खेळाडूंपुरतेच याला महत्व होते. पण विशेष आश्रयाची गोष्ट ही की, महिलांमध्ये या खेळावादल जास्त आवड म्हणजे झाली होती आणि त्याचे चोतक म्हणजे १८८७ साली ॲक्सफर्ड विद्यापीठात झालेला महिलांचा पहिला सामना हे होय. याचाच परिणाम म्हणून की काय महिलांचा पहिला क्लब लंडनमध्ये लगेच स्थापन झाला आणि पुढे ठिकठिकाणी अनेक क्लब उदयाला आले. तेसेच हा खेळ अमेरिकेत प्रथम नेण्याचे श्रेयही एका उत्साही महिलेकडे जाते.

हॉकी खेळाची लोकप्रियता वाढत होती हे जरी खरे असले तरी त्याला जागतिक खेळाच्या दर्जीचे स्वरूप प्राप्त झालेले नव्हते. पण जसजसा या खेळाचा प्रसार होत होता तसेतशी अंतरराष्ट्रीय सामन्यांसाठी घटू हूळू मारणी होऊ लागली होती. याच मुमारास आयरिश हॉकी असोसिएशनची स्थापना झाली आणि लगेच इंग्लंड व आयर्लंड यांच्यात पहिला सामना झाला. हा सामना १८९४ साली लंडनजवळ 'रिचमॅंड' या ठिकाणी झाला. त्यानंतर ५/६ वर्षांनी निरनिराळ्या युरोपियन राष्ट्रांत सामने आयोजित करण्याच्या घट्टानींने अंतरराष्ट्रीय हॉकी मंडळाची स्थापना झाली. यात आयर्लंड व वेल्सचे प्रत्येकी एक व त्रिटिश हॉकी असोसिएशनचे तीन असे पाच प्रतिनिधी होते. त्यानंतर थोड्या दिवसांनी स्कॉटलॅण्डने स्वतःची हॉकी असोसिएशन काढली आणि १९०२ साली स्कॉटलॅंड अंतरराष्ट्रीय हॉकी मंडळाचा सभासद झाला. तसेच पाहिले तर त्या वेळी तरी अंतरराष्ट्रीय हॉकी मंडळाची मर्यादा फक्त त्रिटिश बेटां-पुरतीच होती. तरी त्रिटिश बेटांबाहेरील राष्ट्रांवरोबर अंतरराष्ट्रीय हॉकी सामने आयोजित करण्याची जवाबदारी मंडळावर होतीच, आणि त्यामुळे पहिला अंतरराष्ट्रीय हॉकी सामना इंग्लंड व फ्रान्स यांच्यात पॅरिस येथे १९०७ साली झाला. त्यानंतर हूळू हूळू हे क्षेत्र वाढत गेले आणि पुढे जर्मनी, वेल्जियम, डेन्मार्क, हॉलंड, स्पेन, ऑस्ट्रिया व स्विटज़रलॅंड या युरोपियन राष्ट्रांत हॉकीचे सामने होऊ लागले आणि

त्यानंतरच्या काळात या खेळाची कक्षा वाढून ती युरोपबाहेर गेल्याचे दिसून येते.

ऑलिंपिक स्पर्धा

क्रीडाक्षेत्रात ऑलिंपिक स्पर्धा हा एक मोठा आणि महत्वाचा भाग समजला जातो. परंतु आंतरराष्ट्रीय हॉकी मंडळाची स्थापना होऊनही ऑलिंपिक स्पर्धेत हॉकीचा समवेश करण्यात आला नसल्याने या खेळाला आंतरराष्ट्रीय महत्वापेक्षा जास्त मोठा दर्जा नव्हता. तसे पाहिले तर १९०० सालीचे पॅरिसला झालेल्या ऑलिंपिक स्पर्धेत केळ नमुन्यादाखल हॉकीला प्रथम प्रवेश देण्यात आला होता. परंतु तेथे झालेला सामना केळ नमुना म्हणूनच खेळला गेला आणि त्या सामन्यात कोणत्याही संवाला विजयी म्हणून घोषित करण्यात आले नाही. तरीही हॉकीला अशा तन्हेने जागतिक कीर्ती लाभली गेली.

ऑलिंपिक स्पर्धेत हॉकीचा समवेश

पुढे २९ ऑक्टोबर १९०८ रोजी लंडनमध्ये झालेल्या चौथ्या ऑलिंपिक स्पर्धामध्ये हॉकीचा समवेश प्रथम करण्यात आला. पहिला सामना स्कॉटलॅंड व जर्मनी यांच्यात खेळला गेला. त्यात स्कॉटलॅंड चार गोलसनी विजवी झाला, पण शेवटी इंग्लंडने 'व्हाईट सिटी स्टेडियम'वर आयर्लंडचा पराभव करून ऑलिंपिक हॉकीतील पहिले अजिक्यपद मिळविले. परंतु पुढे च्याच ऑलिंपिक स्पर्धामधून हॉकीला बाळण्यात आले. त्यानंतर पुन्हा १९२० साली हॉकीचा ऑलिंपिक स्पर्धात समावेश झाला. परंतु पॅरिस येथील १९२४ च्या ऑलिंपिक स्पर्धेसाठी पुरेसे हॉकी संघ न आल्यामुळे हॉकी स्पर्धाच झाल्या नाहीत. त्यामुळे ७ जानेवारी १९२४ रोजी हॉकी खेळात रस घेणाऱ्या राष्ट्रांची एक बैठक पॅरिसमध्ये भरली. या बैठकीत हॉकी खेळावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी 'फेडरेशन इंटरनेशनल दि हॉकी' (FIH) या नावाने संस्था स्थापन झाली तेन्हु युद्ध पुढे खेळाचे नियम सर्वत्र सारखे करण्याचे व सभासदांची संख्या बाढविण्याचे कार्य यावर भर देण्यात आल्याने या खेळाला कायमचे जागतिक महत्व 'प्राप्त झाले.

अमेरिकेत या खेळाची फार पूर्वीपासून सुस्वात झाली होती. पण तेथे या खेळाकडे विशेष लक्ष दिले गेले नाही. त्यामुळे तेथे हा खेळ विशेष लोकप्रिय झाला नाही. पण अलीकडे गेल्या १०/१२ वर्षांत अमेरिकन हॉकी संघ जास्त मेहनत घेत असल्याचे दिसून येते आणि त्याचे दृश्यफल म्हणजे गेल्या दोन-तीन ऑलिंपिक हॉकी सामन्यात त्यांनी दाखविलेले कौशल्य हे होय. रशियादेखील हॉकीमध्ये अलीकडे वराचसा रस घेऊ लागला आहे आणि त्यामुळे ऑलिंपिक हॉकी स्पर्धा जास्त चुरशीच्या होऊ लागल्या आहेत.

या सर्व प्रपंचावरून हॉकीच्या खेळात कसकशी प्रगती होत गेली हे लक्षात आले असेलच आणि त्या डृष्टीने भारताचा या खेळात केव्हा व कसा संवंध येत गेला व त्याची लोकप्रियता, प्रगती वैरै कशी होत गेली हे पाहणे जसरीचे आहे.

हॉकीची भारतात सुरुवात

त्रिटिशांचे भारतात (हिंदुस्थानात) जसजसे वर्चस्व वाढू लागले तसेतसे वरेच इंग्रज लोक भारतात मोठथा संख्येने आले. तेव्हा साहजिकच त्योनी आपल्यावरोदर त्यांचे खेळ व करमणुकीची साधनेही इकडे आणली. त्यामुळे भारतात हॉकीचा खेळ साधारणपणे १८८०-८५ च्या सुमारास आला. त्रिटिशांचे वास्तव्य शहराच्या कँटोनमेंट भागातच असल्यामुळे तेथील परिसरात हा खेळ प्रथम सुरु झाला. त्यांच्याशी निगडित झालेले अऱ्हलो-इंडियन्स व खिंश्वन्स या लोकांनी प्रथम त्या खेळात रस वेतला आणि त्यानंतर आस्ते आस्ते या खेळात भारतीय लोक रस वेऊ लागले आणि त्यांच्यातील नैसर्गिक चापल्य, चिवटपणा, कणवरपणा वगैरे गोष्टींमुळे त्यांना हा खेळ लवकरच आत्मसात करता आला.

ऑलिंपिक हॉकीत भारताचा समावेश

सुरुवातीला भारतीयांनी स्थानिक संघातल्या सामन्यांत बरेच नपुण्य पैदा केलेले जव्हा दिसून आले तेव्हा भारताने देखील ऑलिंपिक हॉकी स्पर्धेमध्ये भाग घ्यावा, हा विचार, त्या वेळी या खेळात रस वेणारे अधिकारी, संस्थानिक, क्रीडावौकिन वौरेंच्या मनात दृढ झाला आणि त्याप्रमाणे अमस्टरडम येथील नवव्या ऑलिंपिक हॉकी स्पर्धेत भारतीय हॉकी संघाने १९२८ साली प्रथम पदार्पण केले, आणि पदार्पण केल्यापासून भारताने युद्धे ३२ वर्षे म्हणजे १९६० सालापर्यंत हे जागतिक अंजिक्यपद आपल्याकडे ठेवले होते ही खरोखरच मोठी गौरवाची गोष्ट होती.

पहिला संघ

या पहिल्या भारतीय हॉकी संघासाठी १६ खेळाडूंची नावे जाहीर करण्यात आली होती. त्यापैकी ३ खेळाडू इंग्लंडला अभ्यासासाठी गेले होते आणि आणखी ३ खेळाडू लंडन येथे संघाला येऊन मिळणार होते. तेव्हा अलेरीस १० मार्च १९२८ रोजी भारतीय संघ मुंबईहून जहाजाने लंडनला जाण्यासाठी निघाला. पण खेदाची गोष्ट ही की, या संघावदल व हॉकी खेळावदल लोकांत अंजिबात कौतुक नव्हते. त्यामुळे या संघाला निरोप देण्यासाठी मुंबई वंदरावर भारतीय हॉकी फेडरेशनचे दोन अधिकारी व एक पत्रकार असे केवळ तिवेजणच हजर होते !

अशा दुर्लक्षित प्रारंभानेच भारतीय हॉकीच्या भव्य व थरारक पर्वाचा प्रारंभ झाला. या पहिल्या भारतीय हॉकी संघात जयपालसिंह (कप्तान), ई. पेक्कीगर (उप-कप्तान), एस. एम. युसुफ, पतौडीचे नवाब (थोरले), आर. जे. ऑलन, एम. रॉक, एन. सी. हॅमंड, ध्यानचंद, आर. ए. नॉरीस, कुलेन, खेरसिंह, एम. गेट्ले, शौकतअली, जी. मार्थिन्स, फिरोजखान, एफ. सीमन या खेळाडूंचा समावेश करण्यात आला होता.

या पहिल्याच स्पर्धेत भारताने ऑस्ट्रेलियावर ६ विशद्ध ० गोल्स, वेल्जियमवर ९ विशद्ध ० गोल्स, डेन्मार्कवर ५ विशद्ध ० गोल्स, स्विटजर्लंडवर ६ विशद्ध ० गोल्स

आणि हॉलंडवर ३ विरुद्ध ० गोल्स असा भरवीस विजय प्राप्त केला होता.

अशा तन्हेने हॉकी खेळात भारताने पाय टाकल्यापासून नेच्चदीपक प्रगती करून जगत देशाची मान उंचावली होती हे जरी खरे असले तरी या खेळाला मिळावा तसा लोकांकडून प्रतिसाद मिळाला नाही हे सत्य आहे, त्यासंबंधी विचार होणे जरुरीचे.

ऑलिंपिक स्पर्धांखालोखाल आंतरराष्ट्रीय महत्वाचे सामने म्हणजे आशियाई हॉकी सामने हे सामने १९५८ साली मुरु झाले. सुरुवातीला भारत धरून एकूण पाच देशांनी या स्पर्धात भाग घेतला होता.

त्यानंतर दुसरे महत्वाचे समजले जाणारे हॉकीचे सामने म्हणजे 'विश्वचषक' सामने. या सामन्यांना १९७१ साली सुरुवात झाली. १९७५ सालचे विजेतेपद भारताने मिळविले होते पण ते १९७८ साली गमावले गेले.

अशा तन्हेने या खेळाला लोकप्रियता मिळत आहे आणि हा खेळ आता ७०/७२ देशांतून खेळला जात असून दिवसेंदिवस जास्त लोकप्रिय होऊ लागला आहे. पुरुष खेळाडूंप्रमाणे च महिलादेखील या खेळात खूपच रस व्रेत असून त्यांचे देखील आंतरराष्ट्रीय सामने होऊ लागले आहेत. विशेष म्हणजे १९८० च्या मॉस्को येथील ऑलिंपिकमध्ये महिला हॉकी स्पर्धा प्रथमच झाल्या होत्या.

हा झाला या खेळाचा इतिहास आणि विकास. आता या खेळासंबंधीची माहिती व इतर तपशिलाकडे वळू.

● ● ●

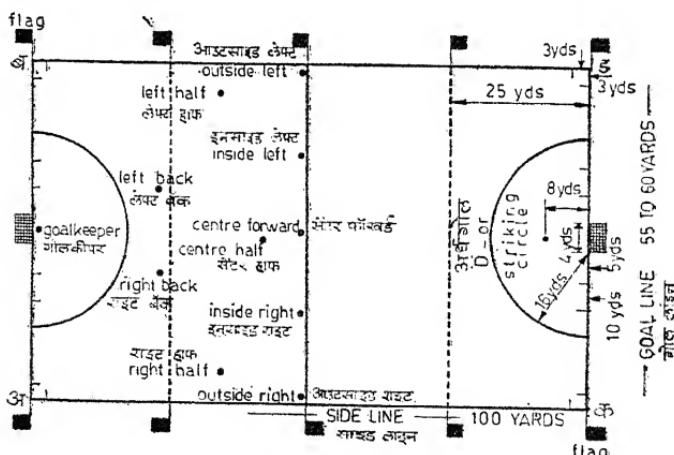
क्रीडांगण, साहित्य व साधने

हॉकीच्या खेळाला जेव्हा प्रारंभ झाला त्या वेळी मैदान किंवा क्रीडांगण केवळे व कसे असावे याला काहीच नियम नव्हते. त्यानंतर खेळाढूनीच आपल्या सोयीप्रमाणे आणि क्रीडांगणांच्या उपलब्धतेप्रमाणे क्रीडांगणाची लांबी - रुंदी ठरविण्यास सुरवात केली.

प्रथम २०० यार्ड लांब व ५०० ते ६०० यार्ड रुंद असे खेळाचे मैदान असे. त्यानंतर ते २७० यार्ड लांब व ७० यार्ड रुंद असा त्यात बदल केला गेला. पुढे काही दिवसांनी यातही बदल झाला आणि शेवटी १०० यार्ड लांब व ५५ याडांपेक्षा कमी नाही आणि ६० याडांपेक्षा जास्त नाही इतके रुंद अशी क्रीडांगणाची मर्यादा पक्की करण्यात आली.

लांबी-रुंदी

सुरवातीला खेळासंबंधी काहीच नियम नव्हते. पण १९०० साली एक 'हॉकी नियम बोर्ड' (Hockey Rule Board) अस्तित्वात आले आणि त्यांनी केलेल्या नियमांप्रमाणे क्रीडांगणे व खेळ यांवर नियंत्रणे आली. त्यानंतर हे 'नियम बोर्ड' अंतर-राष्ट्रीय हॉकी फेडरेशनच्या कक्षेत आल्यापासून हॉकी खेळासंबंधीचे नियम सर्व जगभर जेथे जेथे हॉकीचा खेळ खेलला जातो तेथे लागू केले गेले.

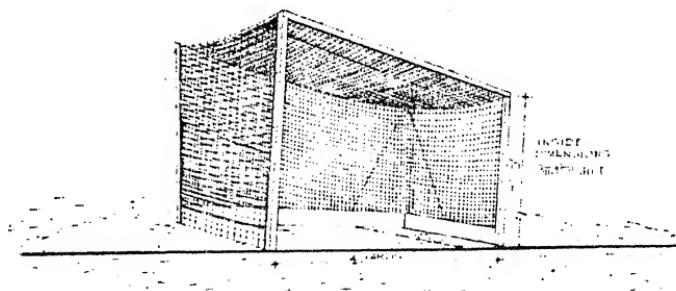
आकृती २०१ : हॉकीच्या क्रीडांगणाची आखणी

क्रीडांगणाची लांबी, संदी पक्की झाली तरी गोलच्या खांबातील अंतर, मैदानावरील काही जागा, यांच्या मापात फरक होत गेला. जसजसे खेळाचे नियम बदलत गेले तसेसे क्रीडांगणातील जागांची मापेही बदलत गेली. सुरवातीला गोलच्या दोन्ही खांबांमधील अंतर १० यांडांचे होते पण ते आता ४ यार्ड इतके मर्यादित केले गेले आहे. जेव्हा क्रीडांगणाची लांबी व संदी अनुक्रमे १०० यार्ड व ५५ ते ६० यांडांवर नक्की करण्यात आली तेव्हा क्रीडांगणाची आतील आखणी कशी असते हे आकृती २.१ वरून दिसून येईल.

आकृती २.१ मध्ये दाखविल्याप्रमाणे 100×60 ही मैदानाची मर्यादा ठरली तेव्हा 'अ व क ड' या लंबचौकीनात खेळ खेळला जाऊ लागला म्हणजेच गोल रेषा (Goal lines) व बाजूची रेषा (Side lines) यांच्यामधला भाग ही क्रीडांगणाची मर्यादित जागा ठरली.

गोल

(आकृती २.१) 'अव' व 'कड' यांना गोलरेषा म्हणतात, आणि 'अक' व 'वड' यांना बाजूच्या रेषा म्हणतात. दोन्ही बाजूच्या गोल रेषांच्या मधीमध 'गोल' असतात. 'गोल' म्हणजे दोन खांब ४ यार्ड संदीवर दोन्ही बाजूला रोवलेले असतात. या खांबांची उंची ७ फूट असून त्यांची वरील टोके लाकडी पट्टीने जोडलेली असतात. या दोन खांबांमधील जागेला 'गोल' म्हणतात, आणि या जागेतून चेंडू मारून गोल करणे यातच या खेळाचे कौशलय असते. गोलच्या पाठीमारील बाजू जाळीने वंद केलेली

आकृती २.२ : हॉकीचा गोल

असते व तिची तळाची बाजू ४ फूट खोलपर्यंत असून ती फूट ते दीड फूट रुंदीच्या फळाचांनी वंद केलेली असते (आ० २.२ पाहा). गोलच्या दोन्ही खांबांच्या दोन्ही बाजूला गोल रेषांवर ५ व १० यांडांवर खुणा केलेल्या असतात. त्यांचा उपयोग दंडकोपरा अगर कोपरा (Penalty corner or corner) मारण्यासाठी असतो. हे प्रत्यक्ष खेळाच्या वेळी विशेष लक्षात येईल. लंबचौकीन मैदानाच्या प्रत्येक कोण्यावर निशाण रोवलेले असते व त्या प्रत्येक कोण्याच्या दोन्ही बाजूंना ३ यांडांवर खुणा केलेल्या

असत्तात. त्यांचा उपयोग 'कोपरा' (corner) मारताना चेंडू कोठे ठेवावा हे दाखविण्यासाठी होतो.

गोलार्ध

क्रीडांगणात गोलच्या खांबापासून १५ याडांच्या अंतरावर एक अर्धवर्तुळ करण्यात येई. याला 'गोलार्ध वर्तुळ' ('D.' or Striking circle) म्हणतात. आकृती २०१ मध्ये दाखविल्याप्रमाणे क्रीडांगणाची अशी आखणी केली जाई. पण त्यात आता काही ठिकाणी किरकोळ फरक झाला आहे.

(आकृती २०१) पूर्वी वाजूरेषापासून ५ याडांवर एक रेषा आखलेली असे. परंतु हल्ही ही रेषा वापरात नाही, कारण आता 'चेंडू फेक' (Ball Throw) ची पद्धत प्रचारात नाही. तसेच वर म्हटल्याप्रमाणे गोलार्ध वर्तुळाचे अंतर पूर्वी जे १५ याडांचे होते ते आता १६ याडांचे केले आहे. पूर्वी 'दंडबुली' (Penalty Bully) गोलाच्या मध्यापासून ५ याडांवरहन केली जाई. पण आता दंडबुली अस्तित्वात नाही आणि त्याएवजी दंडफटक्याचा समावेश केला आहे. त्यामुळे गोलापासून ५ याडांच्या एवजी ८ याडांवर खून केलेली असते व तेथून हे फटके मारले जातात. पण या फटके मारणाऱ्याला आपले कौशल्य पणाला लावावे लागते.

गोलापासून २५ याडांवर गोलरेषांना समांतर व वाजूच्या रेषांना जोडणारी अशी रेषा दोन्ही वाजून: मारलेली असते. पूर्वी ज्या भागात काही नियमांचे भंग झाले अगर चेंडू गोलरेषेच्या नुसता वाहेर गेला तरी या २५ याडांच्या रेषेवर 'बुली' करण्यात येई, पण आता ही 'बुली'ची पद्धत काढून टाकण्यात आली आहे. त्याएवजी फटका किंवा सरक फटक्याचा (Push) फायदा मिळतो.

पूर्वी वाजूच्या रेषेच्या वाहेर ज्या वाजूच्या खेळाढूच्या दंडिकेला (Stick) लागून चेंडू जाईल त्याच्या विरुद्ध वाजूला चेंडूफेक करण्याचा फायदा मिळे आणि तो चेंडूफेक करताना इतर खेळाढूना ५ याडांची जी रेषा असे त्यावाहेर चेंडूफेक होईपर्यंत राहावे लागे. पण आता चेंडूफेकीचा नियम बदलला असल्याने वाजूच्या रेषेवरून जेथून चेंडू वाहेर गेला असेल अगर नियमांचे उल्घंघन झाले असेल तेथून फटका मारला जातो.

दोन्ही गोलरेषांच्या मध्योमध मैदानाचे दोन भाग दाखविणारी, दोन्ही वाजूच्या रेषांना जोडणारी अशी मध्यरेषा आखलेली असते आणि तिच्यावरोवर मध्यावर एक छोटेसे वर्तुळ केलेले असते. त्या ठिकाणी 'बुली' करून खेळाला सुरुवात होते किंवा गोल झाल्यानंतर मध्यांतरानंतर पुन्हा खेळाची सुरुवात त्याच ठिकाणी 'बुली' करून होते. अशा तंहेने क्रीडांगणाची आखणी केलेली असते.

साहित्य व साधने

वर आपणाला हॉकी क्रीडांगणासंबंधी माहिती मिळाली. आता प्रत्यक्ष खेळाला

काय साहित्य व साधने लागतात ते पाहू.

दंडिका (Stick)

या खेळासाठी मुख्यतः दंडिका व चेंडू यांची जरुरी असते. दंडिकेचे वजन व लांबी ही प्रत्येक खेळाडूच्या शरीरयष्टीवर अवलंबून असते. तरी ती सर्वसाधारणपणे खेळाडूच्या मांडीच्या मध्याला लागेल इतक्या उंचीची असावी. पण प्रत्येक खेळाडूची उंचीची आवड याप्रमाणे प्रत्येकाची दंडिका कमी-अधिक लांब असू शकते.

नियमाप्रमाणे दंडिकेचे कमीत कमी वजन १६ औंस व जास्तीत जास्त २८ औंस इतके चालू शकते. दंडिका ही लाकडीच असली पाहिजे. ती कोणत्याही धातूची वरैरे वापरता येत नाही.

बहुधा १८ ते २३ औंस वजनाची दंडिका वापरली जाते. योपेक्षा हल्क्या दंडिकेचा विशेष फायदा होत नाही. आघाडीचे खेळाडू हल्की दंडिका वापरतात आणि पूर्णरक्षक (Full Backs) व गोलरक्षक जरा जट दंडिका निवडतात. दंडिकेचा पुढील भाग बाकविलेला असून तो एका वाजूला चपटा असतो. दंडिकेचे दोन प्रकार आहेत : एका इंगिलश व दुसरा हिंदी. इंगिलश दंडिका ऑश लाकडाची केलेली असते आणि तिचा पुढील बाक हिंदी दंडिकेपेक्षा कमी असतो. पण हिंदी दंडिका मलबरी किंवा तुरीच्या लाकडाची बनविलेली असते आणि तीच दंडिका हळूनी जगात सर्वत्र जास्त प्रमाणात उपयोगात आणली जाते असे आढळून येते.

दंडिकेची निवड करताना तीन गोष्टी लक्षात ठेवल्या पाहिजेत. त्या म्हणजे उंची, वजन व तोल किंवा बॅलन्स. एका हातानून दुसऱ्या हातात सहजासहजी वदलता येत न, हळूलजवळ दोन्ही हात धरून मोकळेपणाने ती वापरता आली म्हणजे तिला तोल (Balance) योग्य आहे की नाही हे कळून येते.

प्रत्येक दंडिका दोन इंची कडथा (Ring) मधून जाते की नाही हे तपासून वेतले पाहिजे, कारण जी दंडिका अशा कडथांमधून जाऊ शकत नाही तिचा उपयोग, हळूकी खेळाच्या नियमाप्रमाणे, सामन्यांच्या वेळी करू दिला जात नाही.

खेळाडूची उंची व दंडिकेची लांबी या दोन गोष्टी लक्षात ठेबून ती किती वर-व्याली धरावी हे ज्याचे त्याने ठरवावयाचे असते. दंडिकेवर हाताची पकट घटू पाहिजे. दंडिका कशी धरली जावी याला जास्त महत्त्व आहे.

दंडिका निवडल्यानंतर तिच्या वाकवेळेल्या भागाला (Blade) बेलतेल (Linseed oil) लावून टणक रबरी अगर बुचाच्या चेंडूवर थोडे टोले मारावे आणि नंतरच ती वापरात आणावी. नवी कोरी दंडिका एकदम वापरू नये, कारण तेल लावल्या-शिवाय वापरल्यास तिचे तुकडे उडण्याचा संभव असतो. खेळून झाल्यावर दंडिका पुसून कळवरमध्ये घालून ठेवावी.

चेंडू

हॉकीन्या खेळाला जेव्हा सुरुवात झाली आणि त्या खेळात वाढ व सुधारणा होत गेली तसंतसे त्याच्या साहित्यात फरकही होत गेले. सुखावातीला दगड, नंतर जनावरांच्या शरीरातील चरबीचा गोळा, पुढे तोवे, मग रवर अगर दोन्याचे गुंडे यांचा चेंडूसारात्रा वापर केला जात होता. पण आता कोणत्या प्रकारचे चेंडू वापराक्षेत याबाबत सर्वत्र एकमत झालेले दिसून येते. टणक चेंडू म्हणजे बुचाचा अगर ज्याला रुढार्थाने 'सोझन-बॉल' म्हणतात तो सरावाला वापरला जातो. तसेच बट्ट व टणक रवरी चेंडूचाही उपयोग केला जातो. त्याच्यप्रमाणे मैदान जेव्हा ओले असेल त्या वेळी अलीकडे सरावासाठी प्लास्टिकचे चेंडूही पुष्कळ ठिकाणी वापरले जाऊ लागले आहेत. पण सामन्यांसाठी मात्र क्रिकेटच्या चेंडूप्रमाणे कातडी आवरणाचाच चेंडू वापरला जातो. कारण त्याप्रमाणे नियमही केला गेला आहे. सरावासाठी असले चेंडू वापरले तरी चालतात, पण खर्बाच्या घट्टीने ते परवडत नाहीत म्हणून वापरत नाहीत इतकेच. हे चेंडू पांढऱ्या रंगाचे असतात. पांढऱ्या कातडी आवरणाच्या आत बूच व ट्वार्डिनचा दोरा वापरून चेंडूला टणकणा आणला जातो. क्रिकेटच्या चेंडूप्रमाणे मात्र याला धारदार शिवण असत नाही.

हॉकीच्या चेंडूचे वजन कमी ५३ औंस व जास्तीत जास्त ५४ औंस इतकेच असेल पाहिजे. तसेच तो आकाराने ९३ इंचापेक्षा मोठा अगर ८४ इंचापेक्षा लहान असता उपयोगी नाही. हे झाले चेंडूचे वर्णन.

दंडिका व चेंडू ही दोन मूळभूत साधने असली तरी त्यांच्या जोडीला हत्तर काही साहित्य व साधनांची देखील जरुरी असते. त्यांच्यासंवंधी पुढे माहिती दिली आहे.

बूट

सुखावातीसुखावातीला बहुतेक खेळाडू अनवाणीच खेळत असत. पण जसजशा सुधारणा होत गेल्या व खेळात पायांना होणाऱ्या इजांमुळे त्यावर उपाय म्हणून वूट घालून खेळण्यास सुरुवात झाली आणि आता तर अनवाणी खेळण्यावर नियंत्रण घालण्यात आले आहे. म्हणूनच सर्रास वूटच वापरले जातात आणि त्याची उपयुक्तता सवांना पटलो आहे. सर्वसाधारणपणे कातड्याचे, रवराचे अगर कॅन्भॉसचे वूट वापरतात. पण मैदानावर धावताना पाय वसूल नये व विशेषत: हिरकळीच्या मैदानावर धावण्याचा वेग कमी-अधिक करताना पकड घेता याची म्हणून बुटाच्या तळव्यांना वाहेरच्या वाजूने पडत्या अगर वटणे मारलेली असतात. याला 'स्टड' म्हणतात. अशा तन्हेचे वूट हल्डी जास्त वापरत असलेले दिसून येतात.

बूट वापरण्यासंवंधीचा एक किस्सा सांगितला जातो. भारतीय खेळाडू (जेव्हा भारताची फाळणी झाली नव्हती तेव्हा) प्रथम अनवाणीच खेळत, कारण त्याचीच त्यांना सवय होती. पण जेव्हा ते परदेशाच्या दौन्यावर जाऊ लागले तेव्हा तिकडील खेळाडूंचे

अनुकरण म्हणून व त्याच्याच जोडीला हवामानाचा विचार करून ते बूट वालून मैदानात उतरत. पण बूट वालून खेळण्याचा सराव नसल्याने त्यांना नीट पठताही येईना आणि चेंडूवर त्यांना ताबाही ठेवता येईनासा झाला. त्यामुळे खेळाच्या सुरुवातीला १५/२० मिनिटे ते निष्प्रभ वाट आणि त्यांच्या खेळाचा प्रभावही पडेना. तेव्हा एकेकजण बूट काढून आपल्या सवयी प्रमाणे अनवाणीच खेळू लागल्यावर ते प्रतिपक्षावर मात करू लागले आणि इतकेच नव्हे तर कित्येक वेळा त्यांनी गोल्सचा अक्षरदाः पाऊस पाडला.

आता बूट वालून खेळण्याची सगळ्यांना सवय झाली आहे व नियमांचे बंधन पडल्यामुळे म्हणा तशी सवय करणे भागही पडते.

चेंडू हा खेळासाठी अत्यंत जरुरीचा आहे आणि दंडिका हे तर लरे साधन आहे. त्याशिवाय हॉकी खेळणेच शक्य नाही. तसेच बूट हे नियमामुळे आवश्यक झाले अहेत. या गोर्टीच्यातिरिक्त गोलरक्षकासाठी म्हणून काही खास साहित्याची जरुरी असते. ती म्हणजे—

लेग गार्ड्सू किंवा पायाला वांधण्याचे पॅड्सू असर ‘पायपट’

हे ‘पायपट’ चामड्याचे असतात व ते गुडव्याच्याही वरपर्यंत पोहोचतील इतके उंच असतात. ते सर्वसाधारणपणे क्रिकेट खेळामधील यांत्रिक्यकाच्या पॅड्सू-सारखेच असतात. फक्त बुटांच्यावर येणारा भाग जरा रुंद असतो. गोलरक्षकाला सहजासहजी हालचाल करता येईल असे पायपट असले म्हणजे अडचण पडत नाही.

ठोकर आवरण (किकर्स)

बुटावर आच्छादन करण्यासाठी चामड्याचे हे पॅड्सारखे आवरण असते. या ठोकर आवरणाचा मुख्य उद्देश, गोलरक्षकाला व्यवस्थितपणे चेंडूला ठोकर मारणे सुलभ व्हावे, हा असतो. म्हणूनच याचे नाव ‘किकर्स’ असेच आहे. हे ठोकर आवरण बुटाला वरच्या बाजूला कातडी वंदांनी वार्धतात, अगर पायपटालाच शिवलेले असते.

बूट

इतर खेळांपैक्षा गोलरक्षकासाठी जास्त जाड व टणक बूट असतात. या बुटांच्या आतल्या बाजूला लोखंडी पत्र्याने अंगठ्यालवळचा भाग तयार करतात. उद्देश हा की गोलमध्ये जोराने मारलेला चेंडू गोलरक्षकाला बुटाने सहज आडवता यावा आणि त्याचवरोवर त्याला चेंडूला ठोकरही मारता यावी. साध्या बुटाने हे करणे सोपे नसते म्हणून जाड बूट वापरतात.

हातमोजे

काही गोलरक्षक बचावासाठी व सुरक्षिततेसाठी हातमोज्यांचा उपयोग करतात. पण ते सर्रास वापरावे व त्याची आवश्यकता असतेच असे नाही. तसेच हातमोजे वापरण्याला नियमांनी कोणतीही हरकत नाही.

शिरखाण (हेल्मेट)

डोक्याच्या सुरक्षिततेसाठी शिरखाण वापरले तरी चालते. पण त्वाची सवाँनाच आवश्यकता वाटते असे नाही. अलीकडे तोंडावर जाळीदार लोखंडी आवरण वापरण्याचा प्रवात पडू लागला आहे. पण हे वापरण्यास पंच संमती देतीलच असे नाही.

गुप्तभाग सुरक्षा आवरण (डॉब्डोमिनल पॅड)

सुरक्षिततेच्या दृष्टीने हे प्रत्येक गोलरक्षकाने वापरणे आवश्यक आहे.

हॉकीचा खेळ व्यवस्थितपणे खेळावयाचा असल्यास वरील साहित्याची व साधनांची जहरी आहे. तसेच जेव्हा सामने खेळले जातात तेव्हा प्रत्येक संघाला त्याचा गणवेश असणे जहर आहे आणि त्याबाबत हल्ली नियमही किले गेले आहेत.

क्रिकेटचे वादशाहा समजले जाणारे सर डॉन ब्रॅडमन म्हणत, “तुम्ही जर क्रिकेटियर असाल तर तसे तुम्ही दिसले पाहिजे आणि ती खेळातील पहिली आवश्यक गोल्ड आहे.” क्रिकेटसंबंधीचे हे उद्गार हॉकीपटूनादेखील तंत्रोतंत्र लागू पडतात. म्हणून हॉकी खेळाडूने दिसायला तरतरीत व हुषार दिसले पाहिजे अणि आपला वेषदेखील तसाच नीटनेटका ठेवणे अत्यंत जहर आहे.

ही झाली हॉकीचे क्रीडांगण, त्या खेळाला लागणारे साहित्य, साधने व गणवेश वगरेसंवंधी माहिती.

● ● ●

हॉकी खेळाचे नियम व त्यांत होत गेलेले बदल

इतर खेळांमाणे हॉकी खेळालादेखील सुखवातीसुखवातीला नियम, नियंत्रण वगैरे काहीच नव्हते. हा खेळ केवळ मनोरंजन म्हणूनच मन मानेल तसा खेळला जात असे. पण जसजसा हा खेळ ठिकठिकाणी लोकप्रिय होऊ लागला तेव्हा या खेळात जास्त रंजकता, आकर्षण व चुरस निर्माण होण्याच्या घट्टीने नियम व नियंत्रण असले तर वरे असे काही लोकांना वाटू लागले. त्यामुळे १९०९ मध्ये ४ देशांनी मिळून या खेळासाठी एक घटना तयार केली. पुढे १९२१ मध्ये या घटनेत बदलही झाला. पुढे १९२४ साली या खेळात जास्त गोडी वाटणाऱ्या देशांच्या प्रतिनिधीची पैरिसमध्ये एक बैठक भरली होती. त्यात या खेळावर नियंत्रण राहावे म्हणून (FIH) ‘फेडरेशन इंटरनेशनल दि हॉकी’ ही संस्था स्थापन करण्यात आली. तेव्हापासूनच या खेळाचे नियम सर्वत्र सारखे करण्याचे कार्य सुरु झाले.

एकोणिसाब्या शतकात इंग्लंडमध्ये क्रिकेटचा चेंडू व ओक लाकडाच्या वाकडया काठीने हा खेळ खेळत. त्या वेळी संघाची रचना व खेळांडूची संख्या आजच्यापेक्षा पुष्कळच निराळी होती. प्रथम आघाडीला ८ पैकी आतल्या बाजूला ४, उजवी व ढावी बाजू सांभाळण्यासाठी प्रत्येकी २, २ अर्धरक्षक व एक गोलरक्षक अशी खेळांडूची विभागणी होती.

रचना पद्धत

‘मारा व पळा’ (Hit and Run) हाच खेळाचा भाग होता. त्या वेळी खेळाचे नियम असे निश्चित नसल्याने शारीरिक धक्काबुक्की व बळाचाच जास्त वापर करण्यात येई. आघाडीला ८ खेळांडू असल्याने बचाव कमकुवत होऊ लागला. तेव्हा आघाडीला ४, अर्धरक्षक ३, पूर्णरक्षक ३, व गोलरक्षक १ अशी १८९६ पर्यंत खेळांडूची व्यवस्था होती. पण यातही फरक होत गेला. पुढे जेव्हा भारत या खेळात जसजसा भाग वेळे लागला तेव्हापासून आणखी बदल होऊन आघाडीला ५, अर्धरक्षक ३, पूर्णरक्षक २ व गोलरक्षक १ अशी खेळांडूची रचना झाली व तीच पुढे चालू राहिली. त्यालाच ‘परंपरागत पद्धत’ म्हणतात. या पद्धतीने, आशियातील भारत, पाकिस्तान, मर्लेशिया, जपान वगैरे राष्ट्रांचे संबं खेळतात. पण अलीकडे काही राष्ट्रे ५-४-१-१ अशा रचनेने खेळू लागली आहेत. तसेच काही राष्ट्रे बचावाला जास्त मजबुती आणण्या-

साठी आघाडीला ४, अर्धरक्षक ४, पूर्णरक्षक २ व गोलरक्षक १, अशा रचनेते खेळतात. याला बचाव पद्धत असे म्हणतात. याव्यतिरिक्त क्लेवळ पवित्रा वद्भून खेळाढूंची पेरणी केल्याप्रमाणे काही संघ खेळतात. ते म्हणजे आघाडी ३, त्वामागे २, त्वामागे ४ अर्धरक्षक, १ पूर्णरक्षक व १ गोलरक्षक. युरोपात फुटबॉलचा खेळ खुषीचे लोकप्रिय आहे. तेब्बा फुटबॉलच्या धर्तीवरच हॉकीसंवाची रचना करण्याचे युरोपियन संघ जास्त मान्य करीत. म्हणजे आघाडीला ४, अर्धरक्षक २, पूर्णरक्षक ४ व गोलरक्षक १. पण त्यांनाही ही रचना योग्य वाटेनाशी ज्ञाल्याने ते आता वर सांगितल्याप्रमाणे ‘बचावपद्धत’ किंवा ‘परंपरागत पद्धतीचा’ उपयोग करू लागले आहेत. यासंघाला प्रतिस्वर्धी संघ जास्त वरचड वाटतो तेब्बा आघाडीला २, ३ अर्धरक्षक, ४ पूर्णरक्षक, गोलरक्षकाला साहाय्यक १ व गोलरक्षक १ अशी रचना करतात. रचनेचे हे जरी निरानिराळे प्रकार असले तरी प्रतिपक्षावर गोल करणे व आपली बचाव फळी मजबूत ठेवणे या दोन गोळी लक्षात ठेवूनच कोणताही संघ आपली रचना करते. म्हणून अमुकच तंहेची रचना ही योग्य की अयोग्य हे सांगणे कठीण आहे. पण अनुभवाने हेच सिद्ध झाले आहे की, ५-३-२-१ ही परंपरागत पद्धतच जास्त सरख व योग्य आहे. रचनेत काही जरी फरक होत गेला असला तरी ११ खेळाढूंचा संघ, हा नियम पक्का झाला व अचापिही तोच अस्तित्वात आहे.

संघ

११ खेळाढूंचा संघ सामन्यासाठी निवडला व ते खेळाढू मैदानावर उत्तरल्यानंतर खेळाढूंत वदल करता येत नव्हता. म्हणून एकदोन खेळाढू वेळेवर मैदानावर असेही नसल्यास त्यांची जागा मोळळी ठेवून असलेल्या खेळाढूंनीच सामना मुळ केला जात असेही तसेच जर एखादुस्सर खेळाढू जागवंडी झाला तर त्या खेळाढूला वरचून उत्तरल्या खेळाढूंनीच पुढे खेळ चालू टेवावा लागे असा पूर्वी नियम होता. पण अटीकडे या नियमात थोडी दुरुस्ती झाली आहे. या दुरुस्तीप्रमाणे प्रत्येक संघाला दोन खेळाढू, खेळाच्या वेळात जास्तीत जास्त दोन वेळा वदलता येतात आणि ते खेळाढू वदलण्यापूर्वी संघनायकाने पंचाना तसे कळवावे लागते.

जसजसा हा खेळ लोकप्रिय होऊ लागला तसतसे या खेळाचे अधिक नियम व वंधने अस्तित्वात येऊ लागली व काळमानपरिस्थितीप्रमाणे कमी-जास्त प्रमाणात त्यात फरकही होत गेले. पुढे या खेळासंवंधी एक मध्यवर्ती नियामक मंडळ स्थापले गेले, आणि त्यातके करण्यात आलेले मूलभूत नियम साधारणपणे १८९६ ते १८९८ च्या सुमारास अमलात आले. पण त्यातही प्रत्यक्ष अनुभव व अडचणी येऊ लागल्या. त्याप्रमाणे अधूनमधून वदल करण्यात येत आहेत.

१८९६ मध्ये क्रीडांगणाची लांबी-रुंदी अनुक्रमे १०० व ६० यांडी ही पक्की करण्यात आली व त्यात अग्रजतागायत तरी वदल झालेला नाही.

खेळाची वेळमर्यादा

प्रतिपक्षावर जास्त गोल करणे व यश मिळविणे हे या खेळाचे मुख्य ध्येय असते. त्यासाठी कालमर्यादा ठरविण्याचे नियम झाले. एकूण खेळ ७० मिनिटांचा असतो. त्यात ३५ मिनिटांचे दोन भाग केले जातात. पहिला ३५ मिनिटांचा खेळ झाल्यावर ५ मिनिटांच्या विश्रांतीनंतर ३५ मिनिटांचा दुसरा भाग सुरु होतो. मध्यंतरीच्या ५ मिनिटांच्या विश्रांतीच्या वेळात दोन्ही संव आपापली वाजू बदलतात. या एकूण ७० मिनिटांत जर कुठल्याही वाजूचा गोल झाला नाही अगर गोलांची वरोवरी झाली तर युन्हा १५ मिनिटे जादा वेळ देण्यात येतो आणि या जादा वेळात काहीच निर्णय लागला नाही तर आणखी १० मिनिटे असा जादा वेळ खेळण्यास दिला जातो. या वेळातही जर कोणीही सरशी करू शकला नाही तर निर्णय काय द्यावयाचा यावाक्त केलेल्या नियमांत वेळोवेळी फरक होत केले आहेत. प्रथम अनिर्णित राहिलेला सामना दुसरे दिवशी अगर अन्य दिवशी पुन्हा संपूर्ण वेळ खेळला जाई, किंवा ड्या संघाचे जास्त ‘कोपरे’ होतील तो संव विजयी असा निर्णय दिला जाई. पण तोही नियम बदलला गेला व अलीकडे (टायब्रेकरचा) ‘कॉंटीफोड’ नियम असलात आणला गेला आहे. या नियमामुळे खेळातल्या कौशल्यापेक्षा आता दैवाच्या अनुकूलतेवरच खेळाचे यश-अपभ्रंश ठरले जाते. परंतु बदलत्या परिस्थितीचा अभ्यास करूनही दैवाधीन गोष्ट आहे म्हणून चालणार नाही. तर पाकिस्तान, पश्चिम जर्मनी, हॉलंड, ऑस्ट्रेलिया वगैरे देशां-तील खेळाडू कॉंटी फोडण्यासाठी चेंडू मारण्यात अचूकता व कौशल्य किती पाहिजे याचा अभ्यास करून त्यावरमाणे ते सराव करतात तसे भारतानेही केले पाहिजे.

खेळ कसा खेळावा, गोल झाला हे कसे ठरवावे, खेळाला मारक व वाधक असा खेळ खेळला जाऊ नये वगैरेसाठी केले गेलेले मूलभूत नियम अजून तरी बदलले गेले नाहीत. पण पुरोपियन खेळाडूना जडजात असलेल्या काही नियमांत बदल केले आहेत व ते आता आपल्याला जड वाटू लागले आहेत. पण ते नियम असलात घेण्यापूर्वीच जर त्यावदल योग्य ती काळजी वेऊन त्यांना वेळीच विरोध केला गेला असता तर त्याचा उपयोग झाला असता.

बुली

आडदांड व जाडजूड शरीराच्या युरोपीय खेळाडूना चपळाईने हालचाल करता देत नाही म्हणून १९५० साली गोलजवळचे अर्धवर्तुळ १५ याडांऐवजी १६ याडांचे केले गेले. तसेच भारत व पाकिस्तान, या खेळात श्रेष्ठ ठरलेली ही दोन राष्ट्रे ‘बुली’ केवळच हारत नाहीत व चेंडूवर ताबा ठेवतात हे पाहून खेळाच्या सुरुवातीची, मध्यंतर-नंतरची, गोल झाल्यानंतर पुन्हा खेळ सुरु करण्याच्या वेळची, ‘नियमबाह्य’ ची (Penalty) एवढाच ‘बुली’ ठेवण्यात आल्या. पुढे १९४९ साली २५ याडांवरील ‘बुली’ काढून टाकली आणि त्या जागी १६ याडांवरील फटका मारण्याचा नियम केला गेला. तसेच १९६३ साली नियमबाह्याची बुली काढून टाकली आणि त्या जागी

नियमबाब्द सरक फटका किंवा फटका (Penalty push or stroke) असा नियम करण्यात आला. या पाठीमागचा हेतू हाच की ‘बुली’ करताना चकविण्याची कलं जास्त रुढ होते व ते नियमात वसत नाही आणि धृष्टपुष्ट खेळाडूना ‘बुली’ देवजा सरक व साधा फटका सहज जमतो. तेव्हा कोणत्याही ‘बुली’ मुळे चकविण्याचे जे कौशल्य आहे त्याचा सहज फायदा घेता येऊ नये, तसेच त्यामुळे वेळेची वचतही होते. म्हणून ‘सरक फटका’ हा ‘बुली’च्या ऐवजी ठेवण्यात आला आहे. त्याचप्रमाणे खेळाची गतीही वाढते. हा बदल १९५४ मध्ये करण्यात आला. याचप्रमाणे १९५५ मध्ये वाजूच्या रेषेवाहेर चेंडू गेल्यानंतर करण्यात येणारा ‘चेंडू आत फेकणे’ अगर ‘चेंडू सरपटविणे’ (Roll-in) हा नियम वदलून त्या जाणी ‘फटका’ किंवा ‘सरक फटका’ याची तरतुद करण्यात आली.

वर नमूद केलेल्या ‘बुली’ देखील काढून टाकाव्यात असे अलीकडे प्रथम चालू झाले आहेत. त्याप्रमाणे अंतरराष्ट्रीय हॉकी फेडरेशनच्या नियम व संशोधन करणाऱ्या स्वॅक्मिटीने ‘मध्य बुली’ (Centre Bully) देखील काढून टाकावी म्हणून आपला अहवाल सादर केला आहे. ‘बुली’ऐवजी साधा ‘चेंडू मागे ढकलणे’ (Back Pass) एवढेच ठेवावे अशी या कमिटीने शिफारस केली आहे. या ‘बुली’ काढून टाकण्यामुळे वेळेची वरीच वचत होईल असा या कमिटीने निष्क्रिय काढला आहे.

तसेच फटका मारणाऱ्या खेळाडूपासून ५ यांडांच्या आत कोणीही राहावयाचे नाही द्यावी नियम रद्द होणार आहे.

वरील दोन्ही बदल प्रयोगाखातार निरनिराळ्या देशांकडे पाठविले आहेत असाऱ्या जर त्यांना एकमताने पाठिवा मिळाला तरच ते अमलात येतील.

‘कोपरा’ अगर ‘दंडकोपरा’ मारण्यासंबंधीच्या नियमांतही आता बदल झालला आहे. ‘कोपरा’ (यात दंडकोपराही आला) मारण्याच्या वेळी वचाव करणाऱ्या संघाचे सर्व खेळाडू गोल रेषेच्या मागेच राहात. तसेच ‘कोपरा’चा चेंडू तसाच गोलकडे न मारता तो प्रथम अडवून स्थिर झाल्यानंतरच गोलाकडे मारावा लागे. ही पूर्वीच्या नियमातली तरतुद होती. पण वदललेल्या नियमाप्रमाणे कोपरा मारण्यापूर्वी वचाव करणाऱ्या संघाचे फक्त ६ खेळाडू गोलरेषेवर उभे राहात असून इतर खेळाडूना मैदानाच्या मध्य-रेषेपलीकडे जावे लागते. त्याचप्रमाणे ‘कोपरा फटक्याचा’ चेंडू प्रथम अडवावा लागतोच, पण तो पूर्ण स्थिर झालाच पाहिजे ही सक्ती नाही. पण तो न अडविता मात्र गोलात मारता येत नाही.

कॉंडीफोड

‘कॉंडीफोड’ हा एक मोठाच धक्कादायक नियम अस्तित्वात आला आहे. गुणांनी एखादा संघ कितीही चांगला असला तरी या ‘कॉंडीफोड’ नियमामुळे त्यालाही शार खाची लागते. वर म्हटल्याप्रमाणे ७० मिनिटे व त्यानंतर दिलेली जादा वेळ यात देखील

दोन्ही संघांची वरोवरीच झाली तर प्रत्येक संघातला गोलरक्षक आलटून पालटून एकाच गोलात उभा राहतो व त्याच्यासमोर ८ यांदंवर केलेल्या खुणेवरून विरुद्ध बाजूचा एक खेळाडू आलटून पालटून ५ वेळा गोलात चेंडू मारतो आणि या ५ कटक्यांत इया संघावर जास्त गोल होतील तो संघ विजयी ठरतो. हे फटके एकाच खेळाडूला मारता येत नाहीत. तेव्हा असा ५ वेळा चेंडू मारून निर्णय लावतात त्यालाच 'कॉंडीफोड' नियम म्हणतात. पूर्वीप्रमाणे सामना परत खेळणे अगर आणखी जास्त वेळ देणे हे आजकालच्या परिस्थितीत सर्वांना सोशीचे होत नाही आणि तसेच त्यासाठी जादा पैसा व शक्ती विनाकारण खर्च होते हा या नियमामार्गील दृष्टिकोण आहे. कॉंडीफोडीसाठी मारले जाणारे फटके विशेष कौशल्याने मारावे लागतात आणि त्यासाठी खास मेहनत घेऊन तसा सराव करणे अत्यंत जरुरीचे आहे.

बाजू वाहेर

तसेच 'बाजू वाहेर' (OFF SIDE) च्या नियमातही बराच बदल करण्यात आला आहे. हा फुटबॉलच्या नियमाप्रमाणेच केला आहे. पूर्वीच्या नियमाप्रमाणे प्रतिपक्षाच्या गोलजवळ त्यांचे ३ खेळाडू असावे लागत व तसे नसताना विरुद्ध पक्षाचा एखादा खेळाडू चेंडू येण्यापूर्वीच जर पुढे गेला असेल तर तो 'बाजू वाहेर' ठरविला जात असे. परंतु आता बदललेल्या नियमाप्रमाणे गोलजवळ दोन खेळाडू जरी असले तरी विरुद्ध पक्षाचा खेळाडू 'बाजू वाहेर' होत नाही.

अशा तंहेचे हे नियम झाले, त्यात बदल होत गेले व अद्यापही होत आहेत. पण त्या नियमात बदल होणार असतील त्यासंबंधी निरनिराळ्या राष्ट्रांकडून मर्ते व सूचना प्रथम मागवून त्यावर विचार होऊनच मग मूळ नियमात बदल केले जावेत तरच ते रास्त होईल.

नियमांचे पालन

या खेळाच्या नियमांसंबंधी सर्वसाधारण कल्पना वरील विवेचनावरून आली असली तरी प्रत्यक्षात खेळाच्या वेळी मैदान कसे आवले असावे व ते का? त्याचा उपयोग काय? या गोष्टी प्रत्येक खेळाडूला माहीत असणे जरुर आहे. त्याचबरोबर खेळ हा खेळासाठी आहे. त्यात जिद व चुरस असणे जरुर आहे, पण त्याच वेळी असूया, मत्सर, द्रेष या भावना मनात वाळगून जर खेळाडू खेळू लागले तर काही साध्या व मूळभूत नियमांचे त्याच्याकडून पालन होत नाही आणि मग संघर्ष, वाद व काही वेळा मारामारी-पर्यंत वेळ येते. अशा गोष्टी प्रत्येक खेळाडूने टाळण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. असभय व दांडगाईचे वर्तन करणाऱ्या खेळाडूला पंच पिवळे आणि हिरवे कार्ड दाखवून, ठारावीक वेळ बाहेर बसवू शकतो आणि तो संगोपर्यंत त्याला खेळता येत नाही. अशाच प्रकारची पुनरावृत्ती झाल्यास त्याला खेळातून वाद करण्याचा अधिकारही पंचांना असतो.

खेळताना ड्या मूळभूत नियमांचे पालन होणे जरुर आहे त्याची माहिती खेळांडूना असणे अत्यंत जरुर आहे. तेव्हा या नियमांचे पालन होते की नाही हे कसे ठरवायचे व त्याला काय यंत्रणा आहे ? याबाबत 'पंच ध त्यांचे कार्य' या स्वतंत्र प्रकरणात ऊहापोह केला आहे.

शारीरिक क्षमता, मूलभूत नैषुण्य आणि खेळाची सुरुवात

आता पर्यंत हॉकी खेळासंबंधीचा इतिहास, लागणारे क्रीडांगण, साहित्य व साधने वगैरेसंबंधीची वरीच माहिती करून घेतली. आता हा खेळ कुणाला खेळता यईल, त्याला कशा तन्हेचे खेळाडू असणे जहर आहे व खेळ मुरु केंद्रा व कसा करतात आवडल थोडी माहिती पाहू.

आवड

कुठलाही खेळ खेळावयाचा झाल्यास तो खेळणाऱ्याच्या अंगी हौस, चिकाठी, जिद, शिकण्याची इच्छा व तथारी असणे अत्यंत जरूर आहे. नाही तर घरच्यांचे अगर सोबत्यांचे दृपण, भीड वगैरेमुळे एखादा खेळावयाला तयार झाला तर त्याला लळात गोडी लागणार नाही. म्हणून अमुक एक खेळ खेळावयाचा तर त्या खेळावावत मनातून खरी आवड व हौस असणे हे अत्यंत महत्वाचे आहे.

मानसिक व शारीरिक तयारी

खेळ खेळण्याची मनातून तयारी झाली की, आपोआप त्यात गोडी निर्माण होते. त्यानंतर शरीरात जर तितकी ताकद, चिकटपणा व चपळाई नसेल तर ती मिळविण्यासाठी साहजिकच त्या खेळाडूची नजर चौकेर शोध वेऊन त्या दृष्टीने तयारी करण्यासाठी त्याच्या मनाची तयारी होते.

हॉकीचा खेळ हा गतिमान असून त्यात एक प्रकारची ईर्षा असते, आणि त्यासाठी मानसिक व शारीरिक हालचालीसंबंधी जलद निर्णय वेण्याची सवय करावी लागते, आणि ही सवय हळूहळू जसजसा खेळाचा सराव होतो तसेतशी बाढत जाते. हे सगळे जरी खरे असले तरी प्रत्येक खेळाडूने शरीर मजबूत व टणक ठेवण्यास दिकले पाहिजे. त्यासाठी त्याला थोडासा तरी व्यायाम करणे हे आलेच. हा खेळ गतिमान असल्यामुळे गती असर वेग येण्यासाठी प्रत्येकाला धावण्याचा सराव हा करणे जहर आहे. त्याजबरोबर इतर अवघ्यांना देखील व्यायाम मिळून सर्व शरीर सदैव जागरूक व तत्पर राहण्यासाठी उडधा, वजन उचलणे वैरेसारखे व्यायामाचे प्रकार करण्याची तयारी पाहिजे. अशा तन्हेची तयारी असल्यावर कोणता व्यायाम किंतु व

कसा करावा यावावत शिक्षकांकडून योग्य त्वा सूचना घेणे महत्वाचे आहे.

क्रिकेटमध्ये दोन संघांमध्ये जास्ती धावसंख्या करून प्रतिपक्षावर मात करण्याची चुरस व डावपेच असतात. पण हॉकी खेळात प्रतिपक्षावर गोल करून विजय मिळविणे हेच ध्येय असते आणि त्यासाठी चुरस व धडपड चाललेली असते.

दृष्टी

प्रत्येक खेळाला लागणारी मूळभूत व अत्यंत महत्वाची गोष्ट म्हणणे 'उत्तम दृष्टी' ही होय. आणि त्याच्याच जोडीला त्वरित प्रतिक्रिया (Quick Reflexes) असणे अत्यंत जरुरीचे आहे. दृष्टी मंद होऊ नये म्हणून डोळथांची योग्य ती काढजी घेणे जरूर आहे. माफक प्रमाणात व्यायाम करावा. अती व्यायामाने दृष्टीवर परिणाम होतो हे अनुभवाने सिद्ध झाले आहे. तुम्हाला उत्तम खेळाडू व्यावयाचे असेल तर नव्हासी 'निर्मल राहा' म्हणजेच तुम्ही चारित्र्याने शुद्ध असले पाहिजे. कारण तुमच्या शरीरातील स्नायू व इतर अवयव या दोन्हीची बरोवर सांगड घातली गेली तर तुमच्या हातून खेळ उत्तम होईल, आणि ही सांगड घालण्याकरिता मेंदूचा सगळीकडे योग्य ती तावा राहील अशी क्षमता असणे जरूर आहे. म्हणून प्रत्येकाने आपल्या शरीरातील सर्व अवयव व्यवस्थित ठेवण्याची दक्षता ठेवली पाहिजे. ज्याची शारीरिक तन्दुरुस्ती जितकी अधिक तितका त्याचा खेळाचा जास्ती उपयोग होतो म्हणून जेव्हा एकदिवाळा दमल्यासारखे वाटते तेव्हा त्याच्या शरीरातील रक्त व प्राणवायू कमी झाला आहे ही सूचना असते. त्यासाठी त्याच्या स्नायूना व इतर अवयवांना योग्य ती वळकटी टिकवून ठेवण्याच्या दृष्टीने त्याला आहार घेणे जरूर असते. म्हणजे केव्हा, कसा व किती आहार घ्यावा याकडे ही लक्ष देणे अत्यंत जरुरीचे आहे, कारण त्यावर खेळाडूच्या अंगातली ताकद, जलद धावण्याची तयारी व शक्ती या गोष्टी अवलंबून असतात. शारीरिक तन्दुरुस्ती व क्षमता या गोष्टी सहजासहजी व आठ-पंधरा दिवसांत तवार होऊ शकत नाहीत. त्यासाठी सतत सराव करणे जरूर आहे. पण कोणतीही गोष्ट आत्मसात करावयाची झाली तर त्यामागे आपले तन आणि मन संपूर्णपणे ठावले पाहिजे.

खेळ खलण्याची मनाची तयारी झाली की मग तो कसा खेळावा, आत्मसात कसा करावा, त्याच्यात नैपुण्य कसे मिळविता येईल याकडे आपोआपच लक्ष केंद्रित होऊ लागते.

दंडिकेवरील पकड

हॉकी हा खेळ व्यवस्थित खेळावयाचा झाल्यास प्रत्येक खेळाडूला त्याच्या हातात योग्य बाटेल व सहज वापरता येईल अशी दंडिका असणे जरूर आहे. रोज त्याने मदानावर आल्यावर प्रथम धावणे व इतर व्यायाम थोडा वेळ तरी केला पाहिजे. का की, त्याची गात्रे त्यामुळे मोकळी होतात. दंडिका निवडल्यानंतर ती सहजासहजी हातात कशी खेळविता येईल याचे धडे घेणे जरूर आहे. दंडिका धरताना तिची चपटी

वाजू आत राहील अशी धरली पाहिजे. केवळही दंडिकेच्या चपट्या वाजूनेच चेंडू मारला पाहिजे, नाही तर ते नियमबाब्य ठरेल. दंडिका धरताना हॅंडलच्या वरच्या वाजूला चार-पाच वोटे सोडून डावा हात व त्याखाली दोन-तीन वोटे सोडून उजवा हात, अशा त-हेने ती धरावी. उभे राहताना उजवा पाय मागे व डावा पाय साधारण ५-६ इंच दूर आणि उजव्या पायाला जवळ जवळ ४५ अंशांचा कोन होईल अशा त-हेने पुढे ठेवावा. कमरेत थोडे पुढे वाकून खेळावयाचा पवित्रा द्यावा.

दंडिका हातात धरली, आता चेंडू दंडिकेने मारता आला पाहिजे. चेंडू काय, सहज मारता येईल ही कल्पना सगळ्यांच्या डोक्यात असते, पण ते वाटते तितके सोपे नाही! आपल्या पायापासून जवळ जवळ १८ ते २४ इंच अंतरावर चेंडू ठेवून दंडिका उजव्या खांद्यापर्यंत मागे नेऊन जोराने चेंडू मारण्यासाठी पुढे आणावी. मुरुवातील चेंडूला दंडिका लागणार नाही अगर टोला बसला तर तो त्याच्या डोक्यावरच बसेल, आणि चेंडू अगदी हळू पुढे ढकलला जाईल. पण चेंडू जोराने मारता येण्यासाठी दांडिकेने वरोवर त्याच्या बैठकीपाशी आघात करावा लागतो. हे नियमित सरावाने साध्य होते.

उंच दंडिका (Stick)

याच संदर्भात हेही लक्षात ठेवले पाहिजे की, चेंडू मारण्यापूर्वी अगर तो मारल्या-नंतर चेंडू मारण्याचा खेळाडूची दंडिका त्याच्या खांद्याच्या वर, मागे किंवा पुढे, जाता उपयोगी नाही. खांद्यावर दंडिका गेली की ती नियमबाब्य झाली म्हणून पंच निर्णय देतात. तेव्हा मुरुवातीपासूनच नियमावरहुकूम खेळण्याची सवय ठेवली पाहिजे. मुरुवातीला यातील वारीकसारीक वार्वांडे लक्ष दिल्यास पुढे जड जात नाही. प्रथम थोडे कठीण वाटते, पण सरावाने ते अंगवळणी पडते. तेव्हा उंच दंडिका घेऊ नये. यासाठी दंडिकेला यावयाच्या झोक्यावर नियंत्रण ठवता आले पाहिजे. म्हणून 'उंच दंडिका' न करता चेंडू योग्य त-हेने मारता यावयाचा झाल्यास कोपरापासूनचा हात व मनगट यांच्या ताकदीने तो मारता आला पाहिजे. खांद्याचा जोर वा कासी उपयोगी पडत नाही.

निरनिराळे फटके

चेंडू जोराने मारताना, पुढे ढकलताना, चकविताना (Passing) अगर अन्य हालचालीसाठी दंडिकेवर खेळाडूच्या हाताची पकड पक्की असली पाहिजे हे महत्वाचे आहे. प्रत्येक खेळाडूची पकड निरनिराळी असू शकेल. पण ती पक्की करण्यासाठी तशा त-हेन सराव करण्याची अत्यंत जरुरी आहे. चकविणे (Passing), उलटसुलट नेणे (Dribbling), झटक फटका मारणे (Flicking), सरक फटका (Push), उचल फटका (Scoop), पलट फटका (Reverse stroke), डाव्या अगर उजव्या वाजूला चेंडू मारणे या सर्वांचा निरनिराळ्या पकडीत समावेश होतो. ज्याप्रमाणे क्रिकेट-

मध्ये 'रीस्ट वर्क' म्हणजे मनगटाच्या करामतीवर चेंडू मारण्याचे कौशल्य असते तद्रुतच हॉकीमध्येही 'मनगटी फटका' (Wrist stroke) किंवा 'पलट फटका' (Reverse stroke) हा प्रतिस्पर्धावर मात करण्यासाठी जास्त उपयोगी पडतो.

पदलालित्य (Foot-work)

नवीन खेळाडूला चेंडू जोराने योग्य तऱ्हेने व योग्य दिशेला मारता न येण्याचे कारण 'पदलालित्याचा' (foot-work) अभाव हेच आहे. म्हणजे त्वाने कंजे उभे राहिले पाहिजे, पाय कसे ठेवावेत व त्यांची हालचाल कशी करावी यासंबंधीचे शिक्षण देणे अत्यंत जरूरीचे आहे. जर तुम्ही अयोग्य तऱ्हेने उभे असाल तर वेळ, दिशा व अचूकपण्य या गोटी तुमच्या ठोल्यात येणार नाहीत. यासाठी सतत सरावाची पण ती योग्य मार्गदर्शनासाळी, जस्ती आहे.

उत्तम 'फुटवर्क' म्हणजे पदलालित्य व दंडिकेची अचूक हालचाल या गोटी पाहतानांदेखील समाधान वाटले पाहिजे व मनोरंजनही ज्ञाले पाहिजे. या घटीने हॉकीचे जाडूगार कै. मेजर ध्यानदंद, कै. रूपसिंह, कै. के. डी. सिंग ऊर्फ 'वाबू' आणि बलवीरसिंग (सीनियर) यांचे उदाहरण देता येईल.

प्रत्येक ठिक्कणी 'सराव' हा शब्द येतो. त्यासाठी सरावाची उत्तम पदत म्हणजे खेळ खेळणे, परंतु प्रत्येक खेळाडूच्या हालचाली, कशा वगैरेची प्राथमिक नाहिती ज्ञाल्याशियाचे प्रत्यक्ष खेळ खेळून सराव होणार नाही हेही तितकेच खरे आहे.

मैदानावर खेळाडूच्या प्रत्यक्ष जागा ठरलेल्या असाव्यात व त्या जागेच्या खेळासाठीच सरावाची जरूर असते. पण त्या जागेच्या खेळाला लागणारे कौशल्य व नैपुण्य सरावानेच साध्य होते. आता गोलरक्षकांडे पुस्कल वेळा एकही चेंडू येत नाही, मग त्याला सराव कसा होणार? हा प्रश्न पुढे येतो. तेव्हा अशा काही विशिष्ट जागा असतील त्यासाठी स्वतंत्र सराव करणेच जस्ती आसते.

तेव्हा सर्व तऱ्हेच्या सरावांच्या भागे प्रत्येक सराव करण्याचा उद्देश, मनापासून तो करण्याची इच्छा व त्यासाठी श्रम आणि गोडी घेऊन करण्याची तयारी या गोटी अत्यंत महत्वाच्या आहेत.

दंडिकाकौशल्य व पदलालित्य यांच्यात प्रगती करण्यासाठी 'बॉटलरन' चा रोज सराव केला पाहिजे. साधारण ५ वार्ड अंतरावर एक अशा ८-१० वाटल्यांची एक ओळ तयार करून त्यांमधून शोक्य तितक्या चपलाईने चेंडू उलटसुलट नेण्याचा सराव करावा. अशा तऱ्हेने वाटल्याच्या मधून चपलाईने उलटसुलट चेंडू नेताना जेव्हा डावी व उजवी वाजू सारखी सावरावी लागते त्यासाठी दंडिकेवर पकड कशी असावी व चेंडूवर ताढा कसा ठेवावा लागतो याचा उत्तम सराव होतो.

रोजच! स्वतंत्र सराव करताना प्रथम हळूहळू खेळत खेळत आपोआप वेग वाढत जातो आणि मग प्रत्यक्ष खेळ खेळताना वेगावी मर्यादा कशी व किती असावी याचा

अंदाज येतो. यासाठी चेंडूची हालचाल करण्याचे एक तंत्र आहे, आणि त्यात निरनिराळे प्रकार आहेत. ते आपण पुढे पाहूच. 'केंद्रमध्य' (Centre Forward) असेल तर तो डाव्या अगर उजव्या बाजूच्या खेळाडूकडे अगदी सहजपणे चेंडू कसे सहज ठकल शकतो हे पाहण्यात खरी मजा वाटते. त्या दृष्टीने कै. ध्यानचंद्र व वलवीरसिंग यांचा खेळ आदर्श केंद्रमध्य असा होता.

सरावाच्या वेळी काय किंवा सामना खेळताना काय, नेहमी खेळाडूचे लक्ष चेंडूवर केंद्रित झाले पाहिजे हे महत्वाचे आहे. त्याचवरोबर प्रतिस्पर्धी काय व कशी हालचाल करतात इकडेही चाणाक्षणे नजर असली पाहिजे आणि त्यावरुनच चेंडू कुठे मारावदाचा याचा निर्णय घ्यावशाचा असतो.

वर दंडिकेच्या पकडीच्या संदर्भात ज्या 'चकविणे', 'सरळ फटका मारणे', 'झटक फटका मारणे' वैरे ५-६ प्रकारांचा उल्लेख आला त्यांचा या हालचालीच्या संबंधात विशेष सविस्तरपणे ऊहा पोह करणे जरुर आहे.

'सरक आणि झटक फटका'

चेंडू जोराने ठकलणे अगर कोलणे असा याचा थोडक्यात अर्थ होतो. पण या दोन्हीतही थोडा फरक आहे. झटक फटक्याने चेंडू जास्त जोराने जातो आणि चेंडूच्या पाठोपाठ खेळाडू जात नाही, परंतु सरक फटका दिला की चेंडूच्या गतीत खेळाडूला पुढे जात येते. अशा तन्हेने चेंडूला दिशा देणे सुलभतेने घ्यावयाचे झाल्यास कसे उभे राहावयाचे याला महत्व आहे. यासाठी चेंडू खेळाडूच्या जवळ असला पाहिजे. मनगटाची पकड घडूक रुक्त चेंडूच्या मागे दंडिका लावून दंडिकेच्या वरच्या भागावर शक्यतो जास्त भार देता आला तर वरील दोन्ही तन्हेचे फटके मारणे जमते. या खेळात सरक फटका सवांत जास्ती वेळा उपयोगात आणतात. सरक फटका मारताना चेंडू उजव्या पायासमोर परंतु डाव्या पाशाच्या उजव्या बाजूला साधारण १८ ते २४ इंच अंतरावर ठेवाचा, दंडिकेचा चपटा वळलेला भाग चेंडूच्या दैठकीला लावून पुढे वाकून, डाव्या पायावर जोर देऊन चेंडू जोराने पुढे ठकलावा. असा सरक फटका शक्य तो उजव्या बाजूकडे च मारतात.

धावता धावता डावीकडून उजवीकडे चेंडू देताना झटक फटका मारतात. उद्देश हा की शक्य तितक्या जलदीने चेंडू पुढे मारणे, पण तो फार दूर जाता उपयोगी नाही, कारण त्यामुळे चेंडूवर तावा ठेवणे कठीण जाते.

सरक फटका व झटक फटका यांचे टोले जवळजवळ सारखेच असले तरी सरक फटक्यात चेंडू मैदानावरून सरपटतच जातो. परंतु झटक फटक्यात चेंडू साधारण गुड्याइतक्या वरून जातो. सरक फटक्यापेक्षा झटक फटक्यात मनगटांना जास्त जोर याचा लागतो. सरक फटका हा अचूक व आस्कूड अंतरात चकविणे झाल्यास, तसेच चेंडूची दिशा बदलताना फार उपयोगी पडतो. झटक फटका हा चेंडू जलद जाण्यासाठी

आणि विशेषत: गोलच्या जवळ असताना गोल करण्यासाठी फार महत्त्वाचा आहे.

उचल फटका

उचल फटक्याने चेंडू हवेत फेकला जातो. तो प्रतिस्पर्ध्यांच्या डोक्यावरून त्यांच्या आवाक्याबाहेर जाण्यासाठीच मारला जातो. उद्देश्य हा की, चेंडूवर प्रतिस्पर्धांना तावा मिळू नये. उचल फटका हा झटक फटक्याचा दुसरा प्रकार म्हणता येईल. अडचणीच्या वेळी उचल फटका चांगला उपयोगी पडतो. पुष्कलदा बगलेवर खेळणारे खेळाडू (wingers) या फटक्याचा उपयोग करतात. यासाठी दंडिकेचे टोक चेंडूच्या मारणे टेकवून दंडिका साधारण आडवी करून चेंडू शक्यतो हवेत उंचीवरून रेटावयाचा असतो. असा उंचीवरून चेंडू टाकल्यामुळे आपल्या अगार प्रतिस्पर्धांपैकी कुणालाच चेंडू वरच्यावर मारणे शक्य नसते. हा फटका मारताना पाय कसे असावे हे नकी नसते, पण ते जुळवून न ठेवता रुंदव ठेवावे लागतात. दंडिकेचा वरचा भाग खेळाडूच्या शरीराजवळ व चपटा भाग चेंडूच्या खाली टेकवून उजव्या बाजूला सारी शक्ती लावून चेंडू टाकला जातो.

उलटसुलट नेणे

शारीराची चतुराईने हालचाल करीत पळत पळत चेंडू डाव्याउजव्या बाजूने पुढे नेत नेत प्रतिस्पर्धांना चुकवीत मार्ग काढणे व त्याच वेळी चेंडूवरही तावा ठेवणे, याच क्रियेला ‘चेंडू उलटसुलट नेणे’ (Dribbling) असे म्हणतात. दंडिकाकौशल्य उत्तम असणे म्हणजेच चेंडू उलटसुलट नेण्यावर प्रभुत्व असणे असेच म्हणता येईल. प्रत्येक खेळाडूला फटका मारता आला पाहिजे त्याचप्रमाणे त्याला उलटसुलट चेंडू नेण्याचेही कसव अवगत असले पाहिजे. ‘अर्धरक्षक’ आणि आघाडीवीर अधूनमधून झटक फटका मारतात. पण त्यांना चेंडू उलटसुलट नेता येणे आवश्यक आहे. एका प्रसिद्ध हॉकीपटूने म्हटले आहे की, “पदलालित्य आणि शारीराच्या चपळ हालचालीशिवाय चेंडू उलटसुलट नेण्याची धडपड करणे म्हणजे पेट्रोलशिवाय मोटार चालविण्यासारखे होईल ! ”

चेंडू उलटसुलट नेताना वैयक्तिक कौशल्य दाखविण्याचा मोह होतो आणि म्हणूनच हा मोह टाळून संवाच्या यशाकडे लक्ष केंद्रित करून संयोजनाने (Combination) खेळले तर जास्त फायद्याचे होईल हे प्रत्येक खेळाडूने लक्षात ठेवणे महत्त्वाचे आहे.

चेंडू अडविणे (Fielding the Ball)

ज्याप्रमाणे चेंडू मारणे म्हणजे हिट करणे, हे वाटते तितके सोपे नाही, त्याप्रमाणेच चेंडू अडविणे देही सोपे नाही. शक्य तो चेंडू दंडिकेनेच अडविता आला पाहिजे. पण हाताने अडविणे हे नियमात असले तरी ते नेहमीच शक्य नसते. आघाडीच्या खेळाडूना

तर दंडिकेनेच चेंडू अडविण्याची सवय पाहिजे, परंतु पूर्ण रक्षकांच्या हृष्टीने चेंडू अडविणे हे फारच महस्त्वाचे आहे. चेंडू अडविताना दोन्ही पाय जुळवून, शरीराचा भाग पुढे ज़ुळक्वून, वाकून उभे राहावे. दंडिकेवर हाताची चांगली पकड असावी. उजवा हात दंडिकेच्या वरच्या टोकापासून साधारण १८ इंच खाली व डावा हात त्याच्यापासून साधारण ३/४ इंच वर असावा. दंडिका आपल्या पायासमोर धरली पाहिजे व दंडिकेच्या पुढील चपट्या भागावर चेंडू अडला पाहिजे. त्यासाठी चेंडू अडविताना चेंडूवर पूर्ण लक्ष पाहिजे. चेंडू उजव्या वाजूला अडविणे झाल्यास दंडिकेच्या मागे उजवा पाय ठेवावा व तो डाव्या पायापासून ३/४ इंच दूर असावा. तसेच डाव्या वाजूला आलेला चेंडू अडविताना दंडिकेच्या मागे डावा पाय व त्याच्यामागे ४/५ इंचावर उचवा पाय ठेवून चेंडू रोखावा.

प्रतिपक्ष्याचे आघाडीचे खेळाडू जोराने येत असता त्यांनी जोराने मारलेला चेंडू रोखण्याचा अगर अडविण्याचा कसोशीने प्रयत्न न करता जर चेंडू तसाच म्हणजे गटीत असतानाच परत मारण्याचा प्रयत्न करणे नेहमी धोक्याचे असते. कारण चेंडू मारला गेला नाही अगर अडला गेला नाही तर तो वेगाने गोलाकडे जातो आणि त्याच वेळी पूर्णरक्षक पुढे आले असल्याने गोल उघडा पडलेला असतो आणि प्रतिपक्षाला ही चांगली संधी मिळते. म्हणून अशा वेळी दंडिकेवर अवलंबून राहणे हे केवळाही आत्महत्या करण्यासारखेच आहे. तेव्हा चेंडू हातानेच शक्यतो अडविण योग्य ठरते. परंतु चेंडू हाताने अडविला तरी तो स्थिर पाहिजे. पण दंडिकेने अडविणे हे धोक्याचे आहे किंवा कसे हे प्रत्येक खेळाडूने तारतम्यानेच ठरविले पाहिजे आणि ते सरावाने व अनुभवानेच शिकता येईल.

चकविणे किंवा 'डावलणे' (Passing)

प्रतिस्पर्ध्याला 'डावलून' किंवा 'चकवून' चेंडू पुढे काढणे यालाच 'पासिंग' म्हणतात. म्हणून चेंडूवर तावा (Ball control) व चेंडू उलटसुलट नेणे, या दोन किया चांगल्या अवगत असल्याशिवाय 'चकविण्यामध्ये' (Passing) तरवेज होता येत नाही. डावलण्याच्या क्रियेत दोन व्यक्तींचा संवंध असतो : डावललेला चेंडू घेणारा आणि तो डावलून देणारा. पण काही वेळा दोन्हीऐक्षा अधिक खेळाडूही यात गोवले जातात. चेंडू देणारा व घेणारा या दोवांवर सारखीच जवाबदारी असते. प्रतिपक्षाला चुकवून चेंडू देणाऱ्याने चेंडू घेणाऱ्याला तो कसा व कुठे द्यावयाचा हे ध्यानपूर्वक लक्षात ठेवले पाहिजे, नाही तर चेंडू काढून घेऊन सहज पुढे ढकलण्यात काहीच अर्थ नसतो. डावललेला चेंडू घेणाऱ्यानेदेखील दिलेला चेंडू आपल्याला घेता येईल की नाही याचा तत्काळ अंदाज घेतला पाहिजे. आपलाच खेळाडू जवळ आहे म्हणून त्याच्याकडे चेंडू ढकलणे यात काही कौशल्य नाही. प्रतिस्पर्ध्यावर मात करणे म्हणजे त्याला चकवून चेंडू पुढे काढणे होय. त्यासाठी चेंडूवर चांगला तावा ठेवता आला पाहिजे.

म्हणून दंडिकेचे पुढचे चपटे टोक चेंडूजवळ जमिनीवर सतत राहिले पाहिजे. प्रतिस्पर्धी किती व कसा वेगाने येतो व त्याच्या शरीराचा तोल कुणीकडच्या बाजूला आहे हे चटकन लक्षात घेऊन बरोबर त्याच्या विस्त्र बाजूने चेंडू चकवून पुढे काढता आला पाहिजे, किंवा जिथे जागा दिसेल तेथून. पुष्कळदा प्रतिस्पर्धाच्या पायामधूनही चेंडू पुढे काढला पाहिजे. यासाठीच चेंडू त्याच्या आवाक्याबाबैर राहील अशाच अंतरावर असला पाहिजे. म्हणून पुढे काढण्यापूर्वी तुमच्या प्रतिस्पर्धाला पुढे यायला लावा आणि जेव्हा तो अंगावर येतो त्याच क्षणी चेंडू चकवून पुढे ढकलणे योग्य ठरते. त्याचवरोवर हेही लक्षात ठेवले पाहिजे की, नेहमी अशा वेळी चेंडू पुढचे ढकलला पाहिजे. डावी-कडून उजवीकडे चेंडू मारणे हे कठीण असते, पण सरावाने ते सुलभ होऊ शकते.

चकविण्याचेही (Passing) पुष्कळ प्रकार आहेत. जसे, सरळ, चौकोनी, मारे ढकलून, त्रिकोणी, इंगिलश 'यू' अक्षराच्या तद्देने चकविणे (U-Pass), तिरक्स, कुत्र्याच्या चालीप्रमाणे (Dog Leg Pass), इंगिलश 'डब्ल्यू' अक्षराप्रमाणे हालचाल करून (W-Pass) वरैरे. हे प्रकार केव्हा व कसे उपयोगात आणावयाचे हे प्रत्यक्ष खेळाचा सराव व बरेच सामने खेळल्यानंतर सहज कळू लागते.

चेंडूवरील ताबा (Ball Control)

चेंडूवर ताबा मिळविणे ही गोष्ट चांगला सराव केल्याशिवाय सहजसाध्य होण्यासारखी नाही. यासाठी चेंडूवर व प्रतिस्पर्धांच्या हालचालीवर सतत नजर ठेवली पाहिजे म्हणजे चेंडूवर ताबा मिळविणे व तो टिकविणे तसे कठीण जात नाही. यासाठी उलट-सुलट चेंडू नेणे हे चांगल्या तद्देने करता आले पाहिजे.

चेंडू हिरावून घेणे (Tackling)

टॅकलिंग म्हणजे च प्रतिस्पर्धाकडून चेंडू हिरावून घेण्याचा प्रयत्न करणे होय. ही कृती आत्मसात करणे म्हणजे हॉकीमधील पुष्कळसे श्रेय मिळविण्यासारखे आहे. परंतु ज्या वेळी आपण काय करावे हा संग्रह निर्माण होतो त्या वेळी चेंडू हिरावून घेण्यासाठी घडपड व्यर्थ असते. कारण प्रतिस्पर्धी याच संधीची वाट पाहात असतो. चेंडू अमूक तद्देनेच हिरावून घ्यावा असे सांगून हे कळणार नाही अगर साध्यही होणार नाही. त्याला सराव, अनुभव व वैयक्तिक दृष्टी आणि तारतम्य या गोष्टींचीच आवश्यकता आहे.

ज्या प्रतिस्पर्धांच्या हातात चेंडू असतो त्या वेळी चेंडू पाठीमागून हिरावून घेणे (Tackling Back) हे आघाडीच्या खेळाडूंचे कर्तव्य असते. पण पुष्कळदा याकडे दुर्लक्ष केले जाते. पाठीमागून हिरावून घेण्यामुळे प्रतिस्पर्धाचा अंदाज चुकतो आणि त्यामुळे आपल्या खेळाडूना त्याचा फायदा मिळतो. हिरावून घेण्याच्या निरनिराळ्या पद्धती आहेत, पण सर्वांचा उद्देश एकच असतो की, प्रतिस्पर्धाचा चेंडूवरील ताबा

घालवून तो आपल्या ताब्यात कसा वेता येईल ! म्हणून कोणत्याही पद्धतीने हिरावून घेण्याची क्रिया केली तरी मूळभूत गोष्टी लक्षात ठेवणे अस्यांत जरुरीचे आहे. त्यापैकी महत्वाच्या आहेत त्या खाली दिल्या आहेत.

बेळ व संधी

चेंडूचा ताबा मिळविण्याची आलेली संधी ताबडतोब घेतली पाहिजे व त्यासाठी अचूक वेळेलाच चेंडू हिरावण्याचा प्रथत्न केला गेला तरच त्याचा उपयोग होतो. ज्या वेळी प्रतिस्पर्धार्थाचा चेंडूवरील ताबा ढिला होत आहे हे लक्षात आले की तीच संधी साधली पाहिजे. त्यापूर्वी जर हिरावून घेण्याचा पवित्रा ध्याल तर प्रतिस्पर्धार्थाला सावध केल्यासारखे होईल आणि त्यामुळे तो चेंडूवरील ताबा ढिला होणार नाही याचा कशो-शीने प्रयत्न करील. परंतु याला अपवाद म्हणजे गोलार्ध वर्तुळातील (डी) जागा. या ठिकाणी प्रतिस्पर्धार्थापैकी कुणालाही चेंडू गोलामध्ये मारण्याला वाव मिळू नये म्हणून वर म्हटल्याप्रमाणे संधीची वाट पाहात न बसता त्वरित चेंडू हिरावून घेण्याच्या मागेच लागले पाहिजे.

निश्चय

चेंडूवर ताबा मिळविण्याचा निश्चय झाला पाहिजे व त्या दृष्टीने जलद हालचाल होणे जरुर असते.

शारीरिक वजन व बळ

ज्या वेळी प्रतिस्पर्धी चेंडू घेऊन यत आहे आणि त्याला चकविणे व त्याच्याकडून चेंडू हस्तगत करणे जरुर आहे त्या वेळी आपले शारीरिक वजन व बळ यांचा उपयोग करून प्रतिस्पर्धार्थाला पद्धतशीरपणे कसा रोखता येईल याचा विचार केला पाहिजे आणि

दृष्टी

सतत दृष्टी चाणाक्ष असली पाहिजे आणि ती चेंडूवरच केंद्रित झाली पाहिजे, नाही तर प्रतिस्पर्धी आपल्या शरीराचा उपयोग करून तुम्हाला बनविण्याचा डाव करील.

या वरील निवेदनावरून चेंडू हिरावून घेणे हा प्रकार किती महत्वाचा आहे हे लक्षात आले असेलच.

अचानक धडक मारणे (Lunge)

काही वेळा चेंडूची हालचाल करताना अचानक जोराने धडक मारून पुढे जाणे भाग पडते, त्यालाच लन्ज (Lunge) असे म्हणतात. अशा वेळी डावा पाय पुढे ठेवून डावा हात हँडलच्या मागे ठेवून चेंडू प्रतिस्पर्धार्थाच्या दंडिकेवरून पुढे टोलवून हॉ....३

चेंडूचा ताबा मिळविण्यासाठी पुढे घुसावे लागते. प्रतिस्पर्ध्याला काही झाले तरी चेंडू मिळता उपयोगी नाही हा यामागील खरा उद्देश असतो.

चेंडू हिराकून घेणे यशस्वी झाले म्हणजे त्या खेळाडूची जबाबदारी संपत नसते. तर त्याने चेंडू आपल्यापैकी कोणत्या खेळाडूकडे टोलविला तर त्याचा योग्य उपयोग होईल याचा झटकन निर्णय घेऊन तशी लगेच कृती केली पाहिजे.

वर वर्णन केलेल्या सर्व गोष्टींची माहिती प्रत्येक खेळाडूला असली पाहिजे आणि त्या घटीने त्याने हॉकी खेळ खेळणे सुरु केले म्हणजे, आपल्याला कोणती जागा योग्य आहे व ज्या ठिकाणी आपण आपले कौशल्य दाखवू शकू याचा अंदाज घेऊन त्याप्रमाणे खेळात रस घेतला पाहिजे. नवरुद्या खेळाडूला खेळाची सुरुवात करताना या खेळात काय काय गोष्टी असतात व हा खेळ कसा असतो याचे थोडक्यात चित्रण वरील गोष्टीवरून समजले असेल. म्हणजे या खेळात काय आहे, कोणती अंगे आहेत, कशाला व कसे प्राधान्य दिले पाहिजे याचा हा ऊहापोह केला आहे.

या खेळात प्रत्येक बाजूला एकूण ११ खेळाडू असतात आणि आतापर्यंत रुढ असलेल्या व भारत ज्या पद्धतीने खेळत आला आहे त्याप्रमाणे त्या जागांची नावे अशी आहेत.

एक गोलरक्षक, दोन पूर्णरक्षक (उजवीकडील एक व डावीकडील एक) ही बचावाची फळी. तीन अर्धरक्षक (उजवा, मधला व डावा) अशी मधली बचावाची फळी आणि पाच आघाडीचे खेळाडू. (डावी बगल, डाव्या बगलेतील आतला खेळाडू, केंद्रमध्य (मधली जाग), उजव्या बगलेतील आतला खेळाडू आणि उजवी बगल).

खेळाची सुरुवात

मधल्या रेषेवर आघाडीचे दोन्ही बाजूंचे खेळाडू त्यांच्या त्यांच्या जागांवर उभे राहतात. मधले दोन्हीकडचे खेळाडू म्हणजे केंद्रमध्य मधल्या रेषेच्या मध्यभागी एकमेकांकडे तोंड करून उभे राहतात. तेथे केलेल्या छोट्या वर्तुळावर चेंडू ठेवला जातो. त्या ठिकाणी आपल्या दंडिकेने तीन वेळा एकमेकांच्या दंडिकेवर हळूच आघात करतात म्हणजे दंडिका आपटतात. तिसरा आघात झाला की त्या दोन केंद्रमध्यपैकी कोणीतरी एक चपठाई करून चेंडू प्रथम ढकलून विरुद्ध बाजूकडे नेण्याचा प्रयत्न करतो आणि अशा रीतीने खळाला सुरुवात होते. या तीन वेळा केलेल्या दंडिकेच्या आघात किंवा आपटण्याच्या क्रियेलाच 'बुली' करणे म्हणतात.

प्रतिस्पर्ध्यावर गोल चढविणे व सरशी मिळणे हाच या खेळाचा मुख्य उद्देश असतो आणि त्यामुळे चुरस व स्पर्धा निर्माण होते.

वर वर्णन केलेल्या सर्व खेळाडूंना खेळताना जे नियम लागू आहेत त्यापैकी गोल-रक्षकाला या नियमांत थोडी सवलत असते.

आकृती ४०१ : खेळाला सुखवात 'बुली' ने होते.

गोलरक्षकाला पायपट वापरता येतात. तो पायाने चेंडू अडवू शकतो व ठोकर (लाठ) मारू शकतो. तसेच हातानेही चेंडू अडवू शकतो. परंतु चेंडू झेलू शकत नाही. या सर्व सवलती फक्त तो जेव्हा 'डी' किंवा गोलार्ध वर्तुळात असतानाच त्याला दिल्या जातात. जर या वर्तुळाच्या बाहेर गोलरक्षक गेला तर तो इतर खेळाढू-प्रमाणच गणला जातो आणि त्यामुळे त्याला 'गोलरक्षक' या नात्याने मिळणाऱ्या सवलती तो घेऊ शकत नाही.

• • •

प्रकरण ५

शारीरिक व मानसिक तयारी, व्यायाम, सराव व प्रशिक्षण

हॉकीचा खेळ हे मनरंजनाचे साधन तर आहेच, परंतु या खेळात शारीरिक व मानसिक असे दोन्ही व्यायाम आपोआपच होत असतात. त्याचा शरीरातील प्रत्येक मांसपेशीवर परिणाम होतो, हातापायांची हालचाल जलद होऊ लागते आणि त्याच-बरोबर प्रत्येक वेळी सावध व हुषार राहण्याची प्रवृत्ती आपोआपच बढ़ावते. शारीरिक क्षमतेबरोबरच तत्काळ निर्णय घेण्याची शक्ती बाढते. परिस्थितीचे आकलन झटकन करता यऊ लागते. प्रतिपक्षाने चढाई करण्याअगोदरच चटकन निर्णय घेऊन खेळातले आपले कौशल्य दाखविण्याची संधी मिळते. चेंडू हातात आल्याबरोबर तो प्रतिपक्षाच्या बाजूला नेऊन गोल कसा करता येईल या विचाराचा क्षणात निश्चय करून तशा तन्हेने डावपेच केले पाहिजेत असे पक्के मत होते. म्हणजेच मानसिक विकासही या खेळात होत असतो. येथे चातुर्य व सावधानपणा यांना विशेष महत्त्व आहे, याची पूर्ण जाणीव येते व त्याप्रमाणे खेळाडूत प्रगती होत जाते.

चेंडू कसा व किंती जोराने मारावा, उलटसुलट नेऊन चकवीत पुढे कसा नेता येईल, आलेल्या अडचणी व अडथळे यांना पार करून किंवा त्यांच्यावर मात करून कसे झटकन निसट्टा येईल कौरे गोष्टी सफाईने करता येऊ लागल्या म्हणजे खेळात एक प्रकारची रंजकता येते आणि खेळाडूत जास्त उत्साह निर्माण होतो.

सराव

परंतु या सगळ्या गोष्टी साध्य होण्यासाठी खेळातील प्रत्येक हालचालीचा योग्य तो व भरपूर सराव करणे अत्यंत जरूर आहे. खेळातच नव्हे तर कुठल्याही क्षेत्रात सराव किंवा सवय ही अत्यंत आवश्यक बाब आहे. संगीतात गाण्याचा अगर वादनाचा योग्य व भरपूर 'रियाज' म्हणजेच सराव केल्याशिवाय त्यात यश मिळणे कठीण असते, तद्वतच या खेळातही आहे.

तेव्हा हा सराव कसा करावा यासाठी मार्गदर्शनाची अत्यंत जरूरी आहे, यात दुमत नाही, परंतु मार्गदर्शन करणारा शिक्षक अगर कोच हा सच्चना देईल पण त्या अमलात आणून काटेकोरपणे त्याचा सराव करणे हे प्रत्येक खेळाडूचे कर्तव्य आहे. कुठलीही गोष्ट चांगल्या तन्हेने याची ही इच्छा मनात असली तर त्यासाठी भरपूर

मेहनत म्हणजे च सराव करण्याची तयारी पाहिजे. उगाच झटपट रंगारी होऊ म्हटले तर ते शक्य नाही!

खेळात प्रगती करण्याच्या ज्या काही पायऱ्या अगर टप्पे आहेत त्या प्रत्येकांने सराव करण्याचे वेगवेगळे प्रकार आहेत.

फटका मारणे

चेंडूला टोला मारणे किंवा हिट करणे हे सोपे नाही, हे मारे एके ठिकाणी म्हटले आहे. तर त्यासाठी चेंडू पुढे ठेवून जोराने मारण्याचा रोज १५/२० मिनिटे तरी सराव करणे जरूर आहे. फटका मारता येणे हा या खेळाचा जणू पाया आहे. तेव्हा पाया कन्चा राहून चालणार नाही. दोन खेळांडूनी साधारण २५ ते ३० फूट अंतरावर एकमेकांसमोर उभे राहून एकमेकांकडे चेंडू मारत राहावा; किंवा आपल्या घराच्या अंगणात, कंपैंडमध्ये एखाद्या भिंतीपासून १५/२० फुटांवर उभे राहून भिंतीकडे जोराने चेंडू मारण्याचा सराव करावा. असा सराव नियमितपणे करीत गेल्यास फटक चांगल्या तहेने मारता येऊ लागतो.

फटका मारताना डावा हात वरच्या टोकापासून ४ इंच खाली व त्याच्या मुठीच्या खाली उजवा हात अशी दंडिकेवर पकड ठेवावी. चेंडू १२ ते १८ इंच इतका दूर ठेवून डावा पाय पुढे व उजवा पाय त्याच्यापासून थोडथा अंतरामागे त्यामुळे शरीराच्ये वजन उजव्या पायावर असेल व प्रत्यक्ष चेंडू मारताना ते वजन डाव्या पायावर आपोआप बदलले जाईल. डाव्या पायाचा अंगठा ज्या दिशेला चेंडू जाणार तिकडे असावा व उजवा किंचित आडवा राहिला पाहिजे. डावा खांदा देखील चेंडू जाणाऱ्या दिशेकडे वाकलेला असावा. फटका मारताना शरीराचा भार दोन्ही पायावर टाकून दोन्ही टांगा सरळ असल्या पाहिजेत. दंडिका मारण्यासाठी उचलताना तिचा कोणताही भाग खांद्याच्यावर जाणार नाही व मारल्यानंतरही पुढे खांद्यावर जाणार नाही ही काळजी घेतली पाहिजे. या सर्व गोष्टी लक्षात ठेवूनच सराव करणे महत्वाचे आहे.

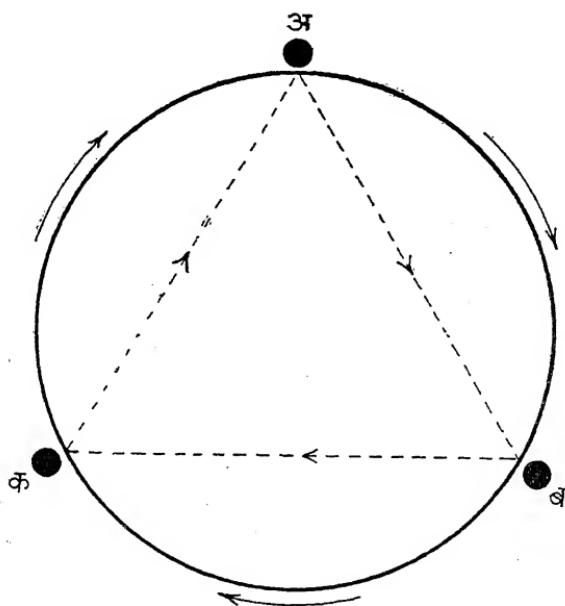
एक हाताने केबहाही फटका मारू नये. फक्त धावत असाल किंवा चुकवीत असाल त्याच वेळी एका हातातल्या दंडिकेचा उपयोग करावा. ५ ते २० फूट अंतरावर एक काठी अगर क्रिकेट स्टंप रोवून त्याला फटका मारून चेंडू मारण्याचा प्रयत्न करावा.

चेंडू आडविणे किंवा तटविणे

मारलेला चेंडू आडविणे हीही गोष्ट सोपी नाही आणि त्यासाठी देखील सराव पाहिजे. चेंडू अडविताना दंडिका आपल्या पायांसमोर धरली पाहिजे आणि दंडिकेच्या खालच्या पुढच्या चपट्या भागानेच चेंडू आडविला पाहिजे. त्यासाठी चेंडूवर तीक्ष्ण नजर पाहिजे. चेंडू उजव्या बाजूला आडविण्याच्या वेळी दंडिकेच्या पाठीमागे उजवा पाय असावा आणि तो डाव्या पायापासून २/४ इंच दूर ठेवावा. तसेच चेंडू डाव्या बाजूला

आडवाचयाचा झाल्यास दंडिकेच्या मागे डावा पाय व त्याच्या मागे २/४ इंचावर उजवा पाय ठेवून चेंडू रोखावा.

चेंडू आडविणे हा खेळातला एक महत्वाचा भाग समजला जातो. जमिनीसपाट चेंडू आला तर तो कसा रोखावा हे वर सांगितले, पण जर तो वर उडून आला तर तो वरच्या वर दंडिकेनेच अडविता आला पाहिजे. पण कोणत्याही परिस्थितीत दंडिका खांद्यावर जाता उपयोगी नाही. हातानेही चेंडू आडविता येतो, पण आडवून तेथल्या तेथे थांबला पाहिजे. तो नुसता आडवाचयाचा, तो झेलाचयाचा नसतो. तर्सेच हाताने आडविल्यावर चेंडूला [उसकी मारून दूर जाऊ देऊ नये, नाही तर प्रतिपक्ष त्याचा नक्कीच फायदा घेऊ शकेल.

आकृति ५०.१ : चेंडू आडविणे व दिशा बदलणे

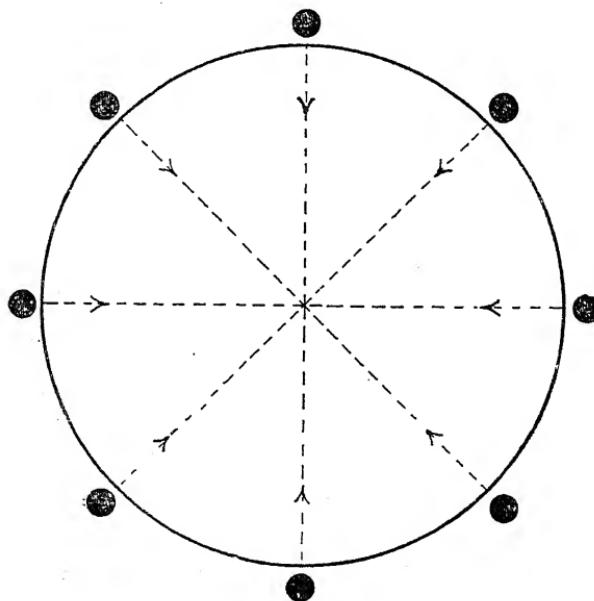
अर्धरक्षक व पूर्णरक्षक यांना चेंडू आडविण्यात विशेष प्रावीण्य मिळविण जरूर असते. आघाडीच्या खेळाडूना तर सरळ दंडिका व उलट्या बाजूने दंडिका फिरवून चेंडू आडविता आला पाहिजे.

पळता पळता चेंडू आडविणे आणि तशीच त्याची दिशा बदलणे यासाठी खास सराव करणे जरूर आहे. (आकृती ५०.१ पाहा).

आकृतीत दाखविल्याप्रमाणे १६ यांच्या वर्तुळावर सारख्या अंतरावर अ, ब, व क असे तीन खेळाडू उभे राहून त्यांनी वर्तुळावर धावत राहाच्याचे व एकमेकाकडे

आवता धावता चेंडू मारावयाचा. अशा तप्हेने मारलेला चेंडू आडवून लगेच दिशा बदलून चेंडू टोलविण्याचा सराव चांगल्या प्रकारे होऊ शकतो.

चेंडू मारणे व आडविणे याचा सराव करताना तो योग्य ठिकाणी मारला जातो की नाही याच्याकडे लक्ष ठेवले पाहिजे व त्याचा सराव होणे जरुर आहे. त्याचबरोबर चेंडू आडविला तर आपल्याच ताब्यात ठेवता आला पाहिजे. म्हणजेच चेंडूवर ताबा ठेवणे हे महत्वाचे आहे. कारण चेंडू नुसता आडवून त्यावर ताबा ठेवता आला नाही तर प्रतिस्पर्ध्याला त्याचा फायदा मिळेल. म्हणून कोणत्याही बाजूने चेंडू आला तरी तो

आकृति ५०२ : चेंडूवर ताबा व दिशा बदलणे

आडवून लगेच दुसरीकडे मारता अगर ढकलता आला पाहिजे. यासाठी आकृती ५०२ मध्ये दाखविल्याप्रमाणे १६ याडांचे एक वर्तुळ करून त्यावर ८ ते १० खेळाडू उभे राहून प्रत्येकाने आपल्या समोरच्या खेळाडूकडे चेंडू मारावा व त्याने तो आडवून लगेच परतवावा. तसेच अधूनमधून इतर खेळाडूंकडे ही मारावा. उसे करण्याने चेंडूवर छट्टी राहून, तो आडवून समोर अगर दिशा बदलून मारता येण्यासाठी काय करावे म्हणजे त्यावर ताबा कसा राहील या सवांचा सराव होतो.

कौशल्य

हॉकी खेळाचे खरे कौशल्य चकविणे व हालचाल यावर विशेष अवलंबून असते ज्याप्रमाणे प्रतिस्पर्ध्यांचा आडथळा जास्त अगर भक्तम असेल त्याप्रमाणे चकविणे

कमी अधिक गतीने हालचाल करणे हे खेळाडूने ठरवावयाचे असते. यासाठी नागमोडी असार 'झिगऱ्हेंग' पद्धतीने चकवीत जाणे योग्य होते. म्हणून त्याचा सराव करणे

जरूर आहे. भारतीय खेळाडू आखूड टप्प्याने चकविण्यात यशस्वी ठरले आहेत व तोच जास्त फायदेशीर पडतो. म्हणून त्याचाच सराव जास्त केल्यास ते श्रेयस्कर. कै. ध्यानचंद. व त्याचे बंधू कै. रूपसिंह हे दोघे आखूड टप्प्याच्या चकविण्याच्या क्रियेचा पाठपुरावा करीत व त्यातच त्यांनी प्रावीण्य मिळविले होते.

प्रतिष्काशाला चेंडू घेऊन जाण्यात अडथळा कसा उत्पन्न करता येईल यासाठी प्रत्येकाने आपापल्या बुद्धीने व कुवटीप्रमाणे कौशल्य दाखवून चेंडू घेण्यासाठी धडपड केली पाहिजे. यासाठी प्रत्यक्ष खेळ खेळूनच सराव होऊ शकतो. अडथळा आणणे म्हणजे धक्काबुक्की अगर मारामारी करणे नव्हे हे लक्षात ठेवले पाहिजे.

"बुली"

'बुली' करण्याचेही एक तंत्र आहे आणि हे सरावाशिवाय आतमंसात होणे कठीण आहे. कै. ध्यानचंद. यांचा 'बुली' करण्यात इतका हातखंडा होता की, ३० 'बुलीं' पैकी ते हमखास २५ बुलींत चेंडूवर ताबा मिळवीत. 'बुली' जिंकण्यासाठी खेळाडूची मानसिक दृढता उत्तम असावी लागते. 'बुली' करून चेंडूवर ताबा मिळविला तरी त्याचा उपयोग योग्य तर्हैने केला पाहिजे, म्हणजे प्रतिस्पृष्ठांना चकवून तो आपल्या स्वतःचे कौशल्य दाखविण्याचा मोह टाळला पाहिजे. नाहीतर चेंडूवर प्रतिस्पृष्ठी लगेच ताबा मिळवीली. म्हणून चेंडूची दिशा कशी बदलावी याचे शिक्षण जरूर पाहिजे. तसेच प्रतिस्पृष्ठांच्या रिंगणाजवळ चेंडू गोला म्हणजे जास्त चकविणे असार उलटसुलट करण्यात वेळ न घालविता तो रिंगणातून स्वतः अगर आपल्या संघातील अन्य खेळाडूला गोलात ताबडतोब कसा मारता येईल याचा विचार ढोक्यात ठेवूनच हालचाल केली पाहिजे. यासाठी आकृती ५०४ मध्ये दाखविल्या - [आकृती ५०४ : बुली करणे →

आकृती ५०३ : झिगऱ्हेंग पद्धत

खेळाडूकडे ताबडतोब दिला पाहिजे. नाहीतर चेंडूवर प्रतिस्पृष्ठी लगेच ताबा मिळवीली. म्हणून चेंडूची दिशा कशी बदलावी याचे शिक्षण जरूर पाहिजे. तसेच प्रतिस्पृष्ठांच्या रिंगणाजवळ चेंडू गोला म्हणजे जास्त चकविणे असार उलटसुलट करण्यात वेळ न घालविता तो रिंगणातून स्वतः अगर आपल्या संघातील अन्य खेळाडूला गोलात ताबडतोब कसा मारता येईल याचा विचार ढोक्यात ठेवूनच हालचाल केली पाहिजे. यासाठी आकृती ५०४ मध्ये दाखविल्या - [आकृती ५०४ : बुली करणे →

प्रमाणे चेंडू घेऊन आठ खुंटचांमधून पदत जाण्याचा सराव केला तर गोल मारणे सुलभ होऊ शकते. हा एक सराव करण्याचा प्रकार सांगितला, पण हमवास त्यात यश मिळेल की नाही हे प्रत्यक्ष खेळतानाच कळून येते आणि तेव्हाच तंत्राचा व पद्धतीचा बदल करणे न करणे हे खेळाडूनी ठरवावयाचे असते.

शिस्त

इतर खेळांप्रमाणे या खेळातही 'शिस्त' ही अत्यंत महत्वाची वाव आहे. उर्मटपणा, मारामारी, पंचांच्या निर्णयावर वाद घालणे व त्यावर नाराजी व्यक्त करणे अगर अपशब्द बोलणे याला आढा घातला पाहिजे. मैदानावर उतरल्यावरोबर प्रत्येक खेळाडूने आपण एकटेच खेळत असून खेळाची सारी मदार आपल्यावरच आहे, तसेच आपणच उत्तम खेळाडू आहोत हे सर्व समज प्रथम मनातून काढून टाकले पाहिजेत. हल्ली आपल्या खेळाडूत वैयक्तिक ताकदीवर व कौशल्यावर गोल करण्याची प्रवृत्ती वाढत आहे आणि ती मोठी घातक आहे. हा त्यांच्यातील अहंपणाच त्यांना दगा देतो!

खेळाडूचे प्रशिक्षण

खेळाडूच्या निरनिराळथा स्पर्धा व परीक्षा घेऊन त्यात मिळविलेले प्रावीण्य यावरून त्यांच्यात झालेली प्रगती अगर विकास नोंद करून ठेवणे जास्त फायद्याचे ठरते. परंतु दुर्दैवाची गोष्ट ही आहे की, आपल्याकडील शिक्षक व तज्ज (!) समजले जाणारे यांच्याकडे हा इटिकोणच नाही. परंतु शाळा-कॉलेजांतील खेळाडूच्या अंगच्या गुणांची अगर कौशल्याची वेळोवेळी नोंद ठेवली व त्यांना प्रोत्साहन देत गेले तर खेळाडूत नक्कीच सुधारणा होईल.

खेळाडूच्या अंगच्या सुप्त कार्यक्षमतेला वाढीला लावून त्यांना योग्य ते मार्गदर्शन करणे हा 'कौचिंग'चा उद्देश आहे. खेळाडूच्या संख्येपेक्षा प्रत्येक खेळाडूतल्या गुणांना व कौशल्याला योग्य ते वळण लावले पाहिजे. त्यांच्या अंगच्या गुणांकडे वेळीच जागरूक तेने लक्ष देणे अत्यंत महत्वाचे आहे. नाही तर कोणीही काहीही करावे व आंधळ्यासारखे खेळत राहावे असा प्रकार होईल. प्रत्येक खेळाडूची शारीरिक क्षमता सुधारण्यासाठी त्याला प्रशिक्षण देताना धारेवर धरावे असा याचा अर्थ होत नाही. म्हणून खेळाडूची प्रगती मोजण्यासाठी काहीतरी निकष वेळोवेळी लावले पाहिजेत. अशा तन्हेने निकष लावण्याने दोन गोष्टी साध्य होतात. एक म्हणजे प्रत्येक खेळाडूला आपण इतरांच्या मानाने कोठे आहेत हे कळणे सोपे होते आणि दुसरे म्हणजे शिक्षकाला व कोचला कोणत्या खेळाडूकडे किती लक्ष द्यावे लागणार आहे व कोणत्या सुविधा अगर मार्गदर्शन वा साहाय्याची जरुरी आहे हे समजून येते.

ज्याप्रमाणे डॉक्टर औषध देण्यापूर्वी रोगाचे निदान निरनिराळथा तपासण्या व चाचण्याच्या द्वारे करतो तद्रत्न खेळाडूच्या अंगची क्षमता व कुवत ही प्रत्येकाची

चाचणी, मोजमापे, प्रश्नोत्तरे, साधने व आयुधांचा केला जाणारा वापर घैरे गोष्टींवरून कळून येते. खेळाडूंच्या अंगचे कसव अजमाविण्यासाठी त्याची कसोटी व मूल्यमापन करून त्याचे वर्गीकरण करणे जरुर आहे. यासाठी त्याच्या अंगचे कौशल्य, त्याचे ज्ञान, आणि त्याने केलेली प्रगती या गोष्टी लक्षात घेणे जहर आहे. कारण खेळाडूच्या दृष्टिकोणातून ते अत्यंत फायदेशीर आहे, असा अनुभव आहे.

खेळाची पद्धत

खेळाची पद्धत व त्याचे शिक्षण या दृष्टीने चेंडू उलटसुलट नेणे, पुढे काढणे, मारणे, गोलात फटकाविणे यांना फार महत्व आहे. कारण या गोष्टी ज्या प्रमाणात आत्मसात केल्या जातील त्या मानाने 'फिल्ड हॉकीत' प्रगती करणे सोपे जाते. म्हणजे जो खेळाडू वरील चार प्रकारच्या खेळांत प्रगती करील त्याचा खेळ नवकीच सफाईदार व उत्तम होईल हे निश्चित.

खेळाडूच्या पद्धण्याची भूमता काय आहे यावरच खेळातील त्याची जागा अवलंबून राहील. पुष्कळ वेळा सामने जिंकण्यासाठी 'कोपरे'च उपयोगी पडतात. परंतु पुष्कळांचा असा समज आहे की, कोपन्यामुळे गोल करणे फारसे सोपे नसते. परंतु कॉर्नर मारण्याचा जर सतत पद्धतशीर सराव केला तर गोल करण्यासाठी कोपरा हा एक हुकमी एका ठर शकेल, म्हणून त्याकडे दुर्लक्ष करून चालणार नाही.

संघशक्ती

टीमवर्क म्हणजेच संघशक्ती व उत्तम धोरण किंवा योजना या केब्हाही विजयाकडे नेण्यासाठी महत्वाच्या वाबी आहेत. प्रेक्षकांच्या दृष्टीने दंडिकालालित्याचा खेळ पाहावयाला चांगला असतो. परंतु संघाचे यश केब्हाही खेळाडूच्या नुसत्या वयक्तिक कौशल्यावर नसून सर्व खेळाडूंच्या एकत्रित कौशल्यावर असते. खेळाचे ध्येय काय तर प्रतिपक्षावर गोल लावणे आणि हे साध्य करण्यासाठी वैयक्तिक श्रमांचा जास्त उपयोग करून चालणार नाही. म्हणून व्यक्तिगत खेळ किंवा 'गॅलरीगेम' शक्य तितका टाळला पाहिजे.

उत्तम शारीरिक तन्दुरस्ती आणि चिवटपणा या गोष्टी प्रत्येक खेळाडूला जरूरीच्या आहेत. आपण कोणत्या जागेवर खेळत आहोत, त्याचे वैशिष्ट्य, मर्यादा व जबाबदारी काय याचे प्रत्येक खेळाडूला ज्ञान असणे अत्यंत महत्वाचे आहे. प्रत्येक खेळाडूने शक्यतो सर्वांशी व विशेषतः आपल्या नजीकच्या खेळाडूंशी सतत संपर्क राखला पाहिजे.

काही मूलभूत गोष्टी

गती, चपळाई, एकमेकांतील सामंजस्य आणि तंत्र या सगळ्या गोष्टी उत्तम

तन्हेन आत्मसात केलवा पाहिजेत. चेंडू केव्हाही जमिनीवरच असला पाहिजे. उडता चेंडू मारणे धोक्याचे व आत्मधातकी ठरते; हे पक्के लक्षात ठेवले पाहिजे. उडता चेंडू अंडरकट किंवा उचल फटका मारणे या गोष्टीना पंचांकडून मनाई केली जाईल हे नेहमी ध्यानात ठेवणे जरुरीचे आहे.

शारीरिक शक्ती ही पहिली पायरी आहे. ती कायम राखण्यासाठी रोजदी दिन-चर्या नियमित पाहिजे. खाणे, पिणे, झोपणे, व्यायाम व खेळाचा सराव या गोष्टी खेळच्या बेळी व नियमित ठेवल्यास खेळावर त्याचा नक्की परिणाम होतो असे पुण्यात तज्ज्ञ व अनुभवी खेळाडूचे मत आहे.

शिक्षक चांगला तरवेज असला की शिष्यही चांगले तयार होतात. चांगल्या घराच्या भिंती व आधार जसे पक्के असतात व कठीण परिस्थितीशी ते मुकाबला करतात तदृतच चांगल्या व माहितगार शिक्षकाच्या हाताखाली शिक्षण घेऊन त्याचा सराव केल्याने कोणत्याही परिस्थितीवर मात करण्याचे मनोर्धैर्य व विश्वास निर्माण होतो.

क्रियात्मक शिक्षण

प्रत्येक खेळाडूला दिलेले प्रशिक्षण हे क्रियात्मक असले पाहिजे, आणि त्याचे महत्वाचे तत्व हे की, खेळाडूने खेळताना डोके शांत ठेवले पाहिजे. डोक्यात खेळाव्यतिरिक्त इतर कोणतेही विचार, काळज्या, चिंता असता उपयोगी नाही. मन कसे प्रसन्न असले पाहिजे. दृढनिश्चयाने मैदानात उतरले पाहिजे. खेळताना शारीर ढिले (Relax) ठेवले पाहिजे.

साहस, सतर्कता, निर्णयशक्ती, तत्काल योजना व आखणी करण्याची क्षमता, चेंडूवर सतत लक्ष केंद्रित करणे, प्रतिपक्षाच्या तंत्रावर व डावपेचांवर लक्ष ठेवून तो हाणून पाठण्याची तयारी, चांगल्या तहेचे दंडिकालालित्य या गोष्टी प्रत्येक खेळाडूच्या अंगी असणे जरुर आहे.

तेव्हा उत्तम खेळाडू होण्यासाठी काही विशेष गोष्टींची आवश्यकता असते. त्यापैकी शक्ती, गती, निर्णयशक्ती, दम-शक्ती, शारीरिक चपळता, तत्परता, सावधानी, नियर्माणे पालन, नेतृत्वशक्ती, प्रसन्न चेहरा व मनमिळाऊ स्वभाव या महत्वाच्या आहेत.

वरील गोष्टी कमी अधिक प्रमाणात आपल्या अंगी बाणण्याचा प्रत्येक खेळाडूने प्रयत्न केल्यास तो उत्तम खेळाडू बनू शकेल यात वाद नाही.

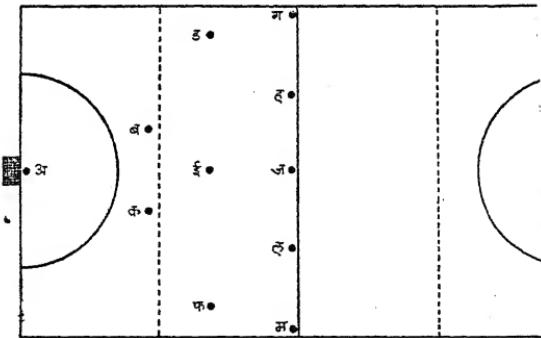
प्रत्येक खेळाडूची जागा, कार्य आ

(Positional Game and Its Importance)

आतापर्यंत आपण हॉकी खेळासंबंधी सर्वसाधारण माहित खेळ खेळताना तो कसा खेळावा यालादेखील काही पद्धत, रीत किंव साठी जरी खेळला तरी तो पद्धतशीरपणेच खेळला गेला तरच त सुधारणाही होते.

म्हणूनच प्रत्येक बाजूला क्रिकेट, फुटबॉलप्रमाणेच एकूण या खेळला सुरुवात होते. आता १२ खेळाडूंच्या जागा काय आ आणि त्याचे महत्व किंती आहे हे समजणे अत्यंत जरूरीचे आहे.

क्रीडांगणाचे दोन भाग केलेले असतात हे आपण मागे पा अर्ध्या धागात एका संघाचे खेळाडू व दुसऱ्यात दुसऱ्या संघाचे. आ प्रमाणे या खेळाडूंची स्थाने काय ते आपण पाहू. (आकृती ६.१ १

आकृति ६.१ : खेळाडूंची स्थाने

आकृती पाहताना आपण गोलच्या बाजूने सुरुवात करू या रक्षक. 'ब' व 'क' हे ढावे उजवे पूर्णरक्षक, 'ड' 'इ' 'फ' मधला व उजवा अर्धरक्षक. त्यानंतर आधाडीची फळी ते 'ग' आणि 'म'. यात 'ग' डावा बाहेरील, 'ह' डावा आतील, 'ज' उजवा आतील आणि 'म' उजवा बाहेरील. अशीच रचना विशद्द

असते. पण खेळ सुरु करताना आमोरासमोर उभे राहून खेळावे लागत असल्याने पूर्वेच्या खेळांडूना त्यांचे प्रतिसंपर्की पश्चिमेचे खेळांडूशी मुकाबला करावयाचा असतो त्यामुळे पूर्वेची जी उजवी असेल ती पश्चिमेची डावी बाजू होईल हे समजणे अवघड नाही.

आतापर्यंत सर्व रुढ झालेल्या खेळांडूच्या पद्धतीप्रमाणे ही खेळांडूची स्थाने दाखविलेली आहेत.

आपण आता या खेळांडूच्या प्रत्येक स्थानाचा (Position) विचार करू.

गोलरक्षक

गोलरक्षकाची जागा गोलाच्या दोन खांबांमध्ये असते. ही जागा अगर स्थान अगदी साधे व क्षुल्क वाटते. पण खेळातली हार-जीत या स्थानावरच्या खेळांडूच्या कर्तव्यावर अवलंबून असते. आता या जागेवरील खेळांडू किंतीही उत्तम, कुशल व कार्यक्षम असला तरी त्याच्या जोडीला दैवाची साथ असावी लागते, हे कोणालाही मान्य करावेच लागेल. गोलरक्षकाचे मुख्य काम व जबाबदारी म्हणजे गोल समोरील १६ याडांच्या अर्धवर्तुळातून मारलेला चेंडू गोलच्या दोन्ही खांबांमधील रेषेच्या पलीकडे जाऊ द्यावयाचा नाही. यासाठी त्याला अत्यंत जागरूक व चपळ हालचाल करावी लागते.

क्रीडांगणावर खेळ सुरु झाला म्हणजे गोलरक्षकाव्यतिरिक्त इतर सर्व खेळांडूच्या हातून चूक झाली, चेंडू सुटला तर झालेली चूक सुधारण्यासाठी अगर चेंडूवर तावा मिळविण्यासाठी प्रयत्न करायला पुष्कळच वाव असतो. पण तशी संधी गोलरक्षकाला केव्हाच मिळू शकत नाही. त्याने किंतीही प्रयत्न केले असले, अपले कसब पणाला लावले असले तरी गोलरेषेच्या आत चेंडू गेला की त्याच्या सर्व कर्तव्यावर पाणी पडते. केवळ जर पंचानी, अशा वेळी चेंडूने गोलरेषा ओलांडली असली तरी, त्याला मान्यता दिली नाही तरच काय ती आशा असते. यावरून या जागेचे महत्व किंती आहे याची कल्पना येईल !

गोलरक्षकाला त्याच्या या महत्वपूर्ण जागेत चेंडूशी मुकाबला करावयाचा असतो म्हणूनच काही जादा सुविधा व साधने त्याला दिलेली असतात. इतर खेळांडूप्रमाणे त्याला दंडिका वापरता येते. त्याचबरोबर त्याच्या पायाला गोलरक्षकाचे खास पायपट वांधता येतात, जाड व पुढील भाग टणक असलेला बूट वापरण्याची परवानगी असते. इतर कुणालाही नाही पण फक्त गोलरक्षकालाच गोल पुढील १६ याडांच्या अर्धवर्तुळात आलेला चेंडू पायाने आडविता येतो, ठोकर मारता येते, हातानेदेखील आडविता येतो, पण चेंडू झेलून फेकता येत नाही. पायानी ठोकर मारता यावी म्हणून गोलरक्षकाला पाय-पटाला जोडलेले बुटावर बांधता येतील असे ठोकर आवरण वापरता येतात. त्याचप्रमाणे डोऱ्याला हॅटही घालता येते. तसेच हातात तो हातमोजेही घालू शकतो. गोलरक्षकाने (गुप्तभाग सुरक्षा आवरण) ऑवडॉमिनल पॅडशिवाय कधीही मैदानात उतरल नये.

या सर्व सुविधा व साधने पाहिल्यानंतर कुणालाही असे वाटेल की, गोलरक्षकाची

जागा आपली वरी ! पण नुसते वाटणे व प्रत्यक्ष त्या जागेवर खेळणे व तेथली जबाबदारी घेलायची झाली म्हणजे ' धी देखा पर बडगा नहीं देखा ' या म्हणीची प्रचिती येते. कारण या जागेवर थोडीदेखील चूक अगर ढिलाई करावयाला कसा तो वाचव नसतो हे वर सांगितले आहेच.

गोलरक्षकाची जागा अत्यंत महत्वाची आहे म्हणूनच ती सुखाची व आरामाची नाही. पण ज्याला उत्साह व धकाधकीची आवड आहे अशांना ही जागा फार पसंत पडते.

गोलरक्षक हा बचावातील शेवटचा टप्पा असतो आणि म्हणून त्याच्यावर फार जबाबदारी असते. ज्याप्रमाणे किल्ल्याचा तट ढासळल्यावर बालेकिल्ल्यावरच सारी मदार असते त्याप्रमाणेच संघातल्या इतरांचे प्रयत्न निष्फल ठरले की, सारी भिस्त गोलरक्षकावर येऊन पडते. म्हणून त्याच्या हातून थोडीशी जरी चूक अगर ढिलाई झाली, मग ती प्रत्यक्ष त्याच्या हातूत अगर अप्रत्यक्ष रीतीने जरी झाली असली तरी त्याचा परिणाम संघालाच भोगावा लागतो.

संघामध्ये एखादा खेळाडू थोडासा जरी कमजोर अगर ढिला असला तर तो खपून जातो. पण गोलरक्षकाच्या बाबतीत ते शक्य नसते. गोलरक्षक म्हणून ज्याला खेळावयाचे आहे त्याने गोलरक्षणासाठी स्वतंत्र व सतत सराव केला पाहिजे.

गोलरक्षकाला काही गुण उपजतच असावे लागतात. पण त्याचबरोबर अंदाज (Judgement) आणि धैर्य (Courage) या दोन गोष्टीची अत्यंत जरुरी असते. धैर्य व घडाडी नसलेल्या कोणत्याही खेळाडूला गोलरक्षक म्हणून खेळणे कधीही जमणार नाही. उत्तम व यशस्वी गोलरक्षक ब्हावयाचे असल्यास पुढील गोष्टी लक्षात ठेवल्या पाहिजेत.

(१) चेंडू जेव्हा त्याच्याकडे येतो तेव्हा त्याने हुषार व जागरूक राहून कोणत्याही पायाने चेंडूला ठोकर मारण्याच्या तयारीत असले पाहिजे. म्हणून दोन्ही पायांनी ठोकर मारण्याचा त्याने सराव केला पाहिजे. परंतु जरुर तेव्हाच ठोकर मारणे योग्य ठरते. जोराने मारलेल्या शॉटवर ठोकर मारून स्वतःच्या पायावर धोंडा पाडून घेण्यासारखे होईल याची त्याने जाणीव ठेवली पाहिजे.

(२) ज्या दिशेने चेंडू येतो त्या बाजूला राहून तो कसा आडवाचयाचा याचा त्याला अंदाज घेता आला पाहिजे. चेंडू आडविताना तो दोन्ही पायांच्या टाचा जुळवून त्याच्या झालेल्या ४५ अंशाच्या कोनातच तो आडविला पाहिजे. कोणताही चांगला गोलरक्षक कधीही आपल्या पायांमधून चेंडू जाऊ देणार नाही.

(३) चेंडूची गती व प्रतिस्पर्धाचा चेंडूवरील ताबा याचा बरोबर अंदाज घेऊन गोलरक्षकाला चेंडूवर धावून जाता आले पाहिजे. या धावून जाण्यामध्येच त्याचा अंदाज व कौसल्य ही स्पष्ट दिसून घेतील. म्हणून पायपट सहज हालचाल करता येण्यासारखेच असावेत व ते बांधून त्याने पल्लियाचा सराव केला पाहिजे.

(४) पूर्ण व अर्धरक्षक आणि गोलरक्षक यांचे नेहमी संगनमत असले पाहिजे.

आणि त्या दृष्टीने त्यांनी आपापसांत समन्वय (combination) ठेवला पाहिजे. ज्या वेळी प्रतिस्पर्धीं जोराने चेंडू घेऊन येतो व १६ यार्डच्या रिंगणात गोलरक्षक एकाच आहे अशा वेळी गोलरक्षकाने आपल्या जागेवर स्थिर उभे न राहता अंदाज घेऊन झटकन रिंगणाच्या टोकापर्यंत जाऊन प्रतिस्पर्धाला तोंड दिले पाहिजे. याच वेळी परिस्थितीचा अंदाज घेऊन अर्ध अगर पूर्ण रक्षकांपैकी कोणीतरी गोलरक्षकाची रिकामी पडलेली जागा भरून काढून गोलच्या बचावासाठी धावून गेले पाहिजे. या गोष्टी अनुभव व सरावानेच साध्य होतात. गोलरक्षकाने एकाच जागी चिकटून न राहता सतत जागरूक राहून हालचाल केली पाहिजे.

(५) गोलरक्षकाच्या डाव्या बाजूने येणारे फटके आडविणे व परतविणे कठीण असते त्यासाठी त्याने नेहमी गोलच्यामध्ये न राहता थोडेसे डाव्याच बाजूला व तेही गोलरेवेच्या पुढे १ $\frac{1}{2}$ फुटावरच उभे राहावे.

(६) मारलेला चेंडू आडविताना तो पायपटावरून उसळी मारून पुढे जाऊ न देता जागच्या जागीच आडला पाहिजे. चेंडू आडविणे एवढेच गोलरक्षकाचे काम नसून चेंडू ताबडतोब रिंगणाबाहेर कसा घालविता येईल याकडे त्याचे लक्ष असले पाहिजे. यासाठी पायपटाने चेंडू आडला व ताबडतोब ठोकर मारणे शक्य असेल तर दंडिकेचा उपयोग करून चेंडू बाहेर काढणे हे शाहाणपणाचे ठरेल.

(७) ज्या वेळी दंडकोपरा मारला जातो त्या वेळी गोलच्या दोन्ही खांबांजवळ दोन पूर्णरक्षक व मध्ये गोलरक्षकांनी उभे राहावे आणि जेव्हा प्रतिस्पर्धीं चेंडू गोलाकडे टोलविणार त्या क्षणी फक्त गोलरक्षकांनी आपली जागा सोडून चेंडूच्या दिशेने यार्ड दीड याई पुढे यावे म्हणजे गोल होणे कठीण जाईल. यासाठी गोलरक्षक अत्यंत सावध व चपळ असला पाहिजे. दंडाचा फटका आडविण्याचा त्याने खूप सराव केला पाहिजे. तसेच उलटसुलट व सरळ फटके या गोष्टीदेखील त्याने चांगल्या आत्मसात केल्या पाहिजेत. नुसते चेंडू तटविणे व ढकलणे एवढेच त्याचे काम नाही. यासाठी त्याने अधूनमधून आघाडीवर देखील खेळप्याचा सराव ठेवला पाहिजे. उद्देश हा की, आघाडीवर खेळल्याने गोलरक्षकाच्या मनाची काय स्थिती असते हे त्या वेळी त्याला जास्त चांगल्या तंहेने समजून येते.

तेव्हा गोलरक्षकासाठी मुख्य गोष्टी म्हणजे त्याला त्या जागेचा कठीण अभ्यास करण्याची तयारी पाहिजे. तसेच तीक्ष्ण दृष्टी व अंदाज घेण्याची क्षमताही अत्यंत जरूर आहे. तो निधड्या छातीचा व पूर्ण आत्मविश्वास असणारा चपळ खेळाडू असावा लागतो.

आर. फ्रान्सिसचा अनुभव

भारताचा ऑलिंपिक हॉकीत गाजलेला गोलरक्षक आर. फ्रान्सिस याने आपल्या अनुभवावरून उत्तम व यशस्वी गोलरक्षक होण्यासाठी कोणत्या गोष्टी लक्षात ठेवाव्यात हे संगताना पुढील गोष्टींचा प्रामुख्याने उल्लेख केला आहे.

(अ) गोलरक्षकाने गोलच्या अर्धवृत्ताबाहेर कधीही जाऊ नये. बचावाला दुसरा कोणीही नाही अशा वेळी स्वतःच्या अक्रलहुषारीने पुढे जावे, पण आक्रमण करण्याला कसे रोखता येईल यासाठी जागरूक राहून प्रयत्न केला पाहिजे.

(आ) दंड कोपन्याच्या वेळी कावल्यासारखी तीक्ष्ण व फिरती नजर ठेवली पाहिजे: तसेच चेंडू व आपण याच्यात कोणीही येत नाही याचे त्याने भान ठेवले पाहिजे.

(इ) जिथपर्यंत शक्य असेल तिथपर्यंत चेंडू मारण्यासाठी दंडिकेचाच उपयोग करावा. कारण लहान चुकीने देखील गोल होण्याचा धोका असतो.

(ई) ठोकर अगर दंडिकेने चेंडू मारताना तो केव्हाही समोर न मारता बाजूला मारावा अगर आपल्या पूर्ण अगर अर्धरक्षकांकडे देण्याचा प्रयत्न करावा. परंतु कोणत्याही परिस्थितीत चेंडू जितक्या लवकर आपल्यापासून दूर जाईल इकडे लक्ष दिले पाहिजे.

(उ) हाताचा वापर कमी करावा. छाती अगर तोडावर चेंडू येत असेल तर तो जरुर हाताने अडवावा. पण तो पकडू नये. आपल्या हातात दंडिका आहे याचा विसर पडू देऊ नये.

(ऊ) जमिनीसरपटत अगर अगदी खालून येणारा चेंडू पायाने अगर पाय-पटाने आडविटा पाहिजे व त्वारित दूर केला पाहिजे.

(ए) आडविल्याशिवाय चेंडू मारणे म्हणजे प्रतिपक्षाला गोल करण्याला संधी देणे होय.

(ऐ) आपल्या पूर्णरक्षकांबोरोवर त्याने नेहमी समन्वय अगर ताळमेळ ठेवला पाहिजे. आपल्याला चेंडूवर लक्ष केंद्रित करता येण्यासाठी आपल्या दृष्टीसमोर कोणी येत नाही ना हे पाहिले पाहिजे व इतर खेळांडीही गोलरक्षकाला यावाबतीत संपूर्ण सहकार्य दिले पाहिजे.

(ओ) नेहमी इकडेतिकडे सारखी हालचाल ठेवून चेंडू कसा व कुठून येईल यासाठी तत्पर व जागरूक राहिले पाहिजे. आपले लक्ष सदैव खेळाकडे व चेंडूवर केंद्रित केले पाहिजे.

(औ) समजा, हातून चूक झाली अगर गोल झाला तरी त्याने हिंमत सोडता उपयोगी नाही. कारण आणखी गोल होऊ नये म्हणून जास्त तत्पर राहिले पाहिजे.

(अं) स्वतःचे शरीर लव्याचिक व चपल ठेवण्यासाठी त्याने रोज व्यायाम अवश्य केला पाहिजे व आहारावरही नियंत्रण ठेवणे अत्यंत जरुरीचे आहे.

यशस्वी व उत्तम गोलरक्षक होण्यासाठी मेहनत, निष्ठा व जिह्वा या गोष्टी असल्या तर यशा हे निश्चित आहे याचे प्रत्यक्ष उदाहरण म्हणजे भारताचे एक उत्कृष्ट व तडफदार हॉकी गोलरक्षक श्री. शंकर लक्षण हे आहे.

श्री. शंकर लक्षण हे भारतीय सैन्यातील एक सैनिक. १९५२ पर्यंत त्यांनी दंडिका हातात धरली नव्हती. तत्पूर्वी ते फुटबाल खेळत. चेंडूची गती व दिशा याचा यामुळे अंदाज होता. त्यांच्या वरिष्ठ अधिकाऱ्यांच्या प्रोत्साहनाने ते हॉकी खेळाकडे

वळले. सुखवातीला छोट्या छोट्या संवांतून ते खेळत. पण त्यांना मोठ्या संघात शिरकाच मिठत नसे. या गोष्टीची श्री. शंकर! लक्षण यांना अत्यंत चीड आली. परंतु ते खचून गेले नाहीत हे विशेष. त्यांनी पुढे जिहीने व निष्ठेने जोरदार सराव सुरु केला. गोल-रक्षक या जागेचा सर्व बाजूंनी अभ्यास केला व अवध्या तीन वर्षांच्या कालावधीत म्हणजे १९५५ साली 'वार्सा' येथे झालेल्या जागतिक हॉकी स्पर्धेत त्यांची गोलरक्षक म्हणून निवड झाली.

श्री. शंकर लक्षण यांचा सल्ला

हे गोलरक्षकाचे स्थान प्राप्त करून घेण्यासागे काय आहे? या प्रश्नावावत श्री. शंकर लक्षण म्हणतात, "सतत प्रॅक्टिस म्हणजे सराव करीत राहिल्यास कठीण काहीच नाही. तन मन लावून एखाद्या गोष्टीला वाहून घेण्याची तळमळ पाहिजे. खेळाला खेळ न समजता तो आपला धर्म आहे आणि त्यासाठी आपली इज्जत पणाला लावण्याची मनाची तयारी पाहिजे. अंगमेहनत पाहिजे. स्वतःचे कातडे बचावून चालणार नाही. एकदा गोलरक्षक ही जागा मुक्रर केल्यानंतर सर्व कौशल्य पणाला लावून मेहनत केली पाहिजे.

श्री. शंकर लक्षण यांच्या मते उत्तम गोलरक्षकाला तीक्ष्ण नजर, धीटपणा, वेडरवृत्ती, चपळाई, चेंडू जोराने मारण्याची सवय, चेंडू आडविण्याचे कसब, सशक्त व मजबूत शरीरयष्टी यांची अत्यंत जरूर आहे. खुजा व अती उंच खेळाढू गोलरक्षक म्हणून यशस्वी होऊ शकत नाही. तसेच गोलरक्षकाला सर्व तन्हेच्या हवामानात खेळावयाची सवय पाहिजे. प्रत्येक ठिकाणच्या हवामानाप्रमाणे गरम अगर पातळ कपडे त्याने वापरले पाहिजेत.

सरावाचा अनुभव

सरावावावत व मेहनतीबाबत त्यांचे अनुभव व कष्ट लक्षात घेण्यासारखे आहेत. "गोलरक्षकाच्या जागेची मी निवड केल्यावर मनाचा निर्धार करून सारा दिवस पायपट वांधून तयारी करून मी गोलात उभा राहात असे व जो येईल त्याला सांगत असे की, 'तुम्ही गोलात चेंडू मारा. मी तो रोखीन!' मी मन लावून सराव करीत होतो. माझ्या अधिकांशांचे माझ्यावर लक्ष असे. गोलरक्षण करताना एक चेंडू जरी हातून सुटला तरी त्यासाठी शिक्षा म्हणून दंडिकेचा एकेक तडाळा माझ्या डोक्यावर मारला जाई."*

"त्याचप्रमाणे पुढे पुढे तर गोलसमोरील अर्धवर्तुळावर स्वतः अधिकारी उमे राहात व अर्धवर्तुळावर थोड्या थोड्या झंतराने चेंडू ठेकून तेथे उभ्या असलेल्या खेळाढूंना एकापाठोपाठ एक असे सारखे चेंडू गोलात मारण्यास सांगत. गोलात मी एकटा आणि 'हिटमारो' असा हुक्म होताच दुसऱ्या बाजूने सटासठ असे ५० तरी हो...."

चेंडू मारले जात आणि ते सारे चेंडू मोठ्या चपलाईने आडविण्याची माझ्यावर कामगिरी. त्यातले काही हातांनी, तर काही पायांनी, काही उडी मारून, तर काही जमिनीवर सुरुंग मारून मी रोखीत असे. इतकी धडपड करूनही काही चेंडू असे येत की, ते रोखणे मानवी शक्तीच्या पलीकडेच असे! त्यामुळे काही चेंडू आडविले जात नसत म्हणून त्याचा दंड अगर शिक्षा मला भोगावी लागे. त्याला पर्याय नव्हता. शिस्तपालन हे कर्तव्य होते! तर ही शिक्षा काय होती? एक गोल झाला तर त्याबद्दल १० बैठका माराव्या लागत. म्हणजे जर ५० चेंडूंपैकी १० गोल जरी झाले तरी त्याची शिक्षा म्हणून १०० बैठकांची शिक्षा ताबडतोब अमलात आणली जाई. अशा तळेने शिक्षा व असे कष्ट करावेच लागतात. म्हणून थोड्या यशाने हुरल्लून जाणारे आजकालचे फॅशनेबल खेळाडू, आणि खेळासाठी पूर्ण वाहून घेऊन, पडेल ती अंगमेहनत करून, येतील ते कष्ट सहन करण्यास तयार असणारा खेळाडू, यांत हाच फरक आहे. म्हणूनच अलीकडे 'यश' आपल्यापासून दूर जात आहे."

कटाक्षाने टाळावयाच्या गोष्टी

उत्तम व यशस्वी गोलरक्षक होण्यासाठी काय काय गोष्टी कराव्याला हव्या आणि कशाकशाची जरुरी आहे हे सविस्तरणे वर पाहिले. आता, त्याचवरोबर ज्या गोष्टी गोलरक्षकाने कटाक्षाने टाळल्या पाहिजेत त्याबाबतही थोडक्यात सांगितले पाहिजे.

(१) मैदानावर उत्तरून गोलरक्षकांनी आपली जागा वेतली की गोलाजक्कपास असलेले मित्र अगर इतर प्रेक्षक यांच्याबरोबर बोलणे अगर गप्पा मारणे बंद केले पाहिजे.

(२) वाहेरच्या लोकांकडून काहीही सूचना, टिंगल अगर वाहवा झाली तरी तिकडे पूर्ण दुर्लक्ष केले पाहिजे. सदैव चेंडूवर लक्ष केंद्रित केले पाहिजे.

(३) कोणत्याही चेंडूकडे दुर्लक्ष अगर कमी महत्वाच्या दृष्टीने पाहू नये. सोपा वाटणारा चेंडूच पुष्कळदा घोका देतो.

(४) खात्री असल्याशिवाय ठोकर मारणे घोक्याचे असते. तेव्हा प्रश्नम चेंडू आडवून मगच ठोकर मारणे हेच श्रेयस्कर ठरते.

(५) जोराचा फटका येतो म्हणून डोळे मिटून घऊ नयेत. तसेच पाठ अगर बगल पुढे करून उभे राहणे टाळले पाहिजे. त्यामुळे फायदा तर होत नाही तर उलट घोका जास्त असतो.

(६) हवेतील चेंडू 'आडविण्यासाठी केव्हाही दंडिका खांदाच्या वर जाऊ' देऊ नये.

(७) हाताने चेंडू टाकणे, ढकलण या गोष्टी नियमबाबू आहेत म्हणून त्या करू नयेत.

(८) हातात दंडिका असल्याशिवाय चेंडू घेण्यासाठी आगर चेंडूवर ताबा मिळ - विण्यासाठी जाऊ नये.

(९) चेंडू आडविताना चेंडूवर बसू नये.

(१०) चेंडूवर ताबा मिळणे शक्य नाही म्हणून निष्कारण आडथळा आणु नये अगर दंगामस्ती करू नये.

(११) खेळ हा खेळ आहे, तेथे मारामारी करणे अगर सूड बुद्धीने प्रतिस्पर्धार्थी वर्तन ठेवणे वगैरे गोष्टी करू नयेत.

(१२) जो चेंडू कोणताही धोका नसताना मैदानावाहेर जात आहे तो आडविण्याचा उगाच प्रयत्न करू नये.

(१३) आपल्याकडे आलेला चेंडू झटकन दूर मारावा पण तो केव्हाही मैदानाच्या मध्ये मारू नये.

(१४) गोल समोरील अर्धवर्तुळाच्या रेषेवाहेर पायपट किंवा बुटाचा चेंडू आडविण्यासाठी अगर मारण्यासाठी उपयोग करू नये.

(१५) गोलात एकाच जागी खिळून उभे राहू नये, हालचाल करावी.

(१६) जेव्हा अत्यंत जरुरी आहे तेव्हाच आपली जागा सोडावी.

(१७) प्रतिस्पर्धासंबंधी मनात केव्हाही भीती बाळगू नये अगर त्याला तुच्छ लेखू नये.

(१८) स्वतःचे मनोधैर्य केव्हाही खचू देऊ नये.

(१९) स्वतःबद्दल अगर संघावद्दल फाजील विद्यास बाळगून बेसावध राहू नये.

(२०) प्रयत्न हे केलेच पाहिजेत. नुसते नशिवावर हवाला ठेवून राहू नये.

गोलरक्षकाचे तंत्र व शास्त्र, तसेच त्याला आवश्यक असणाऱ्या गोष्टी कोणत्या व त्याने कशापासून सावध राहावे, काय काय गोष्टी टाळाव्यात याचा सविस्तर व सांगो-पांग विचार, हे वर जरी सांगितले असले तरी प्रत्यक्ष खेळताना सर्वच गोष्टी काटेकोर-पणे पाळणे अगर टाळणे हे शक्य होत नाही म्हणून अनुभवाने व सरावानेच पुष्कळ गोष्टी समजून येतात हे लक्षात ठेवावे.

पूर्णरक्षक

गोलरक्षकापुढील बचावाची मुख्य व महत्त्वाची फली म्हणजे 'पूर्णरक्षक'. या फलीवर संघाच्या बचावाची सरी मदार असते. प्रतिपक्षाच्या आवाडीच्या खेळांडूना थोपविणे, त यांच्या ताब्यातील चेंडूवर ताबा मिळविणे व त्यांनी चेंडू गोलमध्ये नेण्यासाठी योजलेले ढावपेच हाणून पाडणे याची बव्हंशी जबाबदारी पूर्णरक्षकांवर असते. याच-बरोबर चेंडूवर ताबा मिळविला की, लगेच चेंडू आपल्या खेळांडूना योग्य ठिकाणी पोहोचविणे अशी दुहेरी महत्त्वाची कामगिरी त्यांच्यावर असते.

पूर्णरक्षक हे मानवी शरीरातील पाश्रमाणेच हॉकी खेळाचे मुख्य आधारस्तंभ आहेत. पाय जर मजबूत असतील तर मनुष्याला जशी मोठी जबाबदारी व कष्ट पार याडता येतात, तद्वत्तच पूर्णरक्षक जर मजबूत व भरवशाचे असतील तर संघाची बळकटी

जास्त वाढते. पायाप्रमाणेच पूर्णरक्षक ही डावा व उजवा, असेच ओळखले ज आपल्या गोलाच्या पुढील डावी व उजवी बाजू अनुक्रमे डाव्या व उजव्या पूर्णरक्ष संभालायची अशी सर्वसाधारण कल्पना असते. परंतु हा खेळ सांघिक भावनेचा अस डाव्याने डावीच व उजव्याने उजवीच बाजू संभालणे असा काही दंडक घातलेला न खेळात गोंधळ व गर्दी होऊ नये, तसेच आपली जागा काय आहे याची जाणीव र म्हणून डावा व उजवा पूर्णरक्षक असे भेद केलेले आहेत.

पूर्णरक्षक हा चढाई करणारे प्रतिस्पर्धी व आपला गोलरक्षक यांच्यामध्ये असलेला बुरुज असतो. म्हणून त्याच्यावर फार मोठी जबाबदारी असते. हा बुरुज ढासूटला तर पराभवापासून वाचणे फार कठीण काम होऊन बसते.

यासाठी उंचापुरा, दणकट शरीराचा, बेडर व निधड्या छातीचा खेळाडू या : साठी अत्यंत उपयुक्त ठरतो. विहीरीसाण्यासारखी त्याची नजर तीक्ष्ण पाहिजे व डोके ठेवून आपले काम चोख बजावेल अशा भरवशाचा हा खेळाडू असावा ला : शरीर मजबूत व दणकट असूनही त्याच्या हालचालीत चपळता असली पाहिजे. भ पळण्याची त्याला सवय पाहिजे.

प्रतिपक्षाच्या खेळाडूशी जाऊन भिटताना त्याने बिलकूल घावरता उपयोगी न पूर्णरक्षकानी शक्यतो चेंडू बगलेच्या खेळाडूकडे देण्याचा अगर नेण्याचा प्रयत्न पाहिजे. अलीकडे असे स्पष्ट दिसून येते की, जोपर्यंत प्रतिस्पर्धी आपल्यावर करावयाता येत नाही तोपर्यंत चेंडू आपल्याकडून दुसरीकडे द्यावयाचा नाही. पण हे करणे म्हणजे संघाच्या दृष्टीने घातक आहे. पूर्णरक्षकानी आपल्या खेळाडूला तितक्या जलद चेंडूचा पुरवठा केला पाहिजे. त्याची जागा अतिशय जबाबदारीची अ हे त्याने लक्षात ठेवले पाहिजे. त्याला चेंडू यायला उशीर झाला की, प्रतिस्पष्ट आपापल्या जागावर स्थिर होण्याता वाच मिळतो. चेंडू कुणीकडे जाईल याचा अं करता येतो. तसेच पूर्णरक्षकांवर दृष्टा झाला आणि त्याच्या ताब्यातला चेंडू गेला गोलठा धोका निर्माण [झालाच !] म्हणून तशी संधी शत्रुपक्षाला शक्य तो आप दिरंगाईमुळे मिळणार नाही याची काळजी घेतली पाहिजे.

उत्तम व यशस्वी पूर्णरक्षक होण्यासाठी ज्याप्रमाणे दणकट शरीरयष्टी व चप पाहिजे त्याचप्रमाणे त्याला पुढील गोर्टीचा सराव हा पाहिजेच.

(१) चेंडू व्यवस्थित व अचूक थांबविता आला पाहिजे. चेंडू आडविला लगेच तो हमखास आपल्याच खेळाडूकडे देता आला पाहिजे. त्यासाठी फटके व उऱ फटके मारण्यात तो तरबेज पाहिजे. चेंडू कोणत्याही बाजूने का येईना – सराठ अ उलटथा बाजूने – तो तितक्याच चपार्याईने आडविता येणे हे महत्वाचे आहे. यास चेंडूवरच दृष्टी केंद्रित करणे अत्यंत महत्वाचे आहे.

(२) जोरदार फटका मारता आला म्हणजे तो उत्तम पूर्णरक्षक होतोच नाही. त्याने मारलेला फटका स्वतःच्याच संघातील खेळाडूकडे जाईल याचा त्या

अंदाज पाहिजे. उगाच अंदाजाने फटका मारून चालणार नाही. त्याने प्रतिस्पर्ध्यांच्या अर्धरक्षकांवर नियंत्रण ठेवता ठेवता आपला खेळ आपल्या अर्धरक्षकांना पूरक होईल असाही ठेवला पाहिजे.

(३) दोन्ही पूर्णरक्षक एकाच रेषेत उमे न राहता पुढेमागे असे राहिल्यास त्याचा उपयोग होतो.

(४) प्रतिस्पर्ध्यांचे डाव उधळून आणि चेंडूवर ताबा मिळवून तो आपल्या खेळाडूंना योग्य टिकाणी पोहोचविणे अशी दुहेरी कामगिरी पूर्णरक्षकांना करावी लागते. यासाठी तीक्ष्ण इष्टी, चपल हालचाल आणि झटपट निर्णय या गोष्टींची अत्यंत जरुरी असते.

(५) पूर्णरक्षकाची जागा अत्यंत महत्त्वाची, उत्साहाची आणि मोठ्या आधाराची असते. प्रतिस्पर्ध्यांना चेंडू मिळून देणे, आगर त्यांच्या चकविण्यामध्ये (पासेसमध्ये) अदथळा आणून त्यांच्याकडून चेंडू घेऊन त्यावर ताबा ठेवणे हा पूर्णरक्षकाचा खरा उद्देश असतो.

(६) गोलरक्षक व प्रतिस्पर्ध्यांच्या आघाडीचे खेळाडू यांच्यामध्ये जागरूकतेने राहून, प्रतिस्पर्ध्यांना गोलापासून जितके दूर ठेवता येईल ते पाहणे ही पूर्णरक्षकाची खरी डयूटी आहे.

(७) प्रतिस्पर्ध्यांकडून कोणत्याही तऱ्हेने चेंडूवर ताबा मिळविणे एवढाच विधातक खेळ पूर्णरक्षकांना खेळावयाचा नसून त्यांचे मुख्य काम म्हणजे चढाई थोपवून धरून आपल्या खेळाडूंना विधायक मदत करणे हे आहे.

(८) ज्या परिस्थितीत प्रतिस्पर्ध्यांचे आघाडीचे खेळाडू खेळत असतात त्या इष्टीने विचार करून एका वाजूकडून दुसरीकडे ठेत जाईल अशा तऱ्हेने चेंडू सतत टोलकत राहणे (cross passes) हे पुष्कळदा हिताचे ठरते. परंतु एक महत्त्वाची गोष्ट लक्षात ठेवली पाहिजे ती ही की, कोणत्याही वेळी आपल्या गोलजत्र अशा तऱ्हेवी टोलवाटोलवी करण्याचा मोह टाळला पाहिजे.

(९) पूर्णरक्षक हे सहजासहजी प्रतिपक्षाकडून चकविले जातील असे असून चालणार नाहीत. जर प्रतिस्पर्धी चकवून पुढे गेला तर लगेच त्याचा पाठलाग करून त्याच्याकडील चेंडू आपल्या ताब्यात कसा मिळविता येईल यासाठी त्यांनी प्रयत्नांची शिकस्त केली पाहिजे. मागे पळताना दंडिका डाब्या हातात घेऊन त्वरेने धावले पाहिजे. त्याचप्रमाणे बगलेच्या खेळाडूकडे जास्त लक्ष ठेवून ते चेंडू कसा पुढे ढकलतात व त्याची हालचाल कशी चालते याकडे जागरूकतेने लक्ष देऊन खेळले पाहिजे. आपली जागा व चिकाटी यात शक्यतो ढिलाई होऊ देता उपयोगी नाही. गोलपुढील अर्धवर्तुळाच्या शक्यतो दूर चेंडू कसा राहील या इष्टीन पूर्णरक्षकांनी आपल्या खेळात कौशल्य दावविले पाहिजे.

श्री. पृथ्वीपालसिंगाचे मत

भारताचा सुप्रसिद्ध हॉकीपूर्णवीपालसिंग हा जगातील एक उत्कृष्ट पूर्णरक्षक म्हणून समजला गेला होता. तो म्हणतो, “मी जगातील हॉकी खेळणाऱ्या सान्या देशातील संघांवरोबर खेळलो आहे. मला असे स्पष्ट दिसून आले की, आधाडी, अर्ध-रक्षक किंवा गोलरक्षक यांचे आक्रमण, चढाई अगर वचावाचे धोरण वेगवेगळे असते, पण पूर्णरक्षकांच्या खेळाकडे पाहिले तर त्यांचे मुख्य कार्य, जबाबदारी व युक्त्या-प्रयुक्त्या यांत फारसा फरक दिसून येत नाही. आजकाल कोपरा अगर दंड कोपन्याचे गोल जोरदार फटक्यामुळे तोतात व ते बहुधा पूर्णरक्षकच करतो. पण फटका मारताना त्यात कौशल्य पाहिजे. उगाच ताकदीने फटका मारून चालणार नाही. पूर्णरक्षकाने शक्यतो चेंडू बगलेच्या खेळाडूकडे देण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. पण अलीकडे चेंडू सहजासहजी आपल्या खेळाडूकडे मारता येत नाही असे दिसले की वेच पूर्णरक्षक ‘रेब’ची युक्ती अमलात आणतात. म्हणजे चेंडू दंडिकेने झटकन हवेत असा उडवावयाचा की, तो साधारणपणे आपल्या आधाडीच्या खेळाडूपाशीच जाऊन पडावा. पण याला सरावाची व शात डोक्याची अत्यंत जरुरी आहे. पूर्णरक्षकांनी आपल्या जागा अगदी जरुर असल्याशिवाय सोडू नये. डाव्याने डावीकडील व उजव्याने उजवीकडील जबाबदारी संभाळली पाहिजे. विशेषत: अर्धवर्तुळाच्या जबल्पास अगर आत चेंडू असताना नेहमी गोंधळ उडतो व गर्दी होते, तेव्हा हे विशेष लक्षात ठेवले पाहिजे. त्याचबरोबर गोलरक्षकांच्या दृष्टीसमोर येऊन त्याचा धोका जास्त वाढवू नय.”

इंग्लंडचा १९५२ च्या हॉकी संघाचा नायक डेनिस कर्निकल म्हणतो, “पूर्णरक्षकाचा खेळ म्हणजे चेंडूभोवती सारखे घुटमळत राहणे आणि हे त्याचे खरे कौशल्य आहे. या जागेवरचा खेळाडू पायाच्या बोटावर नेहमी तथार असला पाहिजे. त्याची दृष्टी सतत चेंडवर खिलून राहिली पाहिजे.”

या सान्या गोष्टी व तंत्र लक्षात ठेवून जर पद्धतशीरपणे नियमित सराव केला, आणि आपली जबाबदारी व आपल्या जागेचे किती महत्व आहे हे भनात ठेवून जर खेळ खेळला तर तो एक उत्तम व यशस्वी पूर्णरक्षक खेळाडू होईल यात वाद नाही. जाता जाता हेही नमूद केले पाहिज की, मैदानावर तो वैयक्तिक जबाबदारीवर खेळत नसून तो एक संघाचा घटक आहे, म्हणून त्याने संघातील गोलरक्षकापासून आधाडीच्या खेळाडूपर्यंत सर्वांशी सहकार्याने व समजूदारपणे खेळले पाहिजे. आपले डोके न वापरता जर पूर्णरक्षक खेळू लागला तर संघाला तो मोठा अडथळा व धोका निर्माण होतो, हे त्याने लक्षात ठवावे. केव्हाही मनोधर्य ढळू देता उपयोगी नाही. चपलाई व युक्त्या-प्रयुक्त्या या गोष्टी मुख्यत्वे करून पूर्णरक्षकांनी अमलात आणल्या पाहिजेत.

अधरक्षक

‘खेळाचा कणा’ असं ज्याचं वर्णन करतात तो म्हणजे अर्धरक्षक. हे तीन असतात.

एक डावा, मधला व तिसरा उजवा. मधला म्हणजे मधला अर्धरक्षक (Centre Half). हा जणू शरीरातील मणक्यासारखाच महत्त्वाचा आहे. इतर जागावर थोडेसे उसासे टाकप्यासाठी किंवा शिथिल होण्यासाठी म्हणून काही वेळ अगर [क्षण म्हणा, मिळू शकतात. पण अर्धरक्षकांच्या जागी शिथिलपणा अगर सुस्ती येणे म्हणजे पायावर [भोडा पाडून घेण्यासारखे आहे.

अर्धरक्षकाच्या जागेला उत्तम दृष्टी, बळकट मनगट, पायांना गती असणारा, अंगात भरपूर रग असणारा, दम्छाक टिकविणारा असाच खेळाडू योग्य ठरतो. तसेच शारीरिक दृष्टिधा पूर्ण दुर्स्त असणे हेही महत्त्वाचे आहे. दुसऱ्या कोणत्याही खेळाडूला मैदानावर चौफेर पठावे लागत असेल्यून्यापेक्षा ज्यास्तूंधावाधावी: अर्धरक्षकाला; करावी लागते आणि विशेषत: मध्य अर्धरक्षकाला सर्वांत जास्त पुढे-मागे [असे सारखे धावावे लागत असल्याने त्याच्या अंगी भरपूर जोग, उत्साह आणि चपळता असणे अत्यावश्यक आहे.

चढाई

चढाईच्या वेळी आ घाडीच्या खेळाडूंना मदत करणे आणि संरक्षणाच्या वेळी पूर्ण-रक्षकाच्या मदतीला त्याला नेहमी सज्ज असावे लागते, आणि यासाठीच त्यांना पुढे मागे सारखे धावावे लागते.

अर्धरक्षकाने आपल्यां [आधाडीचे] खेळाडू कोणती [पद्धत खेळण्यासाठी अभलात अणतात इकडे जागरूकतेने लक्ष ठेवले पाहिजे. आधाडीचा खेळाडू चेंडू पुढे पुढे काढण्यासाठी काय डावपेच लढवितो याचा अर्धरक्षकांना अंदाज असावा लागतो. कारण त्यामुळे त्यांना तशी हालचाल करावी लागते. त्याच्या हालचालीमुळे प्रतिस्पृश्यांच्या ताब्यातील चेंडू मिळविणे सोपे जाते.

सगळ्यात महत्त्वाची जागा मध्य अर्धरक्षकाची. प्रतिस्पृश्यांचा केंद्रमध्य खेळाडू हा कशा तन्हेने हड्डा करील याकडे मध्य अर्धरक्षकाने सतत लक्ष ठेवले पाहिजे. नुसत्याच केंद्रमध्य खेळाडूकडे लक्ष ठेवून त्याला चालणार नाही, तर [दोन्ही डाव्या व उजव्या बगलेच्या प्रतिस्पृश्यांच्या खेळाडूंच्या हालचालीकडे देखील दुर्लक्ष करून चालणार नाही. म्हणूनच मध्य अर्धरक्षक हा संघाचा कणा असतो. यासाठी त्याला 'वॉचडॉग' म्हणजे पहाऱ्यावरील कुऱ्याची भूमिका करावी लागते. त्याचा आवाका मोठा असावा लागतो, कारण त्याची जबाबदारीही मोठी [असते. त्यासाठी त्याच्या अंगात भरपूर [हिंमत, उत्साह व ताकद असावी लागते.

आपल्या आधाडी च्या खेळाडूंना वेळेवर चेंडू काढून देणे, चढाईच्या वेळी आधाडीच्या खेळाडूंचा अगदी प्रतिस्पृश्यांच्या गोलार्धापर्यंत पाठपुरावा करणे, तसेच [आपल्या दोन्ही बाजूंना होणाऱ्या । चेंडूच्या हालचालीवर कटाक्षाने लक्ष ठेवणे इतकी जबाबदारी त्याला पेलावी लागते. वेळप्रसंगी [चपळाई करून गोल मारण्याची आलेली संधीही

साधली पाहिजे. उजसा तो आघाडीबरोबर चपळाईने पुढे जातो त्याचप्रमाणे विशद वाजूच्या खेळांडुनी चेंडू आडवून तो जोरात परतविला की लगेच चेंडूच्या पाठोपाठ धावून चेंडू व प्रतिस्पृथ्यांच्या खेळांडूला कसे रोखता येईल यासाठी त्याला निरनिराळे डावपेच लढवावे लागतात.

आपला पाय व दंडिका या दोन्हीचा उपयोग करून प्रतिपक्षाच्या खेळांडुने चकविण्यासाठी व चेंडू उलटसुलट नेण्यासाठी योजलेली किया यांच्यात आडथळा आण-प्यात यश मिळविणे अस्त्यंत महत्वाचे असते.

उत्तम अर्धरक्षकाच्या अंगी चतुराई व चपळपणा हे गुण अवश्य असावे लागतात. डाव्या व उजव्या अर्धरक्षकाचा खेळ व जागा यांना बऱ्याच मर्यादा आहेत, पण तशी स्थिती मध्य अर्धरक्षकाच्या बाबतीत असू शकत नाही. तो चाकाच्या आसाप्रमाणे असतो. आस भक्तम तर चाक भक्तम! तदृतच मध्य अर्धरक्षक मजबूत व भरवशाचा तर संघावी बळकटी उत्तम असेच समजले जाते. त्याला भरपूर ताकद (Stamina) असावी लागते. त्याने चेंडू त्याच्याजवळ येण्यापूर्वीच त्याचा ताबा घेण्यासाठी धावले पाहिजे. चाणाक्षपणे प्रतिपक्षाच्या अर्धरक्षकांचा अंदाज घेऊन त्या धारणाने आपली चढाई करणे हे जास्त महत्वाचे आहे. मैदानाच्या मध्यापेक्षा फार पुढे त्याने जाता उपयोगी नाही. कारण त्याचे मुख्य कर्तव्य म्हणजे प्रतिपक्षाच्या खेळांडूला आडविणे अगर आडथळा आणणे हे आहे आणि तो जर जास्त दूर गेला तर त्याला परत येणे फार मुळिकीचे होऊन जाते. आपल्या बाजूला चेंडू येत असला की त्याने प्रतिस्पृथ्यांच्या आघाडीचे खेळांडू आणि आपले गोलार्धवर्तुळ यांच्या मध्येच जागूकतेने राहणे इष्ट असते.

अर्धरक्षकाने दणादण फटके मारणे टाळले पाहिजे. ‘शेव्ह पास’ म्हणजे चेंडू सहज लोटणे ही हमलास चेंडू आपल्या खेळांडूला देण्याची उत्तम कृती आहे. परंतु त्याचबरोबर अर्धरक्षकाने आपल्या आघाडीच्या खेळांडूला लोटलेला चेंडू पळता पळता सहज ताब्यात घेता येईल याची जाणीव ठेवून चेंडू किती जोराने टोलवायचा अगर लोटायचा हा अंदाज घेतला पाहिजे. काही वेळा प्रतिस्पृथ्यांची फळी फोडून चेंडू काढता येत नसेल तर आपलेच जोडीदार जे दोन अर्धरक्षक आहेत त्यांच्याकडे चेंडू टोलविला तर तितका अवधी मिळतो व संधी मिळते. पण या गोष्टी अनुभवाने साध्य होतात.

अर्धरक्षकाने, विशेषतः डाव्या व उजव्याने आपली जागा सोडून इतरत्र जाऊन ये. ‘माणसास माणूस’ (Man to Man) या पद्धतीप्रमाणे प्रतिपक्षाच्या खेळांडुना धरून ठेवले पाहिजे. डाव्या अर्धरक्षकाने आपल्या डाव्या पूर्णरक्षकापासून मध्यरेषेच्या थोडे पुढे इथर्पर्यंत, मैदानाच्या डाव्या अंगाची आपली क्षेत्रमर्यादा आहे हे लक्षात ठेवले पाहिजे. तीच स्थिती उजव्या बाजूच्या अर्धरक्षकाची होईल. एखादा खेळांडू आपले क्षेत्र सोडून जर दुसरीकडे जाऊन खेळू लागला तर त्यामुळे गोंधळ निर्माण

होईल. 'माणसास माणूस' ही रचना ढिली होईल आणि प्रतिपक्षाचा एक खेळाडू आक्रमण करावयाळा मोकळा होईल. यासाठी प्रत्येकाने आपली जागा सोडू नवे. व्यापल्याच जागेत खेळायचे महत्त्व किती आहे हे लक्षात घ्यावे.

बचाव

चढाई व बचाव असे नेहमी प्रसंग येतात व त्या दृष्टीने खेळ खेळावा लागतो. बचावाच्या वेळी जेव्हा बगलेकडून चेंडू येतो त्या वेळी आपल्यासमोर चेंडू येणार याची अर्धरक्षकाला (डाव्या अगर उजव्या) जाणीव असली पाहिजे आणि त्यासाठी चेंडूवर ताबा मिळविण्यासाठी त्याने तत्पर राहून तो मिळविला पाहिजे. पण त्याचवरोवर आपली संरक्षणाची जबाबदारी ओढल्यानु त्याने जास्त पुढे जाणे धोक्याचे ठरेल. यासाठी डावीकडून अगर उजवीकडून केव्हा व कसा चेंडू येईल याचा अंदाज सरावानेच लक्षात येईल.

बगलेकडूनच चेंडू येईल असे नाही तर तो केंद्रमध्याकडून बगलेकडे देखील जाईल. अशा वेळी तो तसा जाऊ न देण्यासाठी मध्येच घुसून चेंडू ताब्यात घेण्याची कोशीस केली पाहिजे. आपल्या अर्ध्या भागात जेव्हा चेंडू आहे त्या वेळी तो जितक्या लवकर दुसऱ्याला देणे शक्य आहे तेवढे केळे पाहिजे. स्वतःजबळ चेंडू ठेवणे नेहमी धोक्याचे व हानिकारक असते ! हे ब्रीदवाक्य विसरता उपयोगी नाही.

जेव्हा आपले चढाईचे धोरण असेल तेव्हा मैदानावर उजव्या अर्धरक्षकाची जागा जास्त सोपी आणि त्या मानाने डाव्या अर्धरक्षकाची कठीण समजली जाते. त्याचे कारण म्हणजे उजवा अर्धरक्षक चेंडू सहजासहजी उजव्या हाताने विनासायास आडवू अगर खेळू शकतो पण ती स्थिती डाव्या अर्धरक्षकाची नसते. त्याला नेहमी उलटथा बाजूने चेंडू आडविणे अगर चकविणे भाग पडते.

चढाईच्या वेळी दोन्ही अर्धरक्षकांनी थोड्या तिसक्या रेषेत आपली चाल ठेवली पाहिजे आणि मध्येच जेव्हा मोकळी जागा दिसेल त्या वेळी ताबडतोब चेंडू मारला पाहिजे. उद्देश हा की, प्रतिस्पृश्यांना चेंडूवर ताबा मिळविणे कठीण जावे.

कुठल्याही संघाचा विजय मुख्यत्वे करून त्याची अर्धरक्षक फळी किती जोरकस व पद्धतशीर आहे यावर अवलंबून असतो. वेळेवर चेंडू चकविणे, विजेच्या चपलाईने हालचाल करणे आणि न चुक्ता चेंडूवर बरोबर ताबा मिळवून आपल्या दंडिकां कौशल्यान वित्तपक्षाला नामोहरम करणे ही उत्तम अर्धरक्षकाची लक्षणे आहेत. तसेच आपली जागा कोणती, तिची मर्यादा किती व तिचे महत्त्व काय आहे हे त्याला पक्के माहीत असले पाहिजे.

डाव्या अर्धरक्षकाची जागा त्यातल्या त्यात अवघड समजली जाते. त्याचे कारण अगदी उघड आहे. खेळाडूला चेंडू नेहमी शरीराच्या डाव्या बाजूकडून घ्यावा लागतो आणि ती बाजू स्वभाविकपणे कठीणच असते. म्हणून मजबूत डावे मनगट, हालचालीत

चापल्य, उत्तम पदलालित्य या गोष्टी ज्या खेळाडूत आहेत त्याला डाव्या अर्धरक्षकाच्या जागेवर खेळणे अवघड जात नाही.

चढाई असो वा बचावाचा खेळ असो डाव्या व उजव्या अर्धरक्षकांनी ज्या गोलच्या खांबाजवळ तो असेल त्या खांबात आणि २५ याडांची रेषा यांमध्ये आपली ठटबंदी निर्माण केली पाहिजे आणि या धोरणाने जर खेळ खेळला गेला तर चेंडूसाठी जास्त धावाधाव न करता त्याला आपोआप चेंडू मिळू शकतो. त्याने सतत वगलेचा खेळाडू आणि वगलेच्या आतला खेळाडू (Inner and outer player) यांच्या मध्ये नेहमी राहण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. कोणत्याही ठिकाणी मोकळी जागा पडत नाही ना याकडे अर्धरक्षकाचे विशेषतः मध्य अर्धरक्षकाचे नेहमी लक्ष पाहिजे आणि त्या ठिकाणी त्याने धाव घेतली पाहिजे.

अमीरकुमारचा अभिप्राय

भारताचा एकेकाळी गाजलेला अर्धरक्षक अमीरकुमार, याचे म्हणणे असे की, “ संवाचे यश—अपयश॥पुष्कळ अंशी अर्धरक्षकांवर अवलंबून असते. आशाडीचे खेळाडू अगर पूर्णरक्षक हे कितीही ताकळीचे व उत्कृष्ट दजांचे असले आणि जर अर्धरक्षक—मग कुठलाही का असेना—कमजोर असेल तर यश मिळविणे महाकठीण होऊन [जाते. आक्रमण व चढाई या दोन्ही धोरणांचा त्याला चांगला] सराव पाहिजे. वेळ आली[तर तत्काळ फटका मारून गोल करण्याची संधी त्याने गमावता कामा नये ! ”

अजीतपालसिंगचे मत

भारताचे एक माजी ऑलिंपिक कप्तान व जगातला एक उत्कृष्ट मध्य अर्धरक्षक म्हणून गाजलेला खेळाडू, अजीतपालसिंग म्हणतो, “अर्धरक्षक हा पूर्णरक्षक व आशाडी यांच्यातला दुवा आहे. मध्य अर्धरक्षक हा संघाचा केंद्रबिंदू समजला जातो. या जागेवर पूर्वी लालशाहा व पेनिगर यांच्यासारखे जागतिक कीर्तीचे खेळाडू होऊन गेले. त्यांच्याकडून आपण स्फूर्ती घेतली पाहिजे. मध्यबुली (Centre Bully) ज्ञाल्याबरोबर चेंडूला जशी दिशा व गती मिळते त्यावरून मध्य अर्धरक्षकाला प्रतिपक्षातील कच्चे दुवे समजता आले पाहिजेत. तिन्ही अर्धरक्षकांनी एकमेकाला समजून घेणे अत्यंत महत्त्वाचे आहे. वैयक्तिक खेळापेक्षा सांघिक खेळाकडे जास्त लक्ष दिले पाहिजे.”

अर्धरक्षकाने प्रतिस्पृष्ठाच्या डावपेचापुढे माघार घेता उपयोगी नाही. एखादवेळी त्याला माघार घ्यावी लागली अगर त्याचे धोरण कमकुवत ठरले तंरी त्याने नामोहरम न होता प्रतिस्पृष्ठांचा पिंछा सोडता उपयोगी नाही. एकदा नाही, दोनदा नाही] तर निदान तिसऱ्या प्रथत्नात त्याला नव्यांकी यश मिळेलच.

आपल्याला जागांचे महत्त्व जितके चांगले समजले असेल तितके खेळाडूंतील एकमेकांतील समज व पुढील घडामोर्डीचा अचूक अंदाज यावर पुष्कळ अंशी चढाईचा

व बचावाचा खेळ अवलंबून असतो हे सर्वांनी लक्षात ठेवले पाहिजेच, पण त्यातल्या त्यात अर्धरक्षकांनी यांकडे विशेष लक्ष दिले पाहिजे.

प्रतिपक्षाचे हल्दे परतविणे हा एकच उद्देश मनात न ठेवता चढाईचे धोरणही मनात बाळगून आपल्या आघाडीला योग्य तऱ्हेने व योग्य वेळी चेंडूचा पुरखा कसा होईल इकडे लक्ष देणे आणि त्या दृष्टीने चढाई करून गोल चढविण्यास मदत करणे हे अर्धरक्षकाचे मुख्य कर्तव्य आहे.

वरील सर्व विवेचन वाचून त्या दृष्टीने खेळाचा सराव करीत गेल्यास अर्धरक्षकाच्या जागेवरचा खेळाडू नुसतोच लायक होत नसून नक्कीच यशस्वी खेळाडू होऊ शकेल. पण प्रत्येक खेळाडूने निष्ठा, आत्मविश्वास, चिकाटी व मेहनत सतत ठेवली तर यश कधीही दूर नसते.

आघाडीचे खेळाडू

आतापर्यंत खेळातल्या बचावाच्या जागांचा ऊहापोह झाला. खेळाचा जो मुख्य उद्देश गोल करणे त्यासाठी आघाडी अगर फॉरवर्डचे खेळाडू यांच्यावर त्याची सारी मदार असते. बचावाच्या खेळाडूंनी चेंडू आघाडीकडे देऊन त्याचा त्यांना काहीच फायदा करून घेतला नाही तर केलेले सारे श्रम वाया जातात. म्हणून प्रत्येक संघाची आघाडीची फली अत्यंत चपळ व कार्यक्षम असणे अत्यंत जस्तीचे आहे.

आघाडीच्या खेळाडूंचे मुख्य काम म्हणजे मिळेल त्या संघीचा उपयोग करून प्रतिस्पर्धावर गोल मारणे हे असते, यासाठी त्यांच्यात मुख्यतः चपळाई असली पाहिजे. पण नुसतीच भावण्यात चपळाई नव्हे तर परिस्थितीचे झटकन आकलन, अंतराचा अंदाज व आडावा, आणि प्रतिस्पर्धाकडून त्वरेने चेंडू मिळवून तो गोलात मारणे या सान्या गोष्टी अती चपळाईने होणे अत्यंत जस्तीचे असते.

आतापर्यंत सर्वत्र रुठ असलेल्या पद्धतीप्रमाणे आघाडीला पाच खेळाडू असतता ते असे : डावी बगल, डाव्या बगलेच्या आतील, केंद्रमध्य, उजव्या बगलेच्या आतील आणि उजवी बगल.

होकी खेळात वैयक्तिक कौशल्यापेक्षा आघाडीच्या फलीचे एकमेकांतील समज व समन्वय यावरच पुढकल अंशी यश अवलंबून असते. ज्यान गोल लावला त्याचे कौतुक करून त्याला उचलून धरण्यापेक्षा त्याला गोल लावण्यात ज्यांच्याकडून खरी मदत झाली—मग ते पूर्णरक्षक असोत अगर बगलेचे खेळाडू असोत—त्यानाच खरे श्रेय दिले पाहिजे, त्यांचेही कौतुक झाले पाहिजे.

आघाडी काय किंवा 'अर्धरक्षक' काय त्यांनी ही खुणगाठ मारली पाहिजे की, कोणत्याही परिस्थितीत चेंडू स्वतःजवळ न ठेवता त्याला पुढे चर्छता करून दिशा दासविली पाहिजे. तरच त्याचा उपयोग होईल. चेंडू तुमच्या जवळ येईल म्हणून वाट पाहात न थांबता नेहमी चेंडूवर स्वतःहून ताबा मिळविण्याचा प्रथत्व केला पाहिजे—

हा पक्का नियम लक्षात ठेवावा. चेंडूवरील तावा (Ball control), गती आणि डोके वापरून मागे काढणे या गोष्टी आघाडीच्या खेळांडूना अत्यंत जसरीच्या आहेत. आघाडीच्या सगळ्या खेळांडूनी हे पक्के लक्षात ठेवले पाहिजे की, कोणीही आपल्या जागेच्या कक्षेवाहेर जाता उपयोगी नाही आणि प्रत्येकाने एकमेकांपासून दूर राहूनच खेळले पाहिजे, नाहीतर गोंधळ माजून प्रतिपक्ष त्याचा फायदा उठवेल. अगदी जंबवा जसरी आहे व दुसरा मार्गच नाही त्याच वेळी फक्त वैयक्तिक नैपुण्य अगर कौशल्य उपयोगात आणावे. कारण वैयक्तिक खेळ खेळू लागल्याने चांगले चांगले समजले जाणारे संघ धुळीस मिळाले आहेत. हा अनुभव आहे, इतिहास आहे !

केंद्रमध्य

केंद्रमध्य हा खेळांडू धडक मारणारा, ठाम निर्धाराचा, करारी, त्वरित निर्णय वेऊन क्षणाचाही विलंब न करता चेंडू मारणारा असावा लागतो. उत्तम व मजबूत शरीररेष्टी, उंचापुरा, चपळ, पदलालित्य व दंडिकाकौशल्यात तरवेज, असा खेळांडूच या जागेला योग्य ठरतो. आपल्या दोन्ही वगलांच्या खेळांडूंशी योग्य संधान वांधण्याची त्याच्यात कुवत असली पाहिजे. चेंडू मारण्याची क्षमता, विधायक त-हेने चेंडू डाव्या-उजव्या वाजूना सहज टोलविणारा, शांत डोक्याचा वगैरे गोष्टींचा ज्याच्यात मिळाफ आहे असाव खेळांडू उत्तम केंद्रमध्य होऊ शकतो.

हल्ला करण्याच्या हट्टीने केंद्रमध्य हा केंद्रबिंदू असतो आणि दोन्ही बाजूंच्या वगलेच्या खेळांडूना चेंडू काढून देणे, आणि चेंडू सूतत पुढे कसा वाढविला जाईल यासाठी जागलक राहणे, ही मोठी जबाबदारी त्याच्यावर असते. चढाईचे धोरण व आखणी त्याला करावयाची असते. एवादी चाल जर अयशस्वी झाली तर लगेच दुसरा मार्ग तावडतोब अमलात आणण्याची क्षमता त्याच्यात असावी लागते. प्रतिपक्षान्या मध्य अर्धरक्षकाचे सर्व वेत व धोरणे कशी धुळीला मिळविता येतील यासाठी त्याला चाणाक्ष व तत्पर राहणे अत्यंत महत्वाचे असते. गोलार्धाच्या जवळपास आल्यानंतर केंद्रमध्याने क्षणाचाही विलंब न करता कुठूनही आलेला चेंडू वेऊन तो गोलात, धडकविण्याची तयारी ठेवली पाहिजे. प्रसंगी वैयक्तिक जबाबदारीवर प्रतिपक्षाची कुवत ओळखून 'फिल्ड गोल' किंवा वैयक्तिक जबाबदारीवर गोल करण्याचीही धमक त्याच्यात पाहिजे.

कै. ध्यानचंद यांच्या सूचना

'हॉकीचे जादूगार' व जागतिक कीर्तीचे अद्वितीय खेळांडू कै. ध्यानचंद यांनी केंद्रमध्य व इतर आघाडीच्या खेळांडूना दिलेल्या सूचना फारच महत्वाच्या आहेत. ते म्हणतात, "आक्रमकांचा नेता म्हणजे केंद्रमध्य. यासाठी त्याचे लक्ष चौफेर असले पाहिजे. आपल्या बरोबरीच्या इतर आघाडीच्या खेळांडूना चेंडू कसा व केव्हा देता येईल याचे त्याला ध्यान पाहिजे. कोणत्याही प्रसंगी आघाडीच्या खेळांडूनी एकत्र येता उपयोगी

नाही. काही वेळा केंद्रमध्याला स्वतःच चेंडू पुढे घेऊन जाणे भाग पडते. त्यासाठी गती व दंडिकाकौशल्य यांत तो निष्णात असला पाहिजे. जो खेळाडू केवळ आपल्या खेळाचा व फायद्याचा विचार करून खेळतो त्याच्यापासून संघाला अंतिशय धोका असतो. एकदा का गोलार्धात चेंडू आला की तो जितक्या त्वरित व जोराने गोलात मारणे हेच मुख्य कार्य. त्याला दुसरा पर्याय नाही. परंतु कोणत्या कोनांनून व कोणत्या बाजूने गोलकडे फटका मारल्यास तो फलदायी ठरेल याचा एका क्षणात त्याने निर्णय घेतला पाहिजे.

“गोलरक्षकापासून किंती दूर व कोणत्या बाजूनी चेंडू मारल्यास यश येईल याचा अंदाज व ती वेळ अनूक साधता आली पाहिजे. गोलरक्षक काय तन्हेचा आहे, झाडप मारतो की बाजूने चेंडू आडविण्यात हुषार आहे याच्या अनुमानाने चेंडू गोलात टोलविला पाहिजे. प्रतिपक्षाच्या वचावाचा अंदाज लागला की त्याप्रमाणे आपली हालचाल ठेवली पाहिजे.

“चेंडू मारून मोकळा होण्याची घाई करून फायदा नाही. गोल करण्याची संधी कशी येईल, त्याचा फायदा कसा ध्यावा हे त्याने जाणले पाहिजे. आपल्यापुढे प्रतिपक्षाचे सर्व खेळाडू आहेत व चेंडू पुढे जाणे कठीण तेब्हा त्याने आपल्या मध्य अर्धरक्षक अगर अन्य अर्धरक्षकांशी संर्पक ठेवून ताबडतोब ‘बँक पास’ करून म्हणजेच चेंडू मारे देऊन आपण पुढे सटकले पाहिजे व शक्यतो गोलार्धाच्या जबळपास जाऊन पोचले पाहिजे. परंतु यासाठी खेळाचे असे पक्के नियम नाहीत व हालचालही ज्याने त्याने परिस्थितीचा अंदाज घेऊन व बुद्धी चालवून केली पाहिजे.

‘डब्ल्यू’ (W) पास करून चेंडू केंद्रमध्याकडे देण्याने गोल करण्याचे कार्य जास्त सुलभ होते हे सवांनी लक्षात ठेवले पाहिजे.

“आघाडीच्या खेळाडूना फटका, सरकफटका, झटकफटका व उचलफटका यांचा चांगला सराव असला पाहिजे. आघाडीच्या खेळाडूनी शक्य तो जोरकस फटका मारू नये. टोलविणे व सरकफटका याचा चांगला उपयोग करावा. धावताधावता ढावी-कडून उजवीकडे चेंडू देताना झटकफटका मारतात. शक्य तितक्या जलदीने चेंडू पुढे जावा हा यामागील उद्देश आहे. अडचणीच्या प्रसंगी उचलफटका मारल्यास चेंडूवर ताबा मिळविण्यास व प्रतिस्पद्यांना गोंधळात टाकण्यास मदत होते.”

श्री. बलबीरसिंग यांचा सल्ला

कै. ध्यानचंदांच्या प्रमाणेच केंद्रमध्य म्हणून नाव कमाविलेला व भारताचे ऑलिंपिक हॉकीमध्ये ज्यांनी नेतृत्व केले होते असा सुप्रसिद्ध हॉकीपटू बलबीरसिंग याचे म्हणणे, ‘चढाई हाच एक बचावाचा उत्तम मार्ग आहे.’ (Attack is the best way of Defence). हे तत्त्व केवळ सैन्यातच लागू न करता खेळातही! उपयोगात आपले पाहिजे. जो संघ अत्यंत ईर्षा व आत्मविश्वासाने मैदानात उतरून प्रतिपक्षावरोवर मुकाबला करतो त्याला यश मिळविणे कठीण जात नाही. परंतु केवळ बचावाचे धोरण

श्री. बलबीरसिंग

घेऊनच खेळ खेळला तर सहज कोणाच्याही चुकीने गोल होऊन पराभव होण्याचा संभव असतो. अर्ध व पूर्णरक्षक प्रतिपक्षाचे हल्ले परतविष्यात जितके तत्पर व कार्यक्षम असतील त्या प्रमाणात आधाडीच्या खेळांडूचा खेळ जोरदार होईल. सर्व खेळांडूचे एक-मेकांत पुरे संगममत असले पाहिजे आणि सगळे सांधिक भावनेने खेळले पाहिजेत. केंद्रमध्याने नेहमी आपल्या जागेपासून दूर राहता उपयोगी नाही. त्याची जागा म्हणजे मैदानाच्या या टोकापासून त्या टोकापर्यंतचा बगलेच्या आतील बाजूच्या खेळांडूच्या मध्या पट्ठा असे समजले पाहिजे. प्रसंगी तो जर त्या जागेपासून इतरत्र गेलाच असेल तर शक्य तितक्या त्वारित त्याने आपल्या जागी हजर झाले पाहिजे. त्याचे सदैव इतर खेळांडूकडे लक्ष असले पाहिजे, कारण वेळ आली तर त्याला जरुर त्या ठिकाणी मदतीला जाणे जरुर असते.

“ दंडिका अगदी सहज वापरता याची यासाठी टेनिसचा चेंडू भिंतीवर मारून तो आडविण्याची व मारण्याची रोज १/१२ तास त्याने संवय केली पाहिजे, तसेच इंग्रजी आठ (८) आकडा काढून दंडिकेने त्या आकड्यावरून चेंडू नेण्याचा सराव केला पाहिजे. त्याचप्रमाणे चार फुटांच्या अंतरावर आठ खुंट्या रोवून त्यामधून आतवाहेर असे चेंडू घेऊन धावण्याचा सराव केला पाहिजे.

“ उच्चाडीच्या खेळाडूना असा दृढ आत्मविश्वास असला पाहिजे की, माझ्या-समोर कोणताही बचाव ठिकू शकणार नाही. पण त्याचबरोवर त्यांना गर्वही असता उपशेगी नाही, तसेच डोके शांत ठेवले पाहिजे. कुणाच्याही हातून चूक झाली तरी रास येऊन चालणार नाही.

“ खड्डबडीत, टणक, उंचसलल, ओले, नैसर्गिक अगर कुत्रिम हिरकळ कौरे सारख्या मैदानावर खेळण्याचा सराव ठेवला पाहिजे, कारण त्यामुळे केळ्हाही प्राप्त परिस्थितीला तोंड देणे सुलभ होते.”

बगलेवरील खेळाडू

केंद्रमध्यान्या डाव्या व उजव्या बाजूला दोन दोन खेळाडू असतात. ते म्हणजे बगलेच्या अनातील व बाहेरील खेळाडू. या जागांवर उत्तम तन्हेने व यशस्वी रीत्या खेळावयाचे झाल्यास खेळाडूच्या अंगी गतिमानता हा गुण असणे महत्त्वाचे आहे. विशेषत: डाव्या बगलेच्या खेळाडूला फारच: सावधगिरीने व चपळाईने हालचाल करणे अत्यंत जरूर असते. ही जागाच अशी आहे की, चेंडू आला की तो तत्काळ ताब्यात घेऊन पुढे आपल्याच खेळाडूला कसा देता येईल हे ध्यान राहणे कठीण असते. कारण चेंडू हा शरीराच्या डाव्या बाजूनेच नेण्यात येथे कौशल्य असते. प्रतिस्पर्धाचीही उजवी बाजू असते व त्याला मुकाबला करणे सोपे असते. यासाठी आपल्या बगलेबाहेरचा डावी-कडचा खेळाडू आणि केंद्रमध्य यांच्यात त्याला सतत समन्वय ठेवावा लागतो आणि त्याच्याच बरोबरीने त्याला हालचाल करावी लागते. उजव्या बाजूच्या बगलेचा आतला खेळाडू यालाही हीच गोष्ट लक्षात ठेवावी लागते, पण त्याची बाजू जरा सोपी असते.

बगलेच्या खेळाडूना गतीवरोबरच दृष्टीही तीक्ष्ण ठेवावी लागते. या खेळाडूनी अगदी नाइलाज झाला व त्यांच्याशिवाय प्रतिस्पर्धाला थोपवायला कोणी नसेल तेव्हाच आपली जागा सोडावी. बगलेच्या आतल्या खेळाडूने बाहेरचा व केंद्रमध्य खेळाडू यांच्या-मध्येच नेहमी राहिले पाहिजे आणि बाहेरच्या खेळाडूनी (wingers) बाजूच्या रेषेला समांतर अशी सात यांडीची रेषा असते त्यामध्येच सदैव असले पाहिजे.

केंद्रमध्य हा भिंगरीसारखा सर्वत्र फिरत असतो. त्याच्या डाव्या व उजव्या बाजूला असलेल्या खेळाडूंवरच बहुधा गोल करण्याची भिस्त असते व त्यांना तशी संघीही असते व वावही मिळतो.

श्री. भोलाचा अनुभव

भारतीय संघातील बगलेचा खेळाडू व कोच म्हणून नाव कमावलेला श्री. आर. एस. भोला याच्या मते, “ गोल करण्याचे काम बहुतेक बगलेच्या आतील खेळाडूचे करतात. यासाठी बाजूच्या खेळाडूंचे (wingers) मुख्य कार्य म्हणजे प्रतिस्पर्ध्याची बचाव फळी तोडून पुढे घुसणे. चेंडूला बगलेच्या आतल्या खेळाडूकडे (Inside Playee) टोलिंगे, म्हणजे त्याला गोल करणे सोपे होते. त्यातल्या त्यात डाव्या बगलेच्या खेळाडूची कामगिरी फार कठीण असते. बगलेवरील खेळाडू अती चपल म्हणजे वाच्याप्रमाणे ध्वावणारे असले पाहिजेत. ज्या संघात वेगवान खेळाडू आहेत तो संघ प्रति-स्पर्ध्यांना हमखास भारी ठरतो. त्यासाठी त्याने पुढील बाबीकडे लक्ष दिले पाहिजे. (अ) चेंडूबरोवर जोराने पळत जाऊन फटका मारण्यापूर्वी अर्धे वळले पाहिजे, (ब) मागल्या हातांनी चेंडूला झटकफटका मारता आला पाहिजे आणि (क) धावत्या चेंडूला सरकफटका मारता यावा म्हणून अर्धे वळता आले पाहिजे. वर्लिंग येथे १९३६ साली झालेल्या ऑलिंपिक हॉकी सामन्यात भारताकडून खेळलेला स्वर्गीय मोहम्मद जाफर याने डाव्या बगलेवर खेळून अती उत्कृष्ट कामगिरी केली होती.”

उधमसिंगचा अभिप्राय

भारतीय हॉकी संघातील असाच एक भरवशाचा आघाडीचा खेळाडू सरदार उधमसिंग म्हणतो, “ आक्रमकांचा नेता जसा केंद्रमध्य तद्वत्तच बगलेच्या आतले खेळाडू हेही ‘भेदक तडाकेबाज’ किंवा ‘शार्पशूटर्स’ म्हणून समजले जातात. अनुभवावरून असे दिसून येते की, बगलेच्या आतील खेळाडूमुळेच सामना जिंकला जातो. यासाठी कुशलता, गती, शरीराचे चापल्य, चेंडू पास करण्याचे कौशल्य व निःस्वार्थ भावना हे गुण या खेळाडूच्या अंगी असावे लागतात. गोलार्धामध्ये असताना तत्क्षणी या खेळाडूंनी गोलात चेंडू मारलाच पाहिजे. कारण त्याच्या इतकी, दुसऱ्या कोणालाही ही संघी मिळत नाही.”

महत्त्वाचे सुदे

आता आघाडीच्या प्रत्येक खेळाडूची जागा व महत्त्व पाहिल्यानंतर, या आवाडीच्या पाचही खेळाडूंनी पुढील गोष्टी पक्का लक्षात ठेवाव्यात.

(१) जेव्हा गोलार्धात असाल तेव्हा चेंडू ताबडतोव मारा. शक्यतो गोलाजवळ राहू नका.

(२) पहिल्याच झटक्याला मारलेल्या फटक्यामुळे गोलरक्षकाला हालचाल करायला वेळच मिळत नाही हे लक्षात ठेवा. योडासा जरी उशीर झाला तरी प्रतिस्पर्ध्यांना त्याचा फायदा उठविता येतो.

(३) काहीही करून जोरदार फटका मारण्याची संधी दवडू नका. पुष्कळ वेळा

कच्चा फटका गोलरक्षक अगदी सहज तटविण्याचा प्रयत्न करतो म्हणून तसलेच फटके काही वेळा गोल मिळवून देतात. तेव्हा अशी संधी घालवू नये. गोलरक्षकाच्या पाय-पटांना लागून चेंडू उसली मारून काही वेळा परत येतो, त्याचा फायदा उठविण्याची धडपड करा.

(४) कमी कोनातून फटके मारू नका. स्वतःला गोल मारणे जमणार नसेल तर आपल्या भिड्कुडे तिरका अगर मागे चेंडू टोलवून गोल मारण्यास मिळालेली संधी वाया दवडू नका.

(५) वर्तुळाच्या शक्यतो ५ ते १० यार्ड अंतरावर राहण्याचा नेहमी प्रयत्न करा.

(६) कुणीही जरी फटका मारला असला तरी चेंडूमागोमाग गोलात घुसा. संधी मिळेल.

(७) प्रत्येकाने आपल्या जागेच्या मर्यादा ओळखूनच खेळले पाहिजे म्हणजे गोंधळ होत नाही.

(८) बाजूच्यांनी केंद्रमध्याशी व केंद्रमध्याने बाजूच्याशी नेहमी समन्वय साधला पाहिजे आणि चेंडूची देवाणवेवाण दोघांनी चपलाईने केली तर फटका मारून चेंडू पुढे वाढविण्याची वेळच येणार नाही.

(९) आतला व बाहेरचा खेळाडू यांनी आपापल्या जागा अधूनमधून बदलून खेळावे म्हणजे प्रतिपक्ष गोंधळात पडतो.

(१०) आपण बाजूवाहेर होणार नाही याची दक्षता ध्यावी, नाहीतर केलेले श्रम फुकट जातील.

आघाडीच्या खेळाडूंना नुसता वेग असून चालणार नाही तर त्यांच्यात चलाखी व त्वराही पाहिजे. जेव्हा प्रतिपक्ष आपल्यावर दबाव आणतो त्या वेळी बचावाचे खेळाडू आपल्या बगलेकडेच चेंडू देणार. यासाठी बगलेच्या खेळाडूंनी बाह्य रेषेच्या (Side Line) जवळच असले पाहिजे. प्रतिस्पर्ध्याच्या ताब्यातून चेंडू कसा मिळविता येईल, यासाठी चाणाक्षपणे धडपड केली पाहिजे. त्याचा पाठलाग करणे, अडथळा आणणे, त्याचे लक्ष विचलित होईल अशा तऱ्हेने हालचाली करणे, अशी त्याने धडपड केली की प्रतिस्पर्धी गोंधळून जातो आणि चेंडूवरील ताबा सुटण्याचा संभव असतो.

नेहमी (१) प्रतिस्पर्ध्याला पुढे ओढल्याशिवाय चकवायचे नाही आणि (२) पुढे चेंडू टोलवायचा या दोन महस्वाच्या गोष्टी आहेत. चेंडू केव्हाही जमिनीवरोबरच राहू यावा व टोलविताना अगर ढकलताना तो असा गेला पाहिजे की, घेणाऱ्याला जलद यळता पळता देखील दंडिकेवर घेता आला पाहिजे.

आघाडीच्या खेळाडूंनी केव्हाही दंडिकेवरच पास घेतला पाहिजे.

चेंडू हा शक्यतो आपल्याजवळच्याच माणसाकडे दिला पाहिजे. परंतु पुष्कळदा जे आघाडीचे खेळाडू मोकळे आहेत अशांच्या कडेच चेंडू दिला तर त्याचा उपयोग होतो.

बगलेच्या खेळाडूंनी केंद्रमध्याकडे अचूक व योग्य वेळीच चेंडू देण्याचे धोरणे ठेवले पाहिजे. शक्यतो २५ यांडांची रेषा गाठली की, लगेच चेंडू आत केंद्रमध्याकडे टीलवावा. हे वाटते तितके सोपे नाही! असा चेंडू टोलवणे अचूक व आपल्या खेळाडूच्या पुढेच येईल असे झाले पाहिजे. मागे वठून चेंडू घेणे हे पुष्कळ वेळा डाव्या बगलेकडून चेंडू येताना करावे लागते. पण शक्यतो ते तसे करावे लागू नये याची दक्षता ध्यावी. या साञ्या हालचाली सरावाने साध्य होतात.

जेव्हा खुसण्याची अगर चर्डाईची वेळ असते अशा वेळी पूर्णरक्षकाने पुढे येऊन फटका मारण्याची वाट न पाहता, जो खेळाडू जवळ असेल, विशेषत: अर्धरक्षकाने झटकन फटका मारावा. कारण मध्ये जर थोडा वेळ गेला तर प्रतिपक्षाच्या आघाडीच्या खेळाडूंना चेंडू ताव्यात घेण्याला वाव दिल्यासारखे होते.

हड्डा चढविणारे किंवा गोलात फटका मारणारे बहुधा तीन खेळाडू. असू शक्तात. ते म्हणजे केंद्रमध्य व त्याच्या डाव्या-उजव्या बाजूचे बगलेच्या आतले खेळाडू. यासाठी त्यांनी आपापल्या जागीच हालचाल करीत चेंडू आलाच की तो गोलार्धात तत्काळ कसा पोहोचवता येईल या हष्टीने जागृक राहिले पाहिजे. बगलेच्या खेळाडूने फक्त संधी आली तरच गोलमध्ये जोरकस फटका मारण्याचा प्रयत्न करावा. त्याने हे लक्षात ठेवले पाहिजे की, कोनातून मारलेला चेंडू क्वचित वेळा गोल करू शकतो. म्हणून त्याने शक्यतो चेंडू गोलात आपणच मारण्याचा मोह टाळून तो आतल्या खेळाडूंकडे द्यावा हे उत्तम.

गोलार्ध वर्तुळामध्ये केव्हाही अचूक फटका हा महत्वाचा असतो. उगाच रामभरोसे टोला उपयोगी नसतो.

जेव्हा आघाडीच्यापैकी एकाने चेंडू गोलात मारलेला असतो त्या वेळी इतर आघाडी खेळाडूंनी गोलरक्षकावर गर्दी केली पाहिजे. कारण अशी भाऊगर्दी करण्यानेच पुष्कळदा गोल होऊ शकतात.

शक्यतो 'फिल्डगोल' करण्याचा प्रयत्न करणे चांगले. पण हड्डी कोपन्यावर (corner) गोल मारण्याचा सपाटा दिसून येतो. तेव्हा कोपराचा फटका मारण्याची संपूर्ण योजना तयार पाहिजे. कोपरा फटका कुणी मारावयाचा, चेंडू कुणी आडवावयाचा व कुणी गोलात फटका ठोकायचा, याचा उत्तम तन्हेने व पद्धतशीर सतत सराव केला पाहिजे.

कोपरा-फटका मारण्याने चेंडू सरळ पण जोरदारपणे दंडिका उंच न करता अचूक मारला पाहिजे. ज्याने चेंडू आडवावयाचा त्याने तो 'डेव्हस्टॉप' म्हणजे अगदी तिथल्यातिथेच हातांनी आडवावा व त्याच क्षणी आडविण्याच्या डाव्या हाताला असन्यान्याने तो जोराने गोलात मारावा. हीच खरी कोपरा मारण्याची यशस्वी पद्धत आहे. याच वेळी इतर आघाडीच्या लोकांनी शक्यतो फटका मारला गेल्याबरोबर गोलरक्षक व बचावफळी यावर हल्ला करून त्यांना गोंधळात टाकले पाहिजे.

आधाडीच्या खेळाडुंनी नेहमी एकमेकांच्या सहकार्याने खेळात जीव ओटून प्रथत्व केले पाहिजेत. जरी एखादेवेळी प्रतिस्पृष्ट्यांनी त्याचा 'मामा' केला तरी नामोहरम न होता पाठलग सोडता उपयोगी नाही. लगेच मागे पळले पाहिजे, जागीच थांबू नये; कारण त्यांच्या मागे ज्ञाण्याने आपल्या बचाव फळीला पुष्कळ उपयोग होतो.

या सान्या सविस्तर वर्णनावरून आधाडीच्या प्रत्येक खेळाडूच्या जागेचे काय वैशिष्ट्य आहे व ते किंती महत्वाचे आहे हे स्पष्टपणे कळून येईल. यासाठी उत्तम व यशस्वी आधाडीवीर व्हावयाचे असेल तर वरील सान्या गोष्टी लक्षात ठेवून त्या आपल्याला कशा आत्मसात करता येतील याचा प्रत्येकाने विचार केला पाहिजे. त्याप्रमाणे आपण कोणत्या स्थानावर चांगले खेळू व तिथे प्रावीण्य मिळवू आणि कौशल्य दाखवू, याचा त्याने विचार करावा. एकदा एका जागेबद्दल विचार पक्का झाला की, त्या जागेसाठी जो काही सराव असेल तो करून व योग्य त्या ठिकाणी शिक्षक अगर कोच यांचा सल्ला घेऊन त्याप्रमाणे तनमनाने खेळ खेळल्यास अवघड व अशक्य असे काहीच नाही!

• • •

खेळातील डावपेच, संघभावना व संघनायक

आतापर्यंत हँकी खेळासंबंधी पुष्कळच तात्त्विक माहिती मिळाली. तसेच खेळाडूचे कार्य व त्याच्या जागा वगैरेसंबंधी गेल्या प्रकरणात वरेच विवेचन झाले आहे. आता दोन संघांत होणारे जे सामने असतात ते खेळताना काय डावपेच लढवावेत वगैरेसंबंधी थोडे विवेचन होणे जरूर आहे.

आपल्याला चांगले खेळता यावे म्हणून खेळाचा भरपूर सराव करणे अर्यंत जरूर आहे. परंतु ज्या विशिष्ट खेळाचा अगर कृतीचा आपण सराव करतो तो प्रत्यक्षात कितपत फलदायी होतो व त्यामध्ये प्रभुत्व मिळाले किंवा कसे हे प्रत्येक खेळाडूला समजावयाचे झाले तर त्यांनी पुष्कळ सामने खेळले पाहिजेत. सामने खेळण्याचा उद्देश प्रतिस्पर्धी संघावर मात करून विजय प्राप्त करून घेणे हा असतो. म्हणून उत्तम कोच किंवा शिक्षकाने प्रत्येक खेळाडूच्या मनावर हे बिंबविले पाहिजे की, प्रतिस्पर्धाला कोण-त्याही परिस्थिती पराभूत करून मला सामना जिंकावयाचा आहे !

सामना खेळण्यासाठी जेव्हा संघ मैदानावर उतरतो त्या वेळी त्याला प्रतिस्पर्धीं संघाचे बळ कसे आहे याची थोडीशी कल्पना दिलेली असते. पण जेव्हा प्रत्यक्ष खेळाला सुरुवात होते त्याच वेळी त्याचा पडताळा येतो आणि त्यावरूनच आपल्या संघाने काय डावपेच करावयाला पाहिजेत याची कल्पना येते व ती विशेषतः संघनायक व संघातर्फे अनुभवी व मुरब्बी खेळाडू बरोबर हेरतांत व त्याप्रमाणे डावपेचांना सुरुवात होते.

संघाची रचनापद्धत

परंतु काही झाले तरी मैदानावर संघाची रचना कशी असावी व त्यात आपण कितपत यशस्वी होऊ याला जास्त महत्व आहे. परंपरागत चालत आलेली १-२-३-५ ही रचनापद्धतच योग्य आहे, असे आतापर्यंतच्या अनुभवावरून लक्षात आलेले आहे, म्हणून ती सोडून देऊ नये. युरोपीय संघ बहुंशी बचाव फळी जास्त मजबूत राखून संघाची रचना १-२-४-४ अशी करतात. यातही आणखी बदल करून गोलरक्षकापुढे त्याला साहाय्यक म्हणून आणखी एक खेळाडू गोलार्धवर्तुळापांशीच असतो म्हणजे १-१-४-२-३ अशीही रचना असते. पण त्यात विशेष काही साध्य होत नाही, उलट गोंधळ निर्माण होतो असा अनुभव आहे. तसेच पुष्कळ इतर परदेशी संघ १-४-२-४

अशी कुटबॉल संघाच्या धर्तीवर रचना करतात. जे संघ केवळ बचावाचे धोरण अवलंबितात ते १-१-४-३-२ अशा रचनेने खेळतात.

पण आशियातील भारत, पाकिस्तान, मलेशिया, जपान वगैरे देशांचे संघ हे परंपरागत जुनी पद्धतच वापरत आले आहेत आणि त्यामुळेच त्यांना विजय प्राप्त करणे सोपे जाते असे दिसून येते.

मैदानाचे स्वरूप

मैदानात उतरण्यापूर्वी मैदान टणक आहे, ओले आहे, साधी हिरवळ आहे, की कृत्रिम हिरवळ आहे वगैरेसंबंधीची दखल घेऊन त्याप्रमाणे कोणते डावपेच अमलात आणावयाचे याबद्दल संघातल्या खेळाडूंनी चर्चा करून मग आपल्या खेळाचे धोरण ठेवले पाहिजे.

खेळाचा उद्देश प्रतिस्पृथींवर मात करण्याचा असल्याने प्रयेक खेळाडूने आपल्या-कडून प्रयत्नांची शिक्षत केली पाहिजे.

चेंडू टोलविण्याचे धोरण

कोरड्या, टणक व जलद (Fast) मैदानावर आघाडीच्या खेळाडूंनी जर शॉर्ट पासेसचे तंत्र अवलंबिले तर ते जास्त फायद्याचे ठरते. परंतु शॉर्ट पासेसमध्ये अचूकता असणे फार महत्त्वाचे आहे. त्याचवरोबर जर लांग व शॉर्ट पासेसचे मिश्रण करीत खेळ खेळला गेला तर प्रतिपक्षात गोंधळ निर्माण होतो व त्याचाच आपण फायदा करून घेतला पाहिजे. कृत्रिम हिरवळीवर दंड अगर साधा कोपराचा फटका आडविताना हे लक्षात ठेवले पाहिजे की, चेंडूला थोडीशी फिरकी असते आणि त्याप्रमाणे चेंडू आडविण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे.

ओल्या व घसरड्या मैदानावर शॉर्ट पासेसचा फारसा उपयोग होत नाही, म्हणून तिरके फटके व बगलेच्या खेळाडूंकडे चेंडू सतत टोलविण्यात फायदा होत असतो. याचे कारण प्रतिपक्षाच्या अर्धरक्षकांना चेंडू त्यांच्या हातून निसटला की, लगेच मागे वळून चेंडूमागे धावणे कठीण जाते.

संघाचे डावपेच पुळकळदा मदान व तेथली परिस्थिती यावर अवलंबून असतात. जर मैदान मऊ असेल तर लांब पासेस व जोरदार फटके किफायतशीर ठरू शकतात. पण मैदान पक्के व एका पातळीचे असेल तर शॉर्ट पासेस व अधूनमधून तिरके पासेस फार उपयोगी पडतात.

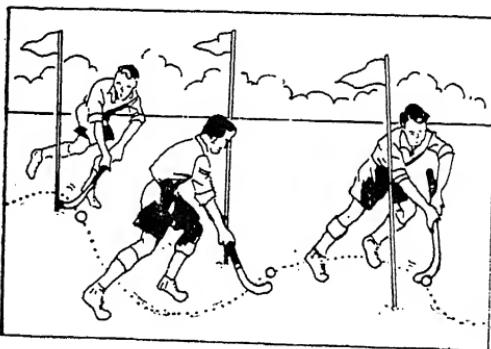
चढाई व बचाव

प्रतिपक्षाची आघाडी जर जास्त जलद व भारी असेल तर आपल्या आघाडीच्या खेळाडूंनी 'माणसास माणूस' (Man to man) धोरणाप्रमाणे सतत आपल्या प्रतिस्पृथी खेळाडूचा पिंछा सोडावयाचा नाही व अर्धरक्षकांनी आपल्या जागांवर मोठ्या तत्परतेने मुकाबला करणे फार महत्त्वाचे आहे.

प्रतिपक्षाची कमकुवत जागा कोणती याचा अंदाज संघनायकाला झटकन करत आला पाहिजे आणि त्याचा त्याने शक्य तितक्या लवकर फायदा उठविला पाहिजे.

‘चढाई हाच बचावाचा उत्तम मार्ग आहे,’ असे नेहमी म्हटले जाते आणि ते पुष्कळ अंशी हॉकीच्या खेळात उपयोगी पडते. आता चढाई करणे किंवा हल्ला चढविणे यांत दोन प्रकार आहेत. केंद्रमध्याने सतत प्रतिस्पर्धावर दबाव आणावयाचा आणि बगलेच्या खेळाडूंचा अधूनमधून उपयोग करून ध्यावयाचा हा एक प्रकार व दुसरा म्हणजे शक्य तितका वेळ बगलेच्या खेळाडूकडून चैंडू प्रतिस्पर्ध्यांच्या गोलापर्यंत नेण्याची थडपड करावयाची. त्यासाठी आतल्या बाजूचा व बाहेरच्या बाजूचा खेळाडू याचे एक-मेकांशी संगनमत होऊन त्यांना तसे इतरांकडून साहाय्य मिळाले पाहिजे.

नेहमीच शॉर्ट पासेस यशस्वी होतात असे नाही. तर मधून मधून तिरके फटके व लँग पासेस कसे वापरावयाचे याचे धोरण ठरविता आले पाहिजे. यासाठी पुष्कळ वेळा ‘झिगझेंग पास’ चा चांगला उपयोग होतो. (आकृती ७०.१)

आकृती ७०.१ : झिगझेंग पास

केंद्रमध्य व मध्यार्धरक्षक या दोन खेळाडूवर अनुक्रमे चढाई व बचाव याची जास्त जबाबदारी असते. म्हणून या जागी खेळणारे खेळाडू नेहमी तत्पर व अतीचपल असले पाहिजेत.

जे डावपेच लढविले जातात त्याचा पाठपुरावा प्रत्येक खेळाडूने केला पाहिजे, कारण हा खेळ साधिक भावनेने खेळला जावयाचा असतो. “आधाडीचे खेळाडू गोल चढविण्याचे काम पाहतील. मला त्याचे काय ?” ही वृत्ती पूर्णरक्षकांनी ठेवता उपयोगी नाही. प्रत्येकाने आपली जबाबदारी तर पार पाडलीचे पाहिजे, पण एकजुटीने प्रयत्न केल्यास त्यात संघाचा [फायदा आहे, ही जाणीव प्रत्येक खेळाडूला असली पाहिजे. टीमवर्क, संघशक्ती व उत्तम धोरण अगर योजना या केव्हाही विजयाकडे नेणाऱ्या महत्वाच्या बाबी आहेत, हे सर्वांनी लक्षात ठेवले पाहिजे.

सांघिक खेळ

सांघिक खेळाला प्राधान्य दिले तरच खेळात संघभावना ठिकते. हळी या संघभावनेचा अभाव असल्यामुळे वैयक्तिक कौशल्य दाखवून प्रेक्षकांना खुष करून त्यांच्याकडून वाहवा मिळविण्याचे वारे खेळाढूळच्या अंगात शिरले आहे, ते प्रथम काढून टाकले पाहिजे. यासाठी समन्वयावर भर देऊन 'फिल्ड गोल्स' कसे करता येतील याकडे जास्त लक्ष केंद्रित केले पाहिजे. कोपरा अगर दंड कोपन्यावर हळी भर दिला जात आहे. म्हणजेच दुसऱ्या संघाने केलेल्या चुकावर आम्ही अवलंबून राहतो आणि त्याचा फायदा उठविण्यासाठी पंचांच्या मर्जीची अपेक्षा करतो. पण हे का? आपल्या ताकदीवरच खेळ जिंकला पाहिजे ही जाणीव खेळाढूळी मनात पक्की विविली पाहिजे.

आंतरराष्ट्रीय स्वरूपाच्या अगर इतर कोणत्याही हळीकी स्पर्धेत एखाद्या संघाने किती 'फिल्ड गोल्स' केले याला खरे महत्व आहे. यासाठी जास्तीत जास्त फिल्ड गोल्स करण्याची संघाने तयारी केली पाहिजे. त्यासाठी व्यक्तिगत आणि सांघिक कौशल्याचा पूर्णपणे उपयोग करून घेऊन विरोधी संघावर कायथ दबाव ठिकविता आला पाहिजे. म्हणून संघात ऐक्यभावना जोपासली पाहिजे आणि आत्मकेंद्रित खेळाला फाटा दिला पाहिजे.

निरनिराळे डावपेच लढविण्यासाठी आघाडीच्या व अर्धरक्षक खेळाढूळून कल्पनाशक्ती चांगली असली पाहिजे आणि ती कार्यान्वित करून सफलता मिळविण्यासाठी अंगात चापल्य, धडाडी पाहिजे.

कोपरे

वर म्हटल्याप्रमाणे हळी कोपरे अगर दंडकोपरे व दंडफटके यांवर भर देऊन गोल करण्याचे तंत्र जास्त उपयोगात आणले जात आहे. त्यात आपणही मागे असता उपयोगी नाही, हेही तितकेच खरे आहे. पण त्यासाठी आपण किती तयारी करतो व आतापर्यंत किती केली होती, त्याचे फलित काय मिळाले याचे एक उदाहरण पाहा. १९७६ च्या माँट्रियल येथेल्या ऑलिंपिकमध्ये भारताला दंडकोपरे, कोपरे व दंडफटके किती बहाल झाले होते व त्याचा आपण किती उपयोग करून घेतला ते पाहा :-

प्रकार	मिळाले	गोल केले
दंडकोपरे (Penalty Corner)	३९	५
कोपरे (Corners)	३२	१
दंडफटके (Penalty Stroke)	५	३

त्या मानाने इतर देशांनी याची पुष्कळच तयारी केली होती हे स्पष्ट दिसून आले होते. तेव्हा या 'कोपरे' व 'फटके' यांवर संपूर्ण प्रावीण्य मिळवावयाचे ज्ञाल्यास खेळाढूकडून खास तयारी करून घेतली पाहिजे. अलीकडे सामने हरणे वा जिंकणे हे पुष्कळ अंशी कोपरे मारण्यात जितकी प्रगती असेल त्यावर अवलंबून असते असे समजले

जाते. म्हणून 'कोपरे' मारण्याचा सतत सराव केला पाहिजे. 'कोपरे' मारताना नेहमी एकाने चेंडू अडवून लगेच तो दुसऱ्याने गोलात मारला पाहिजे आणि चेंडू आडविण्याचा व मारण्याचा सराव अगदी १०० टक्के पक्का झाला पाहिजे. काही वेळा दोन जोड्या (आडविणे व मारणे) तयार ठेवाव्यात. उद्देश हा की, प्रतिस्पृधींना नक्की कोणाकडे चेंडू मारला जाणार आहे व कोण फटका मारणार आहे याचा अंदाज येऊ नये हा असतो.

सरदार बलबीरसिंगने एके ठिकाणी म्हटले आहे की, “आपले कोपरे व दंड-फटके मारणारे तरबेज म्हणून समजले जाणारे गडी, जितका सराव करायला हवा तितका करीत नाहीत. सगळे ‘पी हळद नी हो गोरी’ या वृत्तीचे आहेत. त्यामानाने इतर देशांतले खेळाडू, विशेषत: पश्चिम जर्मनी व डच खेळाडू म्हणजे त्यांचे अर्धरक्षक अतोनात मेहनत करतात. एकदा त्यांनी एका आठवड्यात ५००० दंडकोपरे मारण्याचा सराव केला होता. त्यामुळे फटक्याचा जोरक्षसपणा व अचूकता यावर ताबा मिळविता येतो याची त्यांना खाची होती. एकाच्या जबाबदारीवर कोणताही सामना जिकला अगर हरला जात नाही. एखादे तेल घातलेले मशीन जसे न कुरुकुरता व्यवस्थित काम देते तदतच संघाची स्थिती असली पाहिजे. वैयक्तिक कौशल्य केवळाही यश मिळविल्यावरच लक्षात येते.”

खेळाचे तंत्र

यासाठी प्रत्येक खेळाडूची तथारी व तन्दुरुस्ती याकडे शिक्षकाचे लक्ष पाहिजे. आपण आपल्या थोर हॉकीपटू कै. ध्यानचंद, कै. बाबू, कै. किसनलाल वर्गारे खेळाडूंच्या खेळांचे स्मरण तर ठेवले पाहिजेच, पण त्याच्याबरोबर आताच्या जमान्यातील इतर देशांचे खेळाडू कसे खेळतात व काय तंत्र वापरतात याचाही अभ्यास केला पाहिजे.

काही वेळा सुरुवातीसुरुवातीलाच प्रतिपक्षावर जोरदार चढाई करून शक्य तितक्या लवकर गोल लावणे हे फार महत्वाचे असते. त्यामुळे आपल्या खेळाडूंत एक प्रकारचा आत्मविश्वास निर्माण होतो आणि प्रतिपक्षाला साहजिकच बचावाचे पवित्रे उचलावे लागतात. पुष्कळदा मध्यम दर्जाचा संघ उत्तम संघावर मात करताना दिसतो. त्याचे कारण हेच की, त्या संघाने झटक्यात एक दोन गोलांची आघाडी मिळविलेली असते. पण त्याच्याबरोबर हेही लक्षात ठेवले पाहिजे की, आघाडी मिळाली म्हणून जर पुढे सारखा बचावाचा खेळ चालू ठेवला तर ते अंगाशी वेईल याची जाण ठेवून मधून-मधून चढाई करून शत्रुपक्षाला आपण गाफील अगर सुस्त झालो नाही याची जाणीव दिली पाहिजे. काही वेळा प्रतिपक्ष सुरुवातीला अगदी धीमेधीमे व बचावाचा पवित्रा घेऊन खेळत असतो. त्यात त्यांचा हेतू असतो की, विशद्द बाजू सारखी आक्रमता दाखवू लागली की, त्यांचा जोर व गती कमी होऊ लागेल आणि तसे झाले की, आपण त्याचा फायदा उठवू. हा त्यांचा हेतू लक्षात ठेवून प्रथम चढाई करणाऱ्या संघाने शेवट-

पर्यंत आपला दम टिकेल याचा अंदाज घेऊनच जलद व आक्रमक खेळाचे धोरण ठरविले पाहिजे.

आधारीच्या खेळाडूना कोणी व कसा कोपरा घ्यावा याची पूर्ण जाणीव असते. त्याचबरोबर जोरदार फटका मारण्यासाठी भरवश्याचा अर्ध अगर पूर्णरक्षकालाही बोलावण्यात येते. पण ही जी हालचाल असते ती सगळी पूर्वनियोजित निर्णयावर अवलंबून असावी, नाही तर आयत्या वेळी गोंधळ उडतो. आपल्याविसद्व जेव्हा कोपरा मारला जातो तेव्हा गोलरेषेवरील, गोलरक्षक व पूर्णरक्षक सोडून इतर तीन खेळाडूनी विजेच्या गतीने फटका मारणाऱ्यावर तुटून पडून त्याला फटका मारणे असाध्य केले पाहिजे. याच वेळी गोलरक्षकाने एकदोन पावले गोलरेषा सोडून पुढे येऊन गोल रोखण्यासाठी सावध राहिले पाहिजे. अशा वेळी पूर्णरक्षकांनी शक्यतो चेंडू 'डी' मधून बाहेर जाईपर्यंत गोल खांबापाशीच राहून आलेला चेंडू रोखला पाहिजे. तसेच गोलमध्ये कोणत्याही वेळी कोणीही गोलरक्षकाच्या समोर अगर आड येऊ नये, कारण त्यामुळे त्याला चेंडू दिसणे अशक्य होते व गोल होणे शक्य होते.

काही अनुभवाचे बोल

भारताचा एकेकाळचा संघनायक व सुप्रसिद्ध केंद्रमध्य बलवीरसिंग म्हणतो, “केंद्रमध्य हा केव्हाही निःस्वार्थी (unselfish) खेळाडू असणे जरुर आहे. अगदी तसाच बाका प्रसंग गुदरला तरच, नाहीतर त्याने मागे राहता उपयोगी नाही. तो सतत पुढेच पाहिजे. हीच स्थिती बगलेच्या खेळाडूची आहे. बगलेच्या आतल्या खेळाडूनी प्रसंगी मागे राहून आपल्या वचावाच्या फळीला मदत केली पाहिजे. चढाई हेच खरे वचावाचे धोरण आहे हे जाणूनच भी त्यावर जोर दिला होता.”

भारताचा सुप्रसिद्ध कोच हरबेलसिंग याने म्हटले आहे की, “चेंडूवर ताबा मिळविणे, चेंडू जवळ न ठेवता ताबडतोब गोलात मारणे, त्रिकोणात्मक पासेस व हालचाली आणि सतत आक्रमक धोरण या गोष्टी नहमी लक्षात ठेवल्या पाहिजेत. सांघिक भावना व सांघिक डावपेचांनी होणाऱ्या प्रगतीला वैयक्तिक खेळ नेहमी खीळ घालणाराच ठरतो हे महत्त्वाचे आहे हे प्रत्येक खेळाडूने ध्यानात ठेवले पाहिजे.”

वचावात्मक पवित्रा घेताना या टोकापासून त्या टोकाकडे चेंडू मारला गेला तर प्रत्येक खेळाडूने आपली जागा लक्षात ठेवून कुणाला आणि कसे कवहर करावयाचे याचे ध्यान ठेवले पाहिजे.

संघनायक

पुल्कळदा संघाचे यश—अपयश संघनायकावर अवलंबून असते. उत्तम संघनायक कदाचित अगदी साधा खेळाडू असेल आणि त्याचप्रमाणे उत्तम खेळाडू असूनही तो संघनायक म्हणून कुचकामीही असू शकतो, म्हणून संघनायकाच्या अंगी तसे काही

विशेष गुण असणे जरूर असते.

वक्तव्यीरपणा व शिस्त याचे त्याने पालन केले पाहिजे. पद्धतशीर खेळ कसा असावा याचे त्याने उदाहरण घालून दिले पाहिजे. निर्भीड, सडेतोड व स्पष्ट बोलणारा तो असला पाहिजे. संघातील खेळाडू, मग तो कितीही चांगला खेळाडू असो, त्याला त्याच्या चुका व दोष अगदी स्पष्ट शब्दांत पण समजून सांगताना त्याने कचरता उपयोगी नाही. आवाडीच्या ऐवजी पूर्णरक्षकाच्या जागी खेळणारा खेळाडू यशस्वी व चांगला संघनायक होऊ शकतो. याचे कारण त्याला त्याच्या जागेवरून खेळावर संपूर्ण नजर टाकता येते आणि म्हणून कोठे काय चुकते, काय कमी पडले व काय मुधारणा व्हायला पाहिजेत हे तो पाहू शकतो. भारताचा जागतिक कीर्तीचा गोलरक्षक शकर लक्षण हा देखील एक उत्तम संघनायक म्हणून गणला गेला होता. याचे कारणही हेच असले पाहिजे की, त्याला सर्वांच्या खेळाकडे नजर टाकता येत होती.

प्रोत्साहन

प्रोत्साहनाचे दोनच शब्द संत्राला फायदेशीर ठरतात. टाकून अगर छेडून बोलण्याने भने दुखावतात. सगळ्यांसमोर एखाद्याला टाकून न बोलता शांतपणे त्याची चूक-समजावून सांगण्याने उपयोग होतो, हे संघनायकाने जाणले पाहिजे. संघ हा एखाद्या कुटुंबासारखा असतो व संघनायक, प्रत्यक्ष मैदानावर अगर बाहेरही त्याचा प्रमुख असतो. तेव्हा त्याने आपल्या वर्तनाने व वागणुकीने सगळ्यांच्या मनात आदर व प्रेम निर्माण केले पाहिजे. इतर खेळाडूंनीही त्याला सहकार्य दिले पाहिजे. दुसऱ्या कोणीही खेळाडूंनी जर त्याला सूचना केल्या तर त्याचा त्याने विचार करावा, सूचना करणाऱ्याला उडवून लावू नये.

खेळाच्या दृष्टीने जर कोठे ढिलाई अगर कमतरता वाटली तर लगेच त्याने जागांची अदलाबदल करून खेळाडून खेळविले पाहिजे. त्याने घेतलेल्या निर्णयावर जर कोणी काही टीका केली तर संघनायकाने आपल्या निर्णयाला न मिता व न रागावता चिकटून राहिले पाहिजे.

संघनायकाला महत्वाचे स्थान आहे आणि त्याची जबाबदारी पेलण्यात व यशस्वी होण्यातच त्याचे खरे कौशल्य आहे. फक्त 'ओली-सुकी' केली की त्याची जबाबदारी संपली हा समज अत्यंत पोरकट आहे. संघनायकाने अमलात आणलेले धोरण व पवित्रा याला खूप महत्व आहे आणि त्यामुळे च पुष्कळदा संघाच्या यशापयशाचे पारडे फिरते.

संघनायक हा आपल्या खेळाडूंचा पुढारी असतो व मित्रही असतो. त्याने आपल्या सभ्य, सज्जन आणि निःस्वार्थीपणाच्या वागणुकीने सर्वांना उदाहरण घालून दिले पाहिज. या दृष्टीनेच भारतीय हॉकी संघाचे सर्वश्री कै. ध्यानचंद, कै. पेन्नीगर, कै. के. डी. सिंग ऊर्फ बाबू, कै. किसनलाल, शंकर लक्ष्मण, बलबीरसिंग वगैरेंनी संघनायक म्हणून आपली नावे अजरामर करून ठेवली आहेत.

चैयक्तिक खेळ हा दुर्यम

संघ निवडताना प्रत्येक जागेजाठी योग्य व चांगलाच खेळाडू असला पाहिजे ही खवरदारी घेतली पाहिजे. म्हणजे याचा अर्थ असा नव्हे की, ज्याने त्याने आपल्या स्वतःच्या खेळापुरते पाहावे व आपले कौशल्य दाखवावे. प्रत्येकजण जर वैयक्तिक कौशल्यावर भर देऊन व्यक्तिमाहात्म्याचे स्तोम माजवू लागला तर त्यामुळे संघाचा घात होणार आहे हा धोका शिक्षकांनी व कोचीसनी वेळीच प्रत्येक खेळाडूच्या मनावर ठसविण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. कोणता ही सामना सुरु करण्यापूर्वी आपण अमलात आणणाऱ्या डावपेचांची चर्चा सर्व खेळाडूनी आपापसांत केली पाहिजे व त्याप्रमाणे खेळ होतो की नाही याकडे संघनायकाने व शिक्षकांनी लक्ष देणे जरुर आहे. पण परिस्थिती-प्रमाणे जर थोडाबहुत ददल केला गेला तर त्याचेही महत्त्व लक्षात घेतले पाहिजे.

एकदा खेळ सुरु झाला म्हणजे आपले खेळाडू पंचांच्या शिट्टीप्रमाणे वागतात की नाही आणि पंचांच्या निर्णयावर प्रतिक्रिया अगर भाष्य करीत नाहीत ना ? हे संघनायकाने पाहिले पाहिजे. चेंडू हातात असताना अगर अन्य वेळीही ओरडून एक-मेकांना सूत्तना देत नाहीत ना ? याकडेरी लक्ष दिले पाहिजे. कारण असे आरडाओरडा करणे हे सभ्यतेला धरून नाही व त्यामुळे गोंधळ होण्याचा संभव असतो. कोणत्या जागेला कोणता खेळाडू चांगला उपयोगाचा आहे अगर होईल याची जाणीव संघनायकाला असणे अत्यंत जरुरीचे आहे. त्याने आपल्या खेळाडूना प्रोत्साहन दिले पाहिजे.

संयम

आता जाता जाता काही महत्त्वाच्या गोष्टींकडे लक्ष देणे जरुर आहे. बचावाचे धोरण जरी अनुसरले असले तरी आघाडी कमकुवत व ढिली पाडू देता उपयोगी नाही. हातात स्टिक असलेला खेळाडू जेव्हा रागावतो तेव्हा तो अत्यंत धोकादायक असतो. संघनायकाने स्वतःच्या रागाला प्रथम आवर धालून संघातील इतर खेळाडूना संयमशील राखण्याचा प्रयत्न करणे अत्यंत महत्त्वाचे आहे. खिलाड वृत्ती व सज्जनपणा दाखविण्याची हीच खरी वेळ असते.

वर सांगितलेल्या सर्वच गोष्टी प्रत्यक्षात अमलात आणणे जरी शक्य होणार नसले तरी त्यावरून आपल्याला काही कल्पना मनात योजता यतील व त्या अनुषंगाने खेळात डावपेच लढविण्यास मदत होईल हाच हेतू इतके विस्तृत निवेदन करण्यामार्गे आहे.

खेळाडूचे मानसशास्त्र

हॉकी संघात असलेल्या ११ खेळाडूंची स्थाने व त्यांच्या मर्यादा व जबाबदाऱ्या यासंबंधी आपण सविस्तर माहिती वाचली. आता हे खेळाडू आपापल्या जागोवर खेळत असतात त्या प्रत्येक जागेवर खेळणाऱ्या खेळाडूलाई कोणत्या व कशा परिस्थितीला तोंड द्यावे लागते व त्या दृष्टीने त्याचा मानसिक कल कल कसा असावा याबाबत आपण पाहू.

गोलरक्षक

सुरुवात गोलरक्षकापासूनच करू या. गोलरक्षकाचे क्षेत्र मर्यादित असले तरी साच्या खेळाचे पारडे फिरण्याची भोठी जबाबदारी त्याच्यावरच असते. म्हणून गोलरक्षक केव्हाही शांत वृत्तीचा व परिस्थितीशी जुळतेमिळते घेणारा असावा लागतो. त्याला स्वतःच्या मनावर ताबा ठेवता आला पाहिजे. प्रतिस्पृथ्यांचा सारखा दवाव येतं असला तर त्यांच्या मनाची बिलकूल घबराट होऊ देता उपयोगी नाही. संघातले इतर खेळाडू किंतीही नामोहरम झाले असले तरी गोलरक्षकाने अगदी शेवटपर्यंत खंबीर मनाने मुकाबला केला पाहिजे. प्रतिस्पृथीं संघ किंतीही बलाढ्य असला तरी त्याबदू भीती बाळगून खचून जाता उपयोगी नाही. धीरगंभीरपणा, खंबीर मनोवृत्ती असलेलाच खेळाडू या ठिकाणी यशस्वी होऊ शकतो. जरी एकदोन गोल झाले असले तरी हाय न खाता उभारी धरली पाहिजे. अशी ही गोलरक्षकाची मनोधारणा पाहिजे.

पूर्णरक्षक

हे दोन खेळाडू म्हणजे संघाच्या बचाव फळीचे आधारस्तंभ आहेत. तेव्हा आपली जबाबदारी ओळखून वैयक्तिक सूडवुद्दी मनात न बाळगता, चिकाटीने कोणत्याही परिस्थितीत मुकाबला करण्यासाठी शांत डोक्याने खेळणाऱ्या मनोवृत्तीचाच खेळाडू या जागेला योग्य ठरतो. डावी काय अगर उजवी बाजू काय त्या दोघांची मानसिक धारणा वर नमूद केल्याप्रमाणेच असली पाहिजे. गोलरक्षक व अर्धरक्षक यांच्यातला हा दुवा असतो. तेव्हा त्या दोन्ही जागांवरील खेळाडूंशी सदैव सहकार्य करण्याची मनोवृत्ती त्याच्यात असणे फार महत्वाचे आहे. ‘मी माझ्या जबाबदारीपुरते पाहीन’ अशी विचारसरणी असणारा खेळाडू या ठिकाणी अडगळीसारखा ठरेल. धीरगंभीरपणा, शांत वृत्ती व मनभिळावूणा या गोष्टींची तर या ठिकाणी अत्यंत जरुरी आहे. पूर्ण-रक्षकांनी स्वतःच्या मनाचा तोल जाऊ देता उपयोगी नाही. भीतीचा लवलेशही त्याच्या

मनात असून चालणार नाही. तसेच त्याने केव्हाही हिंमत सोडायची नाही असा मनाचा पक्का निर्धार केला पाहिजे. प्रत्येक संकट अगर कठीण प्रसंगी त्याने आपले मनःस्वास्थ्य विघडू देता उपयोगी नाही. कारण शांत विचाने जो निर्णय तत्काल वेऊन त्या दृष्टीने पाऊल टाकतो तोच खेळाडू बहुतेक वेळी यशस्वी होतो हे लक्षात ठेवले पाहिजे.

अर्धरक्षक

ही फली म्हणजे संघाचा कणा समजला जातो आणि त्यातल्या त्यात मध्यार्धरक्षक म्हणजे जणू मज्जातंतूच. डाव्या व उजव्या अर्धरक्षकांना आपापल्या बाजूला लक्ष ठेवून, चढाई व वचावाचे धोरण स्वीकारावे लागते आणि यासाठी मनाची चलविचल येथे चालत नाही. खंबीरवृत्तीचा व तत्काल निर्णय घेईल अशी ज्याची मनोधारणा आहे असाच खेळाडू या जागेसाठी योग्य ठरेल. अर्धरक्षक खेळाडू हा तीक्ष्ण दृष्टी, शांत व धीम्या वृत्तीचा असून त्याच्या हालचालीत चपलता व निर्णयात योजकता पाहिजे. पूर्ण रक्षक व आघाडी या दोन जागांना सांभाणारा तो घटक असतो. तेव्हा त्या दोन्ही फल्यांच्य खेळाडूंबरोबर त्याला सतत संपर्क ठेवून मिळतेजुळते ध्यावे लागते आणि म्हणून तापट व गरम डोक्याचा खेळाडू येशे अयशस्वी होईल. त्याला सर्व मैदानभर लक्ष ठेवून चढाई अगर वचाव करावयाचा असतो म्हणून तडकाफडकी निर्णय व अचूक अंदाज घेण्याल लागणारी मनोवृत्ती असणाराच खेळाडू येथे उत्तम कामगिरी करू शकेल. इतक्या जबाबदारीची जागा आपण सांभाळतो याचा त्याला गर्व अगर ताठा असून चालणार नाही हे त्याने लक्षात ठेवले पाहिजे.

आघाडी

चपलता व घडाडी या गोष्टी अंगी असलेले खेळाडूच या जागेसाठी निवडले जातात. तेव्हा ते मनाने खंबीर, कचखाऊ वृत्ती नसलेले व केव्हाही नामोहरम न होत अखेरच्या क्षणापर्यंत जिद्द बाल्याणारे असले पाहिजेत. खेळात विजय प्राप्त करून घेण्याची जबाबदारी आघाडीच्या खेळाडूंबर असल्याकारणाने त्यांना धडक भारून अगर प्रतिपक्षाच्या बाजूत एकदम बुसावे लागते आणि त्यामुळे पुष्कळदा त्यांना शारीरिक इजा वा जखमा होतात. पण तरीही त्यांनी संतापून न जाता आणि विचलित न होता शांत वृत्तीने खेळ चालू ठेवला पाहिजे. प्रतिपक्षातील खेळाडूंचे उड्ठे काढीन, ठोशास ठोसा देऊन त्यांनाही जखमी करीन ही सूडाची भावना मनात बाल्गून जर तो खेळ लागला तर त्याचे व त्यावरोबर संघाचेही नुकसान होईल हा सारासार विचार त्याच्या मनात असलाच पाहिजे. यासाठी खंबीर मनोधैर्याचे व जिद्दीचे खेळाडू आघाडीवर यशस्वी होतात.

या सर्वांवरून आपण असाच निष्कर्ष काढतो की, हा खेळ जिद्दीने खेळला पाहिजे हे जरी खरे असले तरी ती जिद्द म्हणजे आडदांडपणा, बेकायदेशीर कर्तन, रागाच्या

आहारी जाऊन सूड बुद्धीने वर्तन करणे हे नसून स्वतःचे कौशल्य व संघाची ताकद, शांतवृत्तीने पण ईर्झेने प्रतिपक्षाला जाणवून देऊन खेळावर ताबा ठेवणे हे आहे. यासाठी मनाने खंबीर, नामोहरम न होणारे धीराचे, रागावर काबू ठेवणाऱ्या मनोवृत्तीचे खेळाडू संघात असणे अत्यंत जहरीचे आहे.

वरीलप्रमाणे संघातील खेळाडूच्या मनोवृत्ती कशा असाव्यात हे लक्षात ठेवून त्या दृष्टीने संघवार्धणीचे काम केले पाहिजे. त्यासाठी मानसशास्त्राचा जास्त वापर करणे जरूर आहे. जिंकण्यासाठी सामना खेळला जातो. तेव्हा त्या ठिकाणी एकात्मतेची भावना जोपासली गेली पाहिजे. तसे करण्याची संधी प्रत्येक खेळाडूला उपलब्ध करून देणे जरूर असते. संघाची निवड होऊन खेळाडू जेव्हा एकत्र येतात, विशेषतः शिविरात वास्तव्य करतात तेव्हा तेथील निवास, सहवास, खेळ, परस्परांतील स्नेहसंबंध या ट्राई-कोणातून तज्ज्ञांनी निरीक्षण करून सहानुभूतियुक्त मार्गदर्शन केले पाहिजे. हार करण्यासाठी सुंदर मोती निवडले जातात व त्यांना एका सूत्राने बांधले म्हणजे सुंदर हार वनतो. त्याचप्रमाणे सुरेख, संघटित व बलाद्य संघ बनण्यासाठी निवडक व लायक खेळाडूना एका सूत्रात बांधणे हे तज्ज्ञांचे कार्य आहे.

प्रकरण ९

आंतरराष्ट्रीय हॉकीत भारताची कामगिरी, सद्यःस्थिती व पुढे

ब्रिटिशांनी भारतात आपले पाय पसरविण्यास सुरुवात केली तेव्हापासून आस्ते आस्ते इंग्रजांची संख्याही येथे वाढत गेली. त्यामुळे साहजिकच त्यांचे खेळ, करम-पुकीची साधने वगैरेदेखील इकडे आली. भारतीयांचा इंग्रजांशी जसजसा जास्ती संपर्क वाढत गेला व विशेषतः भारतीय लोक जास्त संख्येने सैन्यात दाखल होत गेले तसेतसे तेथे त्यांना सक्तीने काही खेळ खेळावे लागले. त्यांपैकी हॉकी हा एक होता. या खेळात भारतीयांना चांगली गोडी लागली व त्यांनी तो लेल अगदी नवीन असूनही फारच थोड्या अवधीत आत्मसात केला, इतकेच नव्हे तर त्यावर प्रभुत्वही मिळविले.

सैन्यातील खेळाडू व त्यांच्याच जोडीला संस्थानिकांच्या नोकरीतले लोक योज्यात सामने होऊ लागले आणि अशी वेळ आली की, आंतरराष्ट्रीय व जागतिक कीर्तीचे सामने म्हणजे ऑलिंपिकमधील हॉकीचे सामने होते. या ऑलिंपिक हॉकी स्पर्धेत भारताने १९२८ साली पदार्पण केले. येथे हे मुदाम नमूद केले पाहिजे की, ज्या वेळी भारताने ऑलिंपिक हॉकी स्पर्धेत प्रथम पाऊल टाकले तेव्हापासून इंग्लंडने या हॉकी स्पर्धेतून अंग काढून घेतले, कारण भारतावर इंगिलिश लोक राज्य करीत होते तोपर्यंत भारताविरुद्ध खेळाप्याचे इंगिलिश लोकांनी नाकारले होते. पुढे भारत स्वतंत्र झाल्यावर प्रथमच १९४८ साली खुद लंडनमध्ये झालेल्या ऑलिंपिक स्पर्धेत स्वतंत्र भारताच्या संघाने इंगिलिश संघाचा ४ विरुद्ध ० गोलनी पराभव केला. आणि या वर्षापासून भारताने हॉकी स्पर्धेत जागतिक कीर्ती मिळविण्यास सुरुवात केली ती पुढे सतत ३२ वर्षे टिकवून अंजिक्यपद राखले होते.

खरोखरच भारताने ही अपूर्व कामगिरी केली होती. सुरुवातीसुरुवातीला या खेळाकडे भारतीय लोक फारसे आकर्षले नव्हते. याचे उदाहरणच द्यावयाचे झाले तर, १९२८ साली प्रथमच ऑलिंपिक स्पर्धेत भाग घेणाऱ्या संघाची कुणी दखलही घेतली नाही, मग कौतुक तर बाजूलाच राहो! या संघाला निरोप देण्यासाठी मुंबई बंदरावर हॉकी फेडरेशनचे दोन सदस्य व एक पत्रकार इतकीच मंडळी हजर होती. पण भारताने अॅमस्टरडॅम येथील नवव्या ऑलिंपिक हॉकी स्पर्धेत अंजिक्यपद मिळवून सुवर्णपदक पटकाविले तेव्हा लोकांनी त्यांचे कौतुक केले आणि त्यानंतर पुढे या खेळाकडे लोकांचे जास्ती प्रमाणात लक्ष वेधू लागले. देशातल्या तरुणांना आपले कौशल्य दाखविण्याला ही

नवीन संधी आलेली आहे याची जाणीव होऊ लागली. ठिकठिकाणी हॉकी संघ स्थापन होऊ लागले व त्यांच्यात सामने होऊ लागले आणि अशा प्रकारे या खेळासंबंधी देशात नवीन चैतन्य निर्माण झाले. ॲमस्टरडॅम ॲलिंपिकनंतरच्या पुढील पाच ॲलिंपिक हॉकी स्पर्धात भारताने आपले अंजिक्यपद टिकविले होते.

गोलसचा उच्चांक

या संदर्भात भारतीय संघ प्रत्येक वेळी कसा यशस्वी होत गेला हे पाहणे मनोरंजक ठरेल. पहिल्या प्रथमच ॲलिंपिक हॉकी स्पर्धेत पदार्पण केलेल्या १९२८ साली ॲस्ट्रेलियाविरुद्ध ६-०, वेलियम विरुद्ध ९-०, डेन्मार्कविरुद्ध ५-०, स्विट्ज़रलंड विरुद्ध ६-०, हॉलंडविरुद्ध ३-० गोल्स, त्यानंतर १९३२ साली लॉस एंजिल्स येथील ॲलिंपिक हॉकी स्पर्धेत जपान व अमेरिका या देशांशी झालेली लडत अगदीच एकाकी होती असे दिसून आले. कारण जपानला ११-१ ने तर अमेरिकेला २४-१ गोल्सने हरवून गोलांचा उच्चांक करून ठेवला. अमेरिकेविरुद्धच्या २४ गोलसपैकी कै. ध्यानचंद यांनी ८ गोल केले होते तर त्यांचे बंधू कै. रूपसिंह यांनी १०, गोल्स लावले होते. १९३६ साली बर्लिन येथे झालेल्या ॲलिंपिक हॉकी स्पर्धात भारताला एकूण ५ संघांशी सामने खेळावे लागले. या वेळी संघाचे नेतृत्व कै. ध्यानचंद त्यांच्याकडे होते. त्यांच्या 'जादुई' खेळामुळे भारताने ही स्पर्धा जिकली. त्यांची चपलाई, चेंडू टोलवून शत्रूची फळी फोडण्याची पद्धत व दंडिकाकौशल्य यामुळे प्रेक्षक थक्क होऊन गेले होते. त्यामुळे चेंकांनी उत्सर्फूटपणे 'हॉकीचे जादूगार' अशी पदवी त्यांना बहाल केली. या स्पर्धेत हंगेरीला ४-०, अमेरिकेला ७-०, जपानला ९-०, फ्रान्सला १०-० आणि जर्मनीला ८-१ गोलसनी पराभूत केले होते. जर्मनी विरुद्धच्या सामन्यात कै. दारा यांचे ६ गोल होते. पुढे १९४० व १९४४ साली दुसऱ्या महायुद्धामुळे ॲलिंपिक स्पर्धा होऊ शकल्या नाहीत.

१९४७ साली हिंदुस्थानचे विभाजन झाल्याने काही खेळाडू पाकिस्तानमध्ये गेले तेव्हा १९४८ सालच्या लंडन ॲलिंपिक स्पर्धेत स्वतंत्र भारताचा हॉकी संघ उत्तरला. त्यात ॲस्ट्रेलिया ८-०, अर्जेंटिना ९-१, स्पेन २-०, हॉलंड २-० व खुद इंग्लंडला ४-० गोलसनी पराभूत केले. यापूर्वी इंग्लंड भारताविरुद्ध (तेव्हाचे हिंदुस्थान) सामना खेळण्यास त्यार नव्हते. पण याच वेळी लंडन येथे त्यांच्याच भूमीवर गाठ पडली आणि त्यात भारताने भरघोस यश मिळविले. हेलसिंकी येथे १९५२ ला सामने झाले त्यांत ॲस्ट्रेलिया, इंग्लंड यांना अनुक्रमे ४-०, ३-१ व ६-१ गोल्सने हरविले होते. त्यानंतर १९५६ मध्ये मेलबोर्न येथे सामने झाले. त्या वेळी पाकिस्तानने या स्पर्धेत प्रथमच भाग घेतला. या वेळी अफगाणिस्तान १४-०, अमेरिका १६-०, सिंगापूर ६-०, जर्मनी १-० व पाकिस्तान १-० असे यश भारताने मिळविले.

वर वर्णन केलेला काळ हा ॲलिंपिक हॉकी स्पर्धेतील भारताचा गौरवाचा काळ

होता, पण त्यानंतर त्याच्या अंजिक्यपदाला उतरती कळा लागली !

उतरती कळा

भारताने १९६० साली रोम ऑलिंपिकमध्ये डेन्मार्क १०-०, होलंड ४-१, न्यूझीलंड ३-०, ऑस्ट्रेलिया १-०, जर्मनी १-० असे विजय मिळविले. पण अखेरच्या सामन्यात पाकिस्तानकडून भारताने हार खाल्ही आणि भारताचे हॉकीमधले सार्वभौमत्व नाहीसे झाले. एकदा पाय घसरू लागला की तो सावरणे कठीण होते. त्याप्रमाणे भारतीय हॉकीचे होत गेले असे दिसून येते !

पण १९६४ च्या टोकिओ ऑलिंपिक स्पर्धेत वेलिंघम २-०, हाँगकाँग ६-०, मलेशिया ३-१, कॅनडा ३-०, हॉलंड २-१, ऑस्ट्रेलिया ३-१ असे यश पुन्हा मिळविले. जर्मनी व स्पेनशी बरोबरी झाली आणि अखेरच्या सामन्यात पाकिस्तानला १-० ने हरविले आणि अंजिक्यपद मिळविले. त्यामुळे पुन्हा आशोचे किरण दिसले, पण ते व्यर्थच ठरले ! कारण त्यानंतर १९६८ च्या मेकिस्को ऑलिंपिकमध्ये पहिलाच सामना भारत न्यूझीलंडविरुद्ध १-२ ने हरला. पण त्यातून पुढे सावरून प. जर्मनीला २-१, मेकिस्को ८-०, स्पेन १-०, वेलिंघम २-१, जपान ५-०, पूर्व जर्मनी १-० असे जय मिळविले. पण उपान्त्य सामन्यात ऑस्ट्रेलियाने २-१ ने भारताचा पराभव केला. या स्पर्धेत पाकिस्तानला अंजिक्यपद मिळून १ ला नंबर, ऑस्ट्रेलिया २ आणि भारत ३ च्या क्रमावर आला.

१९७२ ला म्युनिच येथील ऑलिंपिकमध्ये भारत उपान्त्य सामन्यात पाकिस्तान-कडून पराभूत झाला. पण नंतर हॉलंडवर २-१ असा जय मिळविला म्हणून ब्रॉन्ज पदकावर त्याला समाधान मानावे लागले. त्यानंतर माँट्रियल येथील १९७६ ऑलिंपिक हॉकी स्पर्धेत भारतीय हॉकी संघाचा ५ वा नंबर लागला.

एकेकाळी अत्युच्च शिखरावर पोहोचलेला भारत अगदी खालच्या पातळीवर कसा गेला याची कारणमीरासा वर्गेरेसंबंधी नंतर बघूया.

ऑलिंपिक हॉकी स्पर्धांव्यतिरिक्त भारताने इतर देशांत दौरे काढले होते व प्रत्येक ठिकाणी हॉकीतल्या कौशल्याबद्दल त्यांचा गौरवही होत होता.

संस्मरणीय कामगिरी

भारतीय संघाने न्यूझीलंड व ऑस्ट्रेलियाचा १९३५ साली दौरा केला होता. हा संघ दौन्यासाठी मद्रासहून निघाला आणि न्यूझीलंड, ऑस्ट्रेलिया, सिलोन असा दौरा झाला. या वेळी कसलेही मैदान व हवामान असो, संघ सतत यशपताका फडकवीतच होता. आणि त्याने या दौन्यात अद्वितीय पराक्रम करून ठेवला आहे. एकूण ४८ सामने खेळले गेले ते सर्व जिंकले. न्यूझीलंडमध्ये २८ सामने झाले, त्यात एकूण ३१८ गोल्स नोंदविले गेले. न्यूझीलंडबरोवर झालेल्या तीन कसोटी सामन्यातले यश असे होते.

पहिला कसोटी सामना ४ विश्वद्व २ गोल्स, दुसरा ३ विश्वद्व २ आणि तिसरा ७ विश्वद्व १. या ३१८ गोल्सपैकी २०१ गोल्स 'हॉकीचा जादूगार' कै. ध्यानचंद यांनी केले होते. या भरघोस यशानेच नव्हे तर आपल्या चांगल्या विगतीन व वर्तणुकीने न्यूझीलंडसंघी मने भारतीय संघाने जिकून घेतली होती.

१९३६ च्या बर्लिन ऑलिंपिकमध्ये खेळलेल्या सामन्यात एकूण ३८ गोल्स भारताने केले. त्यांपैकी कै. ध्यानचंद व कै. रूपसिंग या हॉकीबीरांनी प्रत्येकी ११ गोल्स केले होते. शेवटचा सामना जर्मनीजी झाला. ऑलिंपिक सामन्यापूर्वी सरावाच्या एका सामन्यात जर्मनीने भारताला ४ विश्वद्व १ गोल्सने हरविले होते. त्यामुळे संघ अधिक वढकट व्हावा म्हणून सुप्रसिद्ध हॉकीषटू पनिगर यांना बोलावण्यात आले, पण ते न आल्यामुळे आयत्या वेळी दारा हा खेळाडू आला. तो शेवटचा जर्मनी विश्वद्वचा सामना खेळला व त्याने जर्मनीविश्वद्व एकूण ६ गोल केले व तो सामना ८-१ असा जिंकला.

गौरवोदगार

१९३६ च्या बर्लिन ऑलिंपिकच्या वेळचा भारतीय हॉकी संघाचा खेळ पाहून तिकड्यांचे लोक इतके वेडे झाले होते की, संघावर स्तुतिसुमनांचा वर्षावच करीत होते. एका डच पत्रकाराने भारतीय खेळ व खेळाडूंचे वर्णन केले होते.

"भारतीय खेळाडूकडे बरून पाहिले तर ते आदरणीय व अगदी सधे दिसतात, पण पायांकडे लक्ष गेले तर जणू ते पोलादीच आहेत की काय असे वाटते. ते खेळतात तेव्हा त्यांची दंडिका जणू काटा, चमचा किंवा सुरीसारखी केव्हा भक्ष्य येते यासाठी तयारीने असते. जेव्हा खेळ सुरु होण्याची शिंदी होते तेव्हा ते चेंडू दंडिकेवर इतक्या सहजतेने घेतात की, चेंडू एखाद्या खीच्या हातातील टोपलीत व्यवस्थित असावा इतका. पण चेंडू घेऊन दे जेव्हा दौडतात तेव्हा जणू एकसप्रेस ट्रेन जावी अशी त्यांची गती असते, पण चेंडू मात्र अगदी बिनधास्त त्यांच्या दंडिकेच्या टोकाशीच असतो. 'बुली' केल्यानंतर १०० पैकी ९९ वेळा त्यांची दंडिका प्रथम चेंडूवर ताबा मिळविते आणि दुसऱ्याच क्षणी चेंडू दूरवर फेकला जातो. पण त्यांच्या मागे कोणीतरी खेळाडू असतोच आणि जणू एखादी लवचिक जादूची कांडी असावी तसे दंडिकेने चेंडू सहज आपल्याकडे ओढतो, तेव्हा असे वाटते की हा हॉकीचा खेळ नसून हातचलावीचाच खेळ आहे.

"मध्यंतराच्या वेळी युरोपिअन खेळाडू विश्रांतिगृहात जाऊन लोळतात, आपले गुड्ये व इतर अवयवांना मसाज करून घेत असतात. परंतु भारतीय खेळाडू मैदानावरच उभे राहून गप्पा मारीत, आपल्या लवचीक हातातील दंडिकेशी चाले करीत, पाण्याने चढालीत, तोंड-हात धूत मधून मधून लिंबाच्या फोडी चोखीत असताना दिसतात. किंती हा विरोधाभास !"

जपान्यांना तर भारतीय खेळाडूंच्या हातातील दंडिका म्हणजे जादूची काठी असावी असे वाटे !

व्याव्यतिरिक्त आफ्रिका, युरोप, मलेशिया वगैरे देशांतही असेच भारतीय संवाने दैरे काढले होते व त्यांतही त्याने उत्तम यश व लौकिक संपादन केला होता.

खेळात राजकारण !

पण १९६० च्या नंतर आस्ते आस्ते भारताची पीछेहाठ होत गेली हे स्पष्ट आहे. भारत ऑलिंपिक व आंतरराष्ट्रीय स्पर्धांत भाग घेऊ लागला त्या वेळी साहजिकच त्यात भाग घेऊन काही तरी करून दाखवू अशी इच्छा मनात ठेवून खेळाडू स्पर्धेत उतरत. त्या वेळी त्यांच्यात उत्सुकता, ईर्षा, जिह व राष्ट्रीय भावना जागृत होती. खेळाचा दर्जा, कुवत, आंगचे कौशलय यावरूनच साधिक खेळासाठी खेळाडूंची निवड होई. परंतु जसजसे आपण घवघवीत यश मिळवीत गेलो तसेच स्पर्धा व खेळाडूंची निवड यावावत वशिलेवाजी, प्रांतीय दृष्टिकोण व परदेशांत केवळ मजा मारण्यास कसे जाता येई या दृष्टिकोणातून पाहण्यात येऊ लागले आणि त्यासाठी स्वार्थी व घाणेरडे राजकारण त्यात वृसल्यामुळे यशाला व खेळाच्या दर्जाला ओहोटी लागली.

घसरगुंडीची कारणमीमांसा

आपण यशापासून दूर का जात आहोत ? यासंबंधीची कारणमीमांसा व त्यात कशी व काय सुधारणा करणे जरूर आहे याकडे बढू.

भारताला सतत यश मिळू लागल्याने सगळेजन जास्त शेफारून गेले व खेळाडूना अवास्तव डोक्यावर घेऊन वसू लागले आणि त्यामुळे गाफिलपणा भरपूर आला. इतर देश याच वेळी सतत सराव करीत नवीन नवीन गोष्टी आत्मसात करण्यात गुंतले होते. त्याचे प्रत्यंतर म्हणजे ऑलिंपिक व आंतरराष्ट्रीय हॉकी स्पर्धांतून ते दाखवू लागलेली घडाडी आणि पराभव झाला तरी गोलसची संख्या केवळ १ किंवा २ चीच राहू लागली. पण भारत मात्र आपल्या खेळात वगैरे कोणतीही सुधारणा न करता आणि दुसरे देश काय करीत आहेत याकडे लक्ष्यही न देता आपण अंजिक्य या घरेंडीतच राहिला. हॉकी खेळाच्या नियमांत जेव्हा बदल होण्याचे बोलले जात होते त्या वेळी देखील आपण जाग-रुक राहिलो नाही. पण जेव्हा हे नियम प्रत्यक्षात अमलात आणले गेले तेव्हा उगाच आरडाओरडा सुरु केला. पण ‘वैल गेला नि झोपा केला’ अशी स्थिती झाली !

आपली चाललेली घसरगुंडी पाहून कै. ध्यानचंद, कै. के. डी. सिंग ऊर्फ ‘बाबू’ वगैरेना अत्यंत दुःख होत होते. ते आपल्याकडून खेळाडूना व शिक्षकांना प्रशिक्षण सूचना देत होते. परंतु त्यांच्याकडे तसे कुणी लक्ष्य दिले नाही. असे म्हणतात, ‘कै. के. डी. सिंग ऊर्फ ‘बाबू’ याला या आपल्या अधोगतीचा धसका सहन न होऊनच त्याने आत्म-हत्या केली ! ’

रोम व मेकिसको येथील ऑलिंपिकमध्ये भारताने हार खाली त्याचे मुख्य कारण खेळात शिथिलता आणि कमकुवतपणा आला हे खरे आहे. तसेच ‘पर्थ’ येथे भारताने

जे आपल्या खेळाचे हसे करून घतले व पाचवे स्थान मिळविले या नामुळीवाबत कुणालाच खंत वाटत नाही. हॉकी फेडरेशनचे त्या वेळचे अध्यक्ष तर या स्थानावर ही समाधानी होते ! याला काय म्हणावे ! या पराभवाकरून भारताला धडाडीची अत्यंत जखन आहे यावदल कोणाचेही दुस्रत होणार नाही.

अवास्तव कौतुक

भारतात विजयाचे फारच कौतुक होते असे माग म्हटले आहे. त्या दृष्टीने इतर राष्ट्रांतले एकच उदाहरण पाहा. पाकिस्तानबरोबर 'पर्थ' येथे ऑस्ट्रेलियाने जोरदार लढत दिली. यावदल सगळे जण ऑस्ट्रेलियन संघाचे कौतुक करीत होते, पण त्या संघाचा नायक चार्ल्स् बर्थ म्हणतो, "आम्ही पाकिस्तानबरोबर आणखी जोरदार टक्कर दिली असती व प्रथत्न केले असते तर आम्हाला यश मिळणे कठीण नव्हते. आम्ही जिकू असा आमच्या खेळाडूचा आत्मविश्वास होता, पण आम्ही थोडे कमी पडलो. आता त्या दृष्टीने आम्ही तयारी केली पाहिजे." हे उद्गार कोणीकडे आणि जो देश सहा वेळा ऑलिपिकमध्ये जगज्जेता झाला होता त्याच्या एका जबाबदार व्यक्तीने केवळ पाचव्या स्थानावर समाधान मानावे यापेक्षा आणखी नामुळीची कोणती गोष्ट असू शकेल ?

भारताची हॉकीत पीछेहाट होण्याचे आणखी एक कारण सांगितले जाते ते हे की वचावाची फली विधायक दृष्टिकोणातून खेळाकडे न पाहता विवातक धोरण ठेवूनच खेळू लागल्याने खेळाची शान, त्यातील प्रभुत्व व कौशल्य लोप पावू लागले. या म्हणण्यात बरेच तथ्य आहे म्हणून तिकडे जास्त लक्ष देणे जरूर आहे.

तेव्हा ही स्थिती बदलावाची असेल तर प्रथम आपल्या दृष्टिकोणात आमुलाग्र बदल झालाच पाहिज हे अत्यंत महत्वाचे आहे. गेलेली इत्रत मिळविण्यासाठी प्रसंगी प्राण पणाला लावून खेळण्याची जिद्व व ईर्षा प्रत्येक खेळाडूच्या हृदयात असली पाहिजे. युद्धपातळीवर (War Footing) या हॉकीच्या प्रश्नाकडे लक्ष दिले पाहिजे, आणि त्या दृष्टीने मुकाबला करण्याची तयारी पाहिजे. आपल्याला दुसरे कोणतेही स्थान मिळाले तर त्यात आपली नामुळी आहे ही जाण प्रत्येकाला असली पाहिजे.

आपली मुख्य अडचण ही आहे की, आपला हॉकीचा खेळ चांगला होत नाही, दर्जा खालावला आहे, ही सूर्यप्रकाशाहृतकी स्पष्ट असलेली वस्तुस्थिती, खेळाडू, त्यांना शिक्षण देणारे शिक्षक व हाताळणारे अधिकारी व इतर मान्यवर मंडळी हे मान्य करायला तयारच नाहीत ! अंतरराष्ट्रीय, जागतिक व इतर स्पर्धांतून अलीकडे आपण काय दिवे लावीत आलो आहोत यावरून आपल्या खेळाचा दर्जा खाली गेलेला आहे हे अगदी स्पष्ट आहे, तरीही काही मंडळींना आशा वाटते ! १९७५ सालच्या कैलालंपूर येथे झालेल्या तिसऱ्या विश्वचषकाच्या वेळेला अपेक्षेपेक्षाही वेगळे चित्र दिसले. तसेच पुन्हा आपणाला दिसेल, ही आशा करीत बसणे हा शुद्ध वेडेपणा आहे, कारण या आशेच्या

जोडीला अविश्रांत प्रयत्नही लागतात, हे ही मंडळी विसरतात हे मोठे आश्र्य आहे!

पराभवाची कारणे

‘पर्थ’च्या सामन्याच्या वेळेला भारताचा संघनायक असलेला अशोककुमार सामन्याचे पूर्वी म्हणाला होता, “आतापर्यंत आपण जे सरावाचे सामने खेळलो त्यावरून असे वाटते की, ही स्पर्धा आपण जिकू”. पण प्रत्यक्षात काय पदरात पडले? पाचवे स्थान! अशोककुमारने आणखी एके ठिकाणी म्हटले आहे की, “खेळाडूंची निवड-पद्धती चुकीची आहे हेही आपल्या खेळाचा दर्जा घसरण्याला एक कारण आहे.” तो पुढे म्हणतो, “नवीन व ताज्या दमाचे व रक्ताचे खेळाडू असलेल्यांचा संघ निवडताना पाकिस्तानप्रमाणे काही अनुभवी खेळाडू संघात असणे अल्यंत जशरीचे आहे, तसेच उना एक खेळाडू निवृत्त होत असला तर ती जागा भरून काढण्यासाठी दुसऱ्या एका तरुण व त्या जागेला योग्य आणि लायक खेळाडूला तयार केले पाहिजे. हल्ळीच्या निवड-पद्धतीमुळे अनुभवी तसेच नवीन खेळाडूला देखील आपल्या निवडीबद्दल पूर्ण शाश्वती नसते!”

फाळणीपूर्वी भारताचे प्रतिनिधित्व केलेला व १९५२ आणि ६० पर्यंतच्या ऑलिंपिक हॉकी स्पर्धेत पाकिस्तानकडून खेळलेला प्रसिद्ध हॉकीपूल लतिफ-उर-रहेमान याने भारताचा कराची येथील कृत्रिम हिरवळीवर झालेला खेळ पाहून असे म्हटले होते की, “कृत्रिम हिरवळीवर खेळण्यासाठी निवड करताना तीस वर्षांहून अधिक व्याचे खेळाडू पाठविणे हे शुद्ध वेढेपणाचे आहे. कृत्रिम हिरवळीवर खल्ताना शारीरिक तनुस्खर्स्ती आणि वेग यांना विशेष महत्व असते. म्हणूनच पाकिस्तानबरोबर खेळताना भारतीय संघ पूर्वार्धातच संपूर्ण कोसळला होता.” लतिफ यांच्या उद्गारांकडे दुर्लक्ष करून चालणार नाही.

काही वेळा सुरवातीपासूनच जास्त जोरदार व बलाढ्य संघाशी मुकाबला करावा लागला हेही आपल्या पराभवाचे एक हास्यास्पद व पोरकट कारण पुढे केले जाते. क्रिकेटमध्येही हल्ळी वेगवान व उसळीच्या गोलंदाजीबाबत जसे भागबाईसारखे रडगाणे चालू आहे त्यातलाच हा प्रकार आहे!

फुशारकी व भ्रम

इतर राष्ट्रे आपला दर्जा वाढविण्याचा आटोकाट प्रयत्न करीत आहेत आणि भारत? ‘एकवेळ सावंभौम’ होतो याच फुशारकीत राहून प्रयत्नात शिथिल झाला आहे. पंचांचे निर्णय व त्यांच्या कार्यक्षमतेवर टीका करून पराभवातून पछ काढण्याचा काहीजण प्रयत्न करतात. जगातला एक बलाढ्य व मातब्बर असा आपला संघ अजूनही आहे, हा भ्रामक समज उराशी बाळगून आपण आंधळथाप्रमाणे वावरत आहोत. पण खारी परिस्थिती तशी नाही! व्यवस्थापक व शिक्षक, “खेळाडूंना किती बजावलं,

सांगितलं, शिकवलं तरीही ते आक्रमक खेळ खेळत नाहीत, बचावाच्या वेळी चढाईचे धोरण स्वीकारतात ” असले समर्थन करून आपली कातडी बचाव पाहतात. म्हणजेच खेळाडू व शिक्षक यांच्यात समन्वय व एकोपा नाही आणि शिस्तीचा तर पूर्ण अभाव हे ही आपल्या घसरगुंडीला एक मुख्य कारण आहे हे स्पष्ट होते आणि याकडे फारच गंभीरतेने पाहिले पाहिजे.

वैयक्तिक खेळ

सरावाचा असो अगर स्पर्धेतल्या कोणत्याही सामन्याकडे पाहताना ‘प्रतिस्पर्ध्यांवर मात’ हे उद्दिष्ट डोळघांपुढे असले पाहिजे व तसे सांघिक प्रयत्न झाले पाहिजेत. हल्ही कोणताही सामना पाहताना एक गोष्ट स्पष्ट दिसून येते की प्रत्येकजण, एखाददुसरा अपवाद सोडून, चेंडू पुढे अगर आपल्या खेळाडूकडे तावडतोब कधीच देत नाही. वैयक्तिक कौशल्य (Gallery Game) दाखविण्यात प्रत्येकजण गर्क असतो. जेव्हा त्याच्यावर ‘चढाई होते अगर चेंडूचा ताबा जाईल असे वाटते, तेव्हाच तो चेंडू दुसऱ्याकडे ढकलतो. ‘ढकलतो’ असे मुद्रामच म्हणावे लागते. कारण चेंडू जोराने मारला जातच नाही! त्यामुळे तो आपल्या खेळाडूला न मिळता प्रतिस्पर्ध्यांच्या हाती जातो व तो त्याचा फायदा उठवितो. हा आपला कमळवतपणा इतर संघांनी बरोबर हेण्ला आहे. इतर राष्ट्रे या बारीक-सारीक गोष्टींवर चांगलाच भर देऊन आपल्या खेळात सुधारणा करण्याचा प्रयत्न करतात.

हल्हीच्या खेळाची पद्धतच पूर्णपणे बदलली असली तरीही पूर्वीप्रमाणेच आपण ‘फिल्ड गोल्स’ करण्याच्या प्रयत्नात असलेच पाहिजे व त्याचबरोबर दंडकोपरे व दंडफटके यांची परिणती गोलमध्ये रूपांतर करण्यात जास्त प्रयत्नांची शिकस्त केली पाहिजे. पाकिस्तानने याबाबत जुने व नवे असे दोन्ही खेळांचे तंत्र अवलंबिलेले आहे, त्याकडे लक्ष देणे जलूर आहे. तसेच वैयक्तिक खेळापेक्षा सांघिक खेळावरच लक्ष केंद्रित करणे हे फार महत्त्वाचे आहे.

निःपक्षपाती निवड व शिस्त

खेळाडूंची निवड करताना ‘आडातच नसेल तर पोहन्यात कोठून येणार’ याचे भान ठेवले पाहिजे. एकदा निवड झाली की, मग त्या खेळाडूना शिक्षण देण्यासाठी वेळ, श्रम व साधने यासाठी योग्य तो खर्च केला तर तो अनाठाशी होणार नाही. अमक्या-तमवयाचा नातलग आहे, कोणाच्या तरी वशिल्याने आला आहे, अमूक प्रांताचा, अमूक जातीचा असल्या गोष्टींना निवडीच्या वेळीच फाया दिला पाहिजे. खेळाला लागणारे मुण व क्षमता आणि संघाला त्याचा किंती उपयोग होईल या दृष्टिकोणातूनच निःपक्ष-पातीपणे खेळाडूंची निवड झाली पाहिजे. खेळाडूंच्या मनावर शिस्तीचे महत्त्व बिंबविले पाहिजे व ते प्रत्यक्षात काटेकोरपणे अमलात आणले पाहिजे. ज्या खेळाडूकडून वेशिस्त

वर्तन झाले असेल, मग तो कितीही चांगला व उपयुक्त खेळाडू असला तरी त्याची गय करून चालणार नाही. कारण नवीन खेळाडूंवर त्याचा परिणाम होतो. खेळाडूच्या मनात शिक्षणाची खरी इच्छा आहे व ते त्यात रस घेत आहेत तेबद्दाच त्यांना शिक्षण दिले तरच त्याचा उपयोग होतो. एकदा का त्यांच्या कानात वारे शिरले की ते नवीन गोष्टी शिकणे अगर आपल्या खेळात सुधारणा करणे कठीण असते.

राष्ट्रीय भावना

भारत देश एवढा मोठा असूनही आपणाला जगाला भारी होतील असे पूर्वीसारखे १५ खेळाडू तयार करणे कठीण वाटावे यापेक्षा दुर्दैवाची व नामुळीची गोष्ट कोणती? ऑस्ट्रेलिया, न्यूझीलंड, हॉलंड, जर्मनी वगैरे देशांची उदाहरणे आपण डोळवांपुढे ठेवली पाहिजेत. इतर राष्ट्रे राष्ट्रीय भावनेने खेळाकडे पाहतात. यासाठी खेळात कोणत्याही तऱ्हेचे राजकारण येता उपयोगी नाही. तसेच ज्यांना खेळात आस्था, चिकाठी आहे, मेहनत करण्याची तयारी आहे, जिद आहे असे निःस्वार्थ दृष्टीने आणि राष्ट्रीय भावनेने खेळ खेळून राष्ट्राची इश्व्रत राखण्याची जाज्वल्य तळमळ खेळाडूच्या व अधिकाव्यांच्या मनात असेल तरच आपण हॉकीतले आपले पूर्वीचे अंजिक्यपद पुन्हा मिळवू शकू!

तेव्हा परदेशात आणि विशेषत: ऑलिंपिक अगर विश्वचषकसारख्या स्पर्धांना जाणाऱ्यांनी एक गोष्ट कटाक्षाने लक्षात ठेवली पाहिजे की, आपण खेळासाठी आपल्या देशाचे प्रतिनिधित्व करीत आहोत. केवळ सहळ, चैन, खाणेपिणे यासाठी दौऱ्यावर जात नाही. आपल्या वागणुकीकडे व खेळाकडे सर्व जगाचे लक्ष आहे. तेव्हा आपल्यामुळे देशाची अत्र जाणार नाही तर ती सुरक्षित राहील याची प्रत्येकाने जाणीव ठेवली पाहिजे.

हॉकीचे प्राचार्य समजले जाणारे स्वामी जगन्नाथ यांच्या मते—“ पुष्कळ ठिकाणी खेळण्याला मोकळी जागा कमी पडते व पावसाचा व्यत्ययही बराच येतो. त्यामुळे खेळाकडे दुर्लक्ष होते. न्यूझीलंडमध्ये ज्या मैदानावर रग्बीचे सामने झाले तेथेच नंतर हॉकीचे झाले. तेव्हा रग्बीचा सामना पाहिलेला एक डॉक्टर भारताचा हाकीचा खेळ पाहून इतका खूब झाला आणि म्हणाला, ‘या खेळातील चपळाई, लालित्य व झोक पाहून, रग्बीचा खेळ हा किती रानटी प्रकारचा आहे असे वाटो.’ त्याच्या म्हणण्यात बरेच तथ्य आहे. हॉकीत लवचिक व हलक्या शरीराचे खेळाडू लवकर चमकतात आणि अशा खेळाडूची आपल्याकडे वाण नाही. म्हणून शासनाने इकडे लक्ष देऊन शाळेपासूनच हॉकी हा खेळ सक्तीचा केला पाहिजे. कारण हॉकी हे आमच्या राष्ट्राचे भूषण आहे व ते टिक्किंगे हे आपले कर्तव्य आहे ! ”

स्वामी जगन्नाथांनी म्हटल्याप्रमाणे शाळाचालकांनीच नव्हे तर पालकांनीदेवील खेळ, खेळाची आवड व त्याचे महत्व समजावून घेऊन ते विद्यार्थ्यांवर बिंबवून त्यांना खेळाला प्रवृत्त केले पाहिजे. या खेळाची जोपासना व वृद्धी होण्यासाठी शासन, उद्योग-पती व निरनिराळ्या संस्था यांनी पुढाकार घेऊन खेळाडूना प्रोत्साहन व साहाय्य दिले तरच आपला खेळाचा दर्जा सुधारू शकेल.

वरील सर्व विवेचनानंतर शेवटी असे सुचवावेसे वाटते की, पुढील गोट्ठींकडे जास्त लक्ष दिल्यास आपणाला भविष्य काळात चांगले यश मिळविता येईल.

क्रीडांगणे

बदलत्या परिस्थितीत पूर्वीसारखी टणक क्रीडांगणे आता राहिलेली नसून आता 'ॲस्ट्रो टर्फ' (Astro Turf) किंवा पॉलीग्रास (Polygrass) च्याच क्रीडा-गणावर सराव करणे अत्यंत जरूर आहे. 'ॲस्ट्रो टर्फ' मैदानावर पश्चिम जर्मनी, हॉलंड, इंग्लंड, ऑस्ट्रेलिया वॉरेना चांगला सराव आहे. रशिया, पोलंड, वैरै राष्ट्रे पॉलीग्रासवर सराव करतात.

कृत्रिम हिरवळीवर (Astro किंवा Polygrass) खेळ जलद होतो. त्यामुळे आपल्या खेळाडूंची दमछाक होते आणि म्हणून खेळाडूंची शारीरिक क्षमता कमी पडते. अलीकडील भारतीय संघाच्या खेळाचे पुनरावलोकन केले असता असे आढळते की, भारतीय संघ पूर्वार्धात जलद खेळून गोल चढवितो व उत्तरार्धात केवळ बचावात्मक खेळ खेळतो, कारण चाढावयुक्त खेळ शारीरिक अक्षमतेमुळे त्यांना जमत नाही, म्हणून कृत्रिम हिरवळीच्या मदानावर सराव होणे अत्यंत आवश्यक आहे. पण दुर्दैवाने आपल्या देशात कृत्रिम हिरवळीने बनविलेले एकही क्रीडांगण नाही, कारण त्यासाठी फार पैसा लागतो ही सबव हास्यास्पद आहे. तेव्हा इतर गोट्ठींवरील अनाठायी, अनावश्यक व अवांतर खर्च कमी करून शासनाने देशात ॲस्ट्रो अगर पॉलीग्रासची मैदाने ताबडतोव तयार करून घेतली पाहिजेत. तसेच यासाठी केवळ शासनावरच अवलंबून व राहता देशातील क्रीडाप्रेसी संस्था, धनिक, उद्योगपती व खेळाडू यांनी यात जातीने लक्ष घातले पाहिजे.

बूट : वरील तन्हेच्या क्रीडांगणावर सराव करण्यासाठी त्याला योग्य असेच 'बूट' वापरण्याचा प्रत्येक खेळाडूने निश्चय केला पाहिजे.

स्टिक (दंडिका) : ही क्रीडांगणे फार फास्ट (जलद) असल्याकारणाने बचावफळीच्या खेळाडूंनी अधिक वजनाच्या, पण नियमात बसणाऱ्या, स्टिक्स (दंडिका) वापरणे हितावह होईल.

रचनापद्धती : परंपरागत अशी १-२-३-५ ही खेळाडूंची रचनापद्धत जरी आपल्याला सोयीस्कर वाटत असली तरी इतर राष्ट्रे बचावफळी मजबूत करण्याकडे जास्त भर देत आहेत आणि कृत्रिम गवती मैदानावर तर ते अत्यावश्यक आहे असा अनुभव येतो. म्हणून त्या दृष्टीनेही आपण रचनापद्धतीत बदल करणे जरूर आहे. मग ती १-३-३-४ अशी असो अगर १-१-२-३-४ अशी असो. पण जी पद्धत आपल्याला फायदेशीर होईल तिचा सराव व्यवस्थितपणे करणे हितावह ठरेल.

खेळाचे तंत्र

'फिल्ड गोल' झाले तर ते चांगलेच. पण दिवसेंदिवस ते करणे फारच कठीण होत आहे. कारण वैयक्तिक कौशल्य व जबाबदारीचा खेळ, प्रतिस्पध्यांच्या बचावापुढे

कठीण होऊन बसले आहे. त्यासाठी कॉर्नर (कोपरा) अगर 'पेनलटी कॉर्नर' (दंड-कार्नर)चा फटका अचूकपणे मारण्याचा सराव करून त्यात आपण निघात बनले पाहिजे. या दृष्टीने हॉलैंड व पश्चिम जर्मनीच्या खेळांडुनी खूपच मेहनत घेतलेली आहे. तसेच चढाईचा खेळ आक्रमक करण्यासाठी चेंडू आडविणे, प्रतिपक्षाला चकविण्याच्या चाली रचून योग्य अशी संधी मिळविणे, गोलार्ध वर्तुळात अचूकपणा ठेवणे आणि परतीचा फटका (Rebound) मारण्याची संधी निमिषार्धत साधणे वैरे गोटी पूर्ण आत्मसात केल्या पाहिजेत. या दृष्टीने पाकिस्तानच्या खेळांडूचे उदाहरण डोळथां-समोर ठेवले पाहिजे.

निवड

खेळांडूची निवड करताना त्यात घाणेरडे राजकारण कटाक्षाने ठाठले पाहिजे. त्यासाठी उत्कृष्ट असे दूरगामी नियोजन व त्याची निःसंदिग्धपणे कार्यवाही केली पाहिजे.

शाळा-कॉलेजांमध्ये हॉकीला प्रोत्साहन देऊन त्यांच्यात सतत स्पर्धा ठेवल्या पाहिजेत व उत्तम खेळांडूचा सतत पुरवठा कसा होईल या दृष्टीने योजना केली पाहिजे. त्यासाठी राष्ट्रीय स्तरावर वयोगटांच्या हॉकीस्पर्धा घेतल्या पाहिजेत; आणि म्हणून यासाठी १६ वर्षांखालील, १८ वर्षांखालील, २१ वर्षांखालील व अनुभवी खेळांडू असे गट तयार करावेत. या सर्वांकरिता एकच निवड समिती असावी. कारण त्यामुळे कोणत्या वयोगटातील कोणता खेळांडू, राष्ट्रीय संघ बनविताना कोणत्या जागी खेळ-प्यास योग्य ठरेल ह्याचा निवड समितीला अंदाज येऊ शकेल.

ही निवड केवळाही प्रांतिक, भाषिक अथवा इतर अवांतर निकष लावून न घेता केवळ गुणवत्तेवर, ज्या जागेसाठी खेळांडू निवडावयाचा त्याचसाठी केली पाहिजे. तसुण वयोगटाचे सामने अनुभवी गटाबरोबर ठेवले पाहिजेत. कारण त्यामुळे एका संघामधून दुसऱ्या संघात खेळांडू स्वतःच्या खेळाच्या कौशल्यावर सहसजाहजी जाऊ शकेल, तेथे वय आड येणार नाही आणि त्यामुळे त्याचा खेळ निर्भयपणे व द्वावरहित होऊ शकेल.

सर्व खेळांडूना प्रशिक्षण देऊन त्यांच्याकडून सतत व पद्धतशीर सराव करून घेण्यासाठी कसलेले शिक्षक, कोच व मैनेजर असणे जरूरीचे आहे. खेळांडूत सांघिक भावना सतत जोपासली गेली पाहिजे. यासाठी जरूर वाटल्यास व्यासंगी, अनुभवी असे परदेशी शिक्षक आणावे लागले तरी चालेल पण ही राष्ट्रीय प्रशिक्षण-शिक्षक अगर कोच म्हणून जी नमणूक करावयाची ती कमीत कमी चार वर्षांची तरी असणे जरूर आहे, कारण त्यामुळे या शिक्षकांना व्यवस्थित मार्गदर्शन करणे सोर्ईचे होईल.

म्हणून आपल्या हॉकी खेळाच्या संघटनेचे पुनरुज्जीवन व्हावयास हवे. त्यासाठी संघटनेची रचना व कार्यपद्धती संपूर्णपणे बदलून ती दीर्घकालीन दूरदृष्टी ठेवूनच आखली गेली तरच भारताला हॉकी क्षेत्रात गमावलेले नाव परत मिळविता येईल.

ऑलिंपिक हॉकी सामन्यांचा आढावा

गेल्या प्रकरणात ऑलिंपिक हॉकी स्पर्धेत भारताने केलेल्या कामगिरीसंवंधी बरेच काही आपण पाहिले. त्या अनुबंधाने ऑलिंपिक खेळात हॉकीचा समावेश केव्हापासून झाला व त्यात कशी प्रगती होत गेली, निरनिराळी राष्ट्रे या खेळात कसा रस घेऊ लागली कौरेसंवंधीचा आढावा घेतला तर तोही मनोरंजकच आहे.

ऑलिंपिक खेळांची तशी पद्धतशीर सुरुवात १८९६ साली झाली असली तरी त्यात पुढे पुढे बन्याच खेळांचा समावेश होत गेला आहे. त्याप्रमाणे २९ ऑक्टोबर १९०८ रोजी लंडन येथे भरलेल्या चौथ्या ऑलिंपिक खेळांत स्कॉटलंड व जर्मनी या दोन देशांत पहिला ऑलिंपिक सामना झाला. ह्या सामन्यात स्कॉटलंडचा राष्ट्रीय संघ होता. पण जर्मन संघात पश्चिम जर्मनीतील हँवुर्ग येथील 'उहलेन होस्टरकल्ब'च्या खेळांडूचा च समावेश होता. या क्लबचा संघ आजही उत्कृष्ट मानला जातो. स्कॉटलंडने ह्या सामना ४ विरुद्ध ० गोलने जिकला. त्यांच्या डावा आतील खेळांडू 'इ आव तेईंग' याने ऑलिंपिक सामन्यात पहिला गोल करण्याचा मान मिळविला. त्यानंतर इंग्लंडने फ्रान्सचा १० विरुद्ध १ गोलने पराभव केला. उपान्त्य सामन्यांत चार विकिंग संघच उरले. इंग्लंडने स्कॉटलंडचा ६ विरुद्ध १ गोलने व आयर्लंडने वेल्सचा ३ विरुद्ध १ गोलने पराभव केला. अंतिम फेरीत इंग्लंडची वेल्सशी गाठ पडली.

अंतिम सामना भव्य अशा 'व्हाईट सिटी स्टेडिअम' वर झाला. त्यात इंग्लंडने आयर्लंडचा ८ विरुद्ध १ गोलने पराभव करून ऑलिंपिक हॉकीतील पहिले अंजिक्यपद प्राप्त केले. हा ऐतिहासिक सामना पाहण्यास स्टेडियमवर त्या वेळी फक्त ५००० प्रेक्षक उपस्थित होते.

त्यानंतर पुढील दोन्ही ऑलिंपिक स्पर्धांतून हॉकी खेळाला वगळण्यात आले होते, पण नंतर १९२० साली अंटर्वर्ष येथील ऑलिंपिक सामन्यात हॉकीचा समावेश केला गेला. या वेळी इंग्लंड, फ्रान्स, वेल्जियम व डेन्मार्क या फक्त चारच संघांनी या स्पर्धेत भाग घेतला होता. ऑलिंपिकव्या इतर स्पर्धांपासून हॉकीला अगदी वेगळे ठेवण्यात आले होते. तसेच हे सामने प्रथमच साखळी पद्धतीने खेळले गेले. प्रत्येक संघ इतर संघाबरो-बर खेळला.

इंग्लंडने वेल्जियमचा १२ विरुद्ध १ गोलने, डेन्मार्कचा ६ विरुद्ध १ गोलने पराभव केला, त्यानंतर इंग्लंड आणि फ्रान्स यांमधील अंतिम सामना झालाच नाही.

अंतिम सामन्याच्या आदले दिवशी हे दोन्ही संघ मौजेस्वातर गावात फिरावयास गेले होते. त्यामुळे फ्रान्सचे खेळाडू आजारी पडले आणि मैदानावर येऊ न शकल्याने फ्रान्सच्या संघाला स्पर्धेतून बाद करण्यात आले. त्यामुळे इंग्लंडला ऑलिंपिकमध्ये १ ला आणि बेलिज्यमला ३ रा क्रमांक मिळाला.

पुढे १९२४ सालच्या पॅरिस येथील ऑलिंपिक स्पर्धेसाठी पुरेसे हॉकी संघ न आल्यामुळे हॉकी स्पर्धाच झाल्या नाहीत. त्यामुळे हॉकी खेळात रस घेण्या राष्ट्रांत खळवळ माजली आणि त्यातूनच ७ जानेवारी १९२४ रोजी (FIH) “फेडरेशन ऑफ इंटरनेशनल हॉकी” ही संस्था अस्तित्वात आली, आणि तेथूनच हॉकी खेळाची वाढ, नियम वगैरेकडे व्यवस्थित लक्ष पुरविण्यात येऊ लागले.

त्यानंतर अंमस्टरडॅम येथे भरलेल्या नवव्या ऑलिंपिक स्पर्धापासून हॉकी सामन्यांचे पुनरुज्जीवन करण्याचा निर्णय आंतरराष्ट्रीय ऑलिंपिक हॉकी समितीने घेतला आणि त्याच वर्षपासून जागतिक मानासाठी आपला हक्क सिद्ध करण्याची सुवर्णसंधी भारताने गमावली नाही. या वेळच्या स्पर्धातील हॉकी सामने मे महिन्यात झाले व इतर मुख्य स्पर्धा जुलै महिन्यात झाल्या. या स्पर्धेत भाग घेण्यासाठी भारतीय संघ १० मार्चला मुंबई वंदरातून जहाजाने लंडनला निघाला. पहिल्याच पदार्पणात भारताने हॉकीत अंजिक्यपद मिळविले.

अशा रीतीने भारतीय हॉकीच्या भव्य व धरारक पर्वाचा प्रारंभ झाला. यापुढील सर्व ऑलिंपिकसमध्ये भारताने भाग व्यावयास सुरुवात केली व ती आजपर्यंत. यानंतर हॉकी खेळाचा प्रसार जगभर होत गेला आणि हळूहळू ऑलिंपिक हॉकीमध्ये जास्त संघ भाग येऊ लागले. १९३२ साली लॉस एंजिल्सला आणि १९३६ ला बर्लिनला ऑलिंपिक सामने झाले. यातही भारतीय संघाने हॉकीत अंजिक्यपद मिळविले. १९४० व १९४४ या साली दुसऱ्या जागतिक महायुद्धामुळे ऑलिंपिक सामने होऊ शकले नाहीत.

१९४८साली लंडनमध्ये पुन्हा ऑलिंपिक सामन्यांना सुरुवात झाली. १९५२साली हेलसिंकी, १९५६ साली मेलबोर्न, १९६० मध्ये रोम, १९६४ ला टोकियो, १९६८ सालात मेक्सिको, १९७२ मध्ये म्युनिच, १९७६ ला मॉन्ट्रियल आणि १९८० साली रशियात मॉस्को येथे ऑलिंपिक सामने झाले.

१९२८ च्या अंमस्टरडॅम ऑलिंपिकमध्ये भारताने अंतिम सामन्यांत हॉलंडवर ३ विशद्ध ० गोलनी विजय मिळवून प्रथम अंजिक्यपद मिळविले आणि ते पुढील लॉस-एंजिल्स, बर्लिन, लंडन, हेलसिंकी, मेलबोर्न या सर्व ठिकाणी ऑलिंपिक हॉकी सामन्यात टिकविले होते. पण पुढे १९६० साली रोम वेथल्या ऑलिंपिकमध्ये हे अंजिक्यपद पाकिस्तानने मिळविले व भारत प्रथम पराभूत झाला. पुढील १६४च्या टोकियो येथील ऑलिंपिकमध्ये भारताने हे अंजिक्यपंद पाकिस्तानकडून हिरवून घेतले.

परंतु हे यश फारच थोडा काळ राहिले. कारण १९६८ च्या मेक्सिको ऑलिंपिक-मध्ये पाकिस्तानने परत अंतिम यश मिळविले आणि भारताचा तिसरा नंबर लागला.

त्यापुढील १९७२ च्या म्युनिव ऑलिंपिकमध्ये पश्चिम जर्मनी अंजिंक्य ठरला आणि त्याने प्रथम सुवर्णपदक पटकाविले आणि भारत ब्रांझ पदकाचा मानकरी ठरला. त्यानंतर १९७६ च्या मॉट्रिंगल ऑलिंपिकमध्ये भारताने हॉकी जगतात आपले हसे करून वेतले व त्याला पाचव्या स्थानावर समाधान मानावे लागले. या १९७६ च्या दारूण पराभवानंतर पुढील ऑलिंपिकमध्ये भारताने भाग घ्यावा की नाही असा एक सूर निवाला होता, पण त्याला जास्त दुजोरा मिळाला नाही. १९७९-८० सालात जगतिक राजकारणात वरीच उल्थापालथ झाली होती, त्यामुळे १९८० च्या मॉस्को वेशील ऑलिंपिकवर बन्याच राष्ट्रांनी बहिकार टाकला आणि म्हणून ऑलिंपिक हॉकी स्पर्धेत फक्त सहाच देशांनी भाग घेतला. भारताने या ऑलिंपिकमध्ये बन्याच अटीतटीच्या स्पर्धेनंतर १६ वर्षांनी पुन्हा अंजिंक्यपद मिळविले. असा हा आतापर्यंत झालेल्या ऑलिंपिक सामन्यातील यशापयशाचा आदावा.

भारताने ऑलिंपिकमध्ये १९२८ पासून भाग घेण्यास सुरुवात केली. तेहा पहिल्या संघापासून अगदी १९८० च्या मॉस्को ऑलिंपिकपर्वत भारताच्या हॉकी संघात कोणते खेळाढू निवडले होते ही माहिती जिज्ञासूना मनोरंजक होईल म्हणून पुढे देत आहे.

१९२८ अॅमस्टरडॅम – जयपालसिंह (कप्तान), एस. एम. युसुफ, पतौडीचे नवाब (सीनिअर), ई. पेकिंगर (उ. कप्तान), आर. जे. ऑलन, एम. रॉक, एन.सी. हॅमंड, आर. ए. नॉरिस, डब्ल्यू. कुएन, खेर सिंग, एम. गेटने, शौकत अह्मी, जी. मार्थिन्स, ध्यानचंद, फिरोजखान, एफ. सीमन.

१९३२ लॉस एंजेल्स – लालशहा बुखारी (कप्तान), आर. जे. ऑलन, सी. टॅपसेन, ए. सी. हिन्द, एन. सी. हॅमंड, एस. असलाम, एफ. ब्रेविन, मसूद मिनहाज, ई. पेकिंगर, आर. जे. कार, गुरभितसिंग, ध्यानचंद, रूपसिंह, एम. जाफर, डब्ल्यू. पी. सुल्तन.

१९३६ बर्लिन – ध्यानचंद (कप्तान), एम. जाफर (उ. कप्तान), आर. जे. ऑलन, दाराशहा, सी. टॅपसेल, महमद हुसेन, डब्ल्यू. कुएन, जे. फिलिप्स, एम. एन. मसूद, अहसन मुहम्मदद्वान, पीटर फननॅडिस, गुरुचरणसिंग, रूपसिंह, अहमद शेरखान, शहाबुद्दीन, बी. एम. निमल, एमेट, मिची, जे. गॅलीवर्दी.

१९४० व १९४४ दुसऱ्या महायुद्धामुळे स्पर्धा झाल्या नाहीत.

१९४८ लंडन – किशनलाल (कप्तान), के. डी. सिंग ऊर्फ 'बाबू' (उ. कप्तान), लिओ पिन्टो, आर. फ्रान्सिस, त्रिलोचनसिंग, अख्तर हुसेन, डब्ल्यू. डिसूजा, आर. एस. जंठल, केशवदत्त, मेंकसीवॉज, जसवन्तसिंग, एल. कलॉडिअस, अमीरकुमार, एल. फननॅडिस, लतीफ-उर-रहमान, पेट जॉनसन, आर. रॉड्रिग्ज, जी. ग्लॅकेन, बलबीरसिंग, गृहनन्दनसिंग.

१९५२ हेल्सिकी – के. डी. सिंग ऊर्फ 'बाबू' (कप्तान), आर. फ्रान्सिस,

सी. देशमुथ, आर. एस. जंटल, धरमसिंग, स्वरूपसिंग, एल. क्लॉडिअस, केशवदत्त, जी. पेरुमल, जयवन्तसिंग, रघुवीरलाल, सी. एस. दुबे, बलबीरसिंग, गृहनन्दनसिंग, उधमसिंग, एम. राजगोपाल, एम. बलूच, सी. एस. गुरुंग.

१९५६ मेलबोर्न - बलबीरसिंग (कप्तान), शंकर लक्ष्मण, आर. एस. जंटल, बालकृष्ण सिंह, बक्सिससिंग, चार्ल्स स्टीफन, एल. क्लॉडिअस, जी. पेरुमल, ओ. पी. मल्होत्रा, ए. एस. वकरी, गुरुदेवसिंग, बलबीरसिंग (ज्युनिअर), उधमसिंग, आर. एस. भोला, फ्रान्सिस, हरिपाल कौशिक.

१९६० रोम - एल. क्लॉडिअस (कप्तान), शंकर लक्ष्मण, सी. देशमुथ, शांताराम, पृथ्वीपालसिंग, जे. एल. शर्मा, चरणजीतसिंग, एँटिक, मोहिंदरलाल, जोगिंदरसिंग, व्ही. जे. पीटर, जसवंतसिंग, उधमसिंग, आर. एस. भोला, हरिपाल कौशिक, बालकृष्णसिंग.

१९६४ टोकिओ - चरणजीतसिंग (कप्तान), हरिपाल कौशिक, शंकर लक्ष्मण, आर. एस. खिस्ती, गुरुबक्षसिंग, धरमसिंग, पृथ्वीपालसिंग, मोहिंदरलाल, राजेंद्रसिंग, जगजीतसिंग, जोगिंदरसिंग, हरबिंदरसिंग, उधमसिंग, व्ही. जे. पीटर, दर्शनसिंग, बलबीरसिंग (ज्युनिअर), बन्डू पाटील, अली सईद.

१९६८ मेलबोर्न - सिटी - पृथ्वीपालसिंग (कप्तान), गुरुबक्षसिंग, खिस्ती, मुनीरसेठ, धरमसिंग, बलबीरसिंग (सेना), अजीतपालसिंग, हरभिंदरसिंग, जगजीतसिंग, बलबीरसिंग (रेल्वे), व्ही. जे. पीटर, हरबिंदरसिंग, कृष्णमूर्ति, इन्द्रसिंह, इनाम-उर-रहमान, तरसेमसिंग.

१९७२ म्यूनिच-हरभिंदरसिंग (कप्तान), मॅन्युअल फ्रेड्रिक्स. चार्ल्स, मुखबैन-सिंग, मायकल किंडो, अस्लम शेरखान, कृष्णमूर्ति, वीरेंद्रसिंग, अजित पालसिंग, बसपेयस, एम. जी. गणेश, व्ही. जे. फिलिप्स, हरबिंदरसिंग, कुलवंतसिंग, अजीतसिंग, अशोक-कुमार, गोविंदा, हरचरणसिंग.

१९७६ मॉन्ट्रियल - अजितपालसिंग (कप्तान), मोहिंदरसिंग, वीरेंद्रसिंग, हरचरणसिंग, चांदसिंग, अशोककुमार, व्ही. जे. फिलिप्स, प्रभाकरन, अशोक दिवान, वीरबहादूर छत्री, मायकेल किंडो, मेहवूबखान, भास्करन.

१९८० मॉस्को-भास्करन (कप्तान), वी. छत्री, अलन शेफिल्ड, गुरुमैलसिंग, रविंदरपाल, एन. एम. सोमव्या, राजिंदरसिंग, दविंदरसिंग, डुंगडुंग, चरणजितकुमार, मेलविन फनांडिस, सुरेंदरसिंग सोंधी, महमंद शहीद, झापर इकबाल, अमरजीतसिंग, एम. कौशिक.

आंतरराष्ट्रीय, विश्वचषक व आशियाई सामने

ऑलिंपिक सामने व त्यांचा आढावा आपण गेल्या प्रकरणात वाचला. ऑलिंपिक-व्यतीरिक पण तितकेच महस्वाचे आणखीही काही सामने होत असतात, त्याकडे आपण वळू.

आंतरराष्ट्रीय सामने

हाकीचे आंतरराष्ट्रीय सामने युरोपात विसाव्या शतकाच्या प्रारंभापासून होऊ लागले होते. परंतु युरोपावहील देशापर्यंत त्यांची मजल गेली नव्हती. पण आस्ते आस्ते त्यातही प्रगती होत गेली आणि साधारण १९५०-५१ च्या सुमारास इतर राष्ट्रांत होणाऱ्या दौऱ्यांव्यतिरिक्त प्रत्यक्ष आंतरराष्ट्रीय स्वरूपाच्या सामन्यांत भारत भाग घेऊ लागला होता.

त्याप्रमाणे १९५५ मध्ये 'वार्सा' येथील स्पर्धेत ७ राष्ट्रांनी भाग घेतला होता. त्यात भारताने सर्व सामने जिंकून वरचे स्थान प्राप्त केले होते. १९५९ साली वार्सिलोना (स्पेन) येथे झालेल्या आंतरराष्ट्रीय महोत्सवी सामन्यांत नेत्रदीपक कामगिरी करून भारताने पहिले स्थान पटकाविले होते. त्यानंतर म्युनिच (जर्मनी) येथील आंतरराष्ट्रीय महोत्सवी सामन्यांत भारताने ५ पैकी २ सामने जिंकले व ३ बरोबरीचे म्हणजे अनिंगित राहिले. येथे पाकिस्तान या स्पर्धेत उतरला नव्हता.

१९६२ साली भारतात सर्व प्रथम हे सामने अहमदाबाद येथे भरविण्यात आले होते. यात भारतासह १० देशांनी भाग घेतला होता. येथेले सर्व सामने साखळी पद्धतीन खेळले गेले. याही स्पर्धेत भारताने आपले स्थान अवधित राखले.

१९६३ मध्ये, फ्रान्समधील लिअन्स येथे खेळल्या गेलेल्या स्पर्धेत देखील पाकसहित एकूण १६ देशांनी भाग घेतला होता. येथेही भारताने यश आपल्याकडे ठेवले होते.

पुढे १९६६च्या मे महिन्यात पश्चिम जर्मनीच्या हँबुर्ग येथे आंतरराष्ट्रीय स्पर्धा झाल्या. त्यात १० राष्ट्रांनी भाग घेतला होता. यातही भारत प्रथम क्रमांकावर राहिला होता.

१९६७ साली माद्रिद (स्पेन) येथे या स्पर्धा घेतल्या गेल्या. या स्पर्धेत ९ राष्ट्रांचा सहभाग होता आणि विशेष नमूद करण्यासारखी गोष्ट म्हणजे येथेही भारताने

प्रथम क्रमांक पटकाविला.

त्यानंतर १९७० साली भारतात, मुंबई येथे या स्पर्धा भरल्या होत्या. या स्पर्धेत मात्र पश्चिम जर्मनीच्या संघाने प्रथम क्रमांक मिळविला.

आशियाई सामने

१९५८ साली टोकियो येथे पहिली आशियाई हॉकी स्पर्धा झाली. भारत व पाकिस्तान यांसह या स्पर्धेत ५ देशांनी भाग घेतला होता. सर्व सामने साखळी पद्धतीने खेळले गेले. यात गोल संख्यांच्या आधारावर पाकिस्तानी संघाला पहिला क्रमांक मिळाला आणि दुसरा भारताचा होता.

१९६२ साली इंडोनेशियाची राजधानी 'जाकार्ता' येथे या स्पर्धा झाल्या. टोकियो धर्तीवरच येथेले सामने खेळले गेले. हा वेळी संघांचे दोन गट पाडण्यात आले होते. येथे पाकिस्तानाने परत अंतिम विजय मिळविला.

त्यानंतर चार वर्षांनी म्हणजे १९६६ साली थायलंडची राजधानी बॅकॉक या सुंदर शहरात या स्पर्धा झाल्या. या वेळी एकूण ९ राष्ट्रांनी भाग घेतला होता. येथेही संघांचे दोन गट पाडण्यात आले होते व सामने साखळी पद्धतीने झाले. येथे अंतिम विजय भारतानेच मिळविला.

पुढे १९७० साली पुन्हा बॅकॉक येथेच या स्पर्धा झाल्या. यात पुन्हा पाकिस्तानला प्रथम क्रमांक मिळाला. १९७४ साली हे सामने तेहरान येथे होऊन भारताने अंजिक्यपद प्राप्त केले. पण १९७८ साली बॅकॉक येथेच झालेल्या स्पर्धात भारताला पाकिस्तानने हरवून अंतिम विजय प्राप्त केला.

विश्वचषक हॉकीस्पर्धा (World Cup Hockey Tournaments)

स्पेनमध्ये बासिलोना येथे १९७१ साली प्रथम विश्वचषक हॉकी स्पर्धाना सुरुवात झाली. या स्पर्धानाही ऑलिंपिक हॉकी स्पर्धेहतकेच महत्व आले आहे. ऑलिंपिक हॉकी स्पर्धाप्रमाणेच यात भाग घेणाऱ्या संघांचे दोन गट (Pool) केले जाऊन त्यांच्यातले सामने लीग पद्धतीवर खेळले जातात. गुणानुक्रमाप्रमाणे प्रत्येक गटातील आलेल्या पहिल्या दोन संघांत नंतर बाद पद्धतीने सामने होऊन शेवटी विजेते व उपविजेतेपद दिले जाते.

जगातील सर्व खंडातील हॉकी खेळणाऱ्या देशांतील संघाला यात भाग घेता येतो. परंतु ज्या देशात त्या वर्षी स्पर्धा होतात तो यजमान संघ, गेल्या खेपेचा विजेता व उपविजेता संघ, त्या वर्षीचा ऑलिंपिक हॉकी स्पर्धातील विजेता व उपविजेता संघ आणि त्यानंतर ऑलिंपिक स्पर्धेत गुणानुक्रमावरील संघ अशा संघांचा या विश्वचषक स्पर्धेत समावेश केला जातो.

१९७१ च्या बासिलोना येथील प्रथम स्पर्धेत अंतिम सामन्यात पाकिस्तानने स्पेनवर २ विरुद्ध १ गोलने विजय मिळविला. १९७३ साली झालेल्या अॅमस्टरडॅम

येथील स्पर्धेत हॉलंडने भारताला अंतिम सामन्यात १ विशद्द ० गोलने पराभूत करून विश्वचषक जिंकला होता. पुढे १९७५ साली कौलालंपूर येथे झालेल्या तिसऱ्या स्पर्धेत भारताने पाकिस्तानला १ विशद्द ० गोलने पराभूत करून विश्वचषक जिंकला. त्यानंतर १९७८ ला व्यू ओनिस आयर्स येथे झालेल्या चौथ्या स्पर्धेत पाकिस्तानने हा चषक प्राप्त केला आहे.

पाचव्या विश्वचषकाच्या स्पर्धा १९८२ साली भारतात व खुद मुंबईत होणार आहेत. व्यू ओनिस आयर्स येथील सामने नैसर्गिक हिरवळीवरच खेळले होते आणि १९८२ साली भारतातही तेसेच नैसर्गिक हिरवळीवरच हे सामने होतील. सामन्यांसाठी तयारी जोराने चालू असून त्यात यजमानपद भारताकडे आहे तेव्हा चषक मिळविण्याचा मान आपणाकडे राहावा या टृटीन खेळांची तयारी कसून केली जात आहे. या स्पर्धेत एकूण १२ संघांचा समावेश करण्यात आला आहे.

राष्ट्रीय चॅपिअनशिप टूर्नामेंट्स

१९२८ सालापासून राष्ट्रीय चॅपिअनशिप टूर्नामेंट्स सुरु झाल्या. (याच वर्षी भारताने प्रथम ऑलिंपिक हॉकी स्पर्धेत पदार्पण करून अंजिक्यपद प्राप्त केले होते) त्यापुढे १९४४ पर्यंत दर दोन वर्षांनी या टूर्नामेंट्स घेतल्या जात आहेत. प्रथमपासून या टूर्नामेंट्सच्या विजेत्या संघासाठी म्हणून अधिकृत अशी ढाल अगर चषक नव्हता. पण १९३५ साली भारतीय संघ न्यूझीलंडच्या दौऱ्यावर असताना तेथील लोकांना भारतीय हॉकीचा खेळ म्हणजे एक जाडूचाच खेळ वाटे. त्यामुळे तेथील एक रहिवाशी श्री. मुर यांनी भारतीय संघाच्या गौरवासाठी एक ढाल दिली आणि पुढे हीच ढाल राष्ट्रीय चॅपिअनशिपची फिरती ढाल म्हणून वापरण्यात येऊ लागली. पुढे १९४६-४७ साली ही ढाल पंजाब टीमने जिकली. भारताचे तेव्हा विभाजन झाले नव्हते म्हणून पंजाबची तेव्हाची राजधानी लाहोर येथे ही ढाल गेली. १९४७ ला भारताचे विभाजन होऊन पाकिस्तान निर्माण झाले. तेव्हा ती ढाल पाकिस्तानमध्येच राहिली.

पुन्हा चॅपिअनशिपसाठी ढाल किंवा चषकाचा प्रश्न उभा राहिला. मद्रास येथील 'हिंदू' व 'स्पोर्ट आणि पास्टटाईम' या नियतकालिकांतर्फे 'रंगस्वामी' कप' नावाचा चषक १९५१ मध्ये या स्पर्धेसाठी देणगी म्हणून मिळाला आणि आजतागायत्र तोच फिरता चषक या टूर्नामेंट्समध्ये आहे.

हे जे आतापर्यंत राष्ट्रीय चॅपिअनशिपचे सामने झाले ते कोणे, किती वेळा झाले आणि त्यात कोणत्या संघांनी किती वेळा अंतिम यश मिळविले ही माहितीदेखील मनोरंजक आहे.

मुंबई ८, कलकत्ता ७, मद्रास ४, हैदराबाद, भोपाल व जलंदर येथे प्रत्येकी ३ वेळा, बंगलोर, दिल्ली, पुणे, मधुराई येथे प्रत्येकी २ वेळा, वैलिंगटन, कटक, एर्नाकुलम व गोरखपूर या ठिकाणी प्रत्येकी एक वेळा हे सामने खेळले गेले.

या खेळल्या गेलेल्या सामन्यांत रेल्वेसंघाने सर्वाधिक म्हणजे १४ वेळा अंतिम विजय प्राप्त केला. त्या खालोखाल पंजाबने १२ वेळा, सैन्यदलाने ५ वेळा, बंगालने ३ वेळा, मुंबई, भोपाल, मद्रास व हवाईदलाच्या संघाने प्रत्येकी २ वेळा आणि उत्तर प्रदेश व दिल्ली संघांनी प्रत्येकी एक वेळा अंतिम विजय मिळविला आहे.

आतापर्यंत हे जे सामने झाले त्यांत मद्रास येथे १९७७ साली झालेल्या स्पर्धांसाठी सर्वांत अधिक म्हणजे २८ संघांनी भाग घेतला होता.

वरील सामने कधी कोणत्या ठिकाणी झाले व अंतिम विजयाचे मानकरी कोण ठरले होते याबद्दल सविस्तर माहिती परिशिष्ट १ मध्ये दिली आहे.

इतर महत्त्वाच्या स्पर्धा अगर टूर्नामेंट्स

(१) बेटन कप टूर्नामेंट्स

देशातील सर्वांत जुनी टूर्नामेंट्स म्हणजे 'बेटनकप' हॉकी टूर्नामेंट्स. या टूर्नामेंट्सची सुरुवात १८९५ पासून कलकत्ता येथे सुरु झाली.

(२) आगाखान हॉकी टूर्नामेंट्स

या टूर्नामेंट्स १८९६ सालापासून मुंबई येथे खेळण्यास सुरुवात झाली. यासाठी स्वर्गीय आगाखानांनी एक फिरती ढाल देणगी म्हणून दिली होती आणि म्हणून त्याच्या नावाने या टूर्नामेंट्स दरवर्षी मुंबईत भरत असतात. ही ट्रॉफी १९१२ मध्ये पेशावर रेजिमेंटने जिकली होती. पण ही ट्रॉफी त्याच्याकडून परत आली नाही म्हणून दुसरी ट्रॉफी स्वर्गीय आगाखानांनीच बहाल केली आहे.

(३) १९३६ सालापासून भोपाल येथे 'ओवेलुडाखा' गोल्ड कप टूर्नामेंट्स खेळल्या जात आहेत.

(४) १९४५ पासून डी. सी. एम. हॉकी टूर्नामेंट्स दिल्ली येथे होऊ लागल्या. त्या १९५७ पर्यंत दिल्लीतच होत असत. त्यानंतर आता या स्पर्धा कोटा येथे होतात.

(५) १९५५ पासून मुंबईला गोल्ड कप टूर्नामेंट्स चालू झाल्या. अशाच तन्हेच्या स्पर्धा मद्रास येथेही खेळल्या जातात.

(६) दिल्ली येथे १९६४ सालापासून नेहरू हॉकी टूर्नामेंट्स घेण्यात येत आहेत.

(७) रॅनी फ्रॅंक टूर्नामेंट्स

आंतर-राष्ट्रीय हॉकी फेडरेशनचे अध्यक्ष रॅनी फ्रॅंक भारतात आले होते. तेव्हा त्याची आठवण म्हणून भारतीय हॉकी फेडरेशने १९६९ सालापासून ही टूर्नामेंट सुरु केली. अखिल भारतीय राष्ट्रीय टूर्नामेंट्समध्ये अंतिम सामन्यापर्यंत पोचलेल्या संघांनाच यात भाग घेता येतो. या टूर्नामेंट्स मुंबई येथेच होतात.

(८) पाकिस्तान व भारत यांच्यातले मैत्रीचे संबंध जास्त घट होण्याच्या हष्टीने या दोन्ही देशांत आलटूनपालटून कसोटी सामने १९७८ पासून खेळण्यास सुरुवात झाली आहे.

याशिवाय आंतरराष्ट्रीय चॅपिअन ट्रॉफी टूर्नामेंट्स नावाच्या स्पर्धाही १९७६-७७ सालापासून सुरु आहेत. शिवाय चौरंगी सामन्यांना नुकतीच सुरुवात झाली आहे.

वरील सर्व स्पर्धा व टूर्नामेंट्सव्यतिरिक्त निरनिराळ्या प्रांतांत अनेक तज्जेच्या हॉकी स्पर्धा देखील होत आहेत.

महिला देखील हृषी हॉकीमध्ये बन्याच आघाडीवर आहेत व त्यांचे परदेशी दौरे व कसोटी सामने देखील होऊ लागले आहेत. १९८० च्या मॉस्को ऑलिपिकमध्ये प्रथमच महिला हॉकीचा समावेश करण्यात आला असून भारतीय महिला संघाने यात फारच उत्कृष्ट खेळ केला होता.

• • •

हॉकी क्षेत्रातील काही व्यक्ती व खेळाढूचा परिचय

(१) एअर मार्शल अर्जनसिंग – जन्म १५-४-१९१९. वायुसेनेचे एक उच्च अधिकारी. १९३६ साली हवाईदलात कमिशन मिळाले. पुढे एक उत्तम पायलट म्हणून विशिष्ट फ्लाईंग क्रॉस यांना मिळाला होता. १९५६ साली मेलबोर्न येथे झालेल्या ऑलिंपिक खेळात भाग घेणाऱ्या सर्व खेळाढूचे संघनायकत्व यांचेकडे सोपविले होते. त्या वेळी ही जबाबदारी शिरावर घेणारी ही सर्वांत तरुण व्यक्ती होती. बोटिंग, अंथलेटिक्स व हॉकीमध्ये उत्तम नाव कमविले होते. पुढे १९७० साली बँकॉक येथील आशियाई खेळांसाठी गेलेल्या खेळाढूचे दलनायक म्हणून यांची नियुक्ती झाली होती.

(२) अश्विनीकुमार – जन्म २८-१२-१९२०. भारतीय पोलिसांसाठी झालेल्या परीक्षेत १९४२ साली पहिले स्थान पटकाविले. भूपत डाकू व पंजाबचे माजी मुख्य मंत्री कै. कैरॉन्चा खुर्दींचा तपास काढण्यात विशेष कामगिरी. पोलिस खात्यात सर्वांत जास्त बहुमान मिळविला. १९५८ मध्ये आंतरराष्ट्रीय हॉकी फेडरेशनचे उपाध्यक्ष. भारतातील हॉकी फेडरेशनचे १९५८ सालापासून अध्यक्ष, तसेच आशियाई हॉकी फेडरेशनचे अधिकारी होते. पंजाब हॉकी असोसिएशन व इतर अन्य खेळांच्या निरनिराळया उच्च स्तरावर निवड झाली होती. उच्च कोटीचे खेळाढू, प्रशासक व विद्रोह म्हणून ख्याती. फावल्या वेळात संगीत व फोटोग्राफीचा नाद. हली सीमासुरक्षा दलाचे आय. जी. पी. आहेत.

(३) अख्तर हुसेन – जन्म २०-३-२८. भोपालकडून राष्ट्रीय सामन्यांत खेळत. १९४८ च्या लंडन ऑलिंपिक्साठी भारतीय संघात निवड.

(४) अनितपार्लसिंग – पंजाब विश्वविद्यालयाचा विद्यार्थी. १९६६ मध्ये जपान दौरा. १९६७ मध्ये ऑलिंपिकपूर्व सामन्यांसाठी निवड. १९६८ मेकिसको, १९७२ म्युनिच, व १९७६ माईट्रिअल ऑलिंपिक्साठी भारतीय संघात निवड. १९७६ च्या ऑलिंपिक हॉकी संघाचे नेतृत्व केले. १९७५ साली कुआलालम्पूर येथील विश्वकप विजेत्या संघाचे यशस्वी नेतृत्व. जगातील एक उत्कृष्ट सेंटर हाफ म्हणून प्रसिद्ध. सीमा सुरक्षादलाचे खेळाढू.

(५) अमोरकुमार – जन्म १०-८-१९२३ रोजी लाहोर येथे. १९४४, ४५ व ४७ साली पंजाब टीममधून खेळले. १९४७ साली दक्षिण भारत व लंकेला भारतीय संघातून दौरा. देशविभाजनानंतर मुंबईत वास्तव्य. त्यामुळे १९४९ ते १९५६ पर्यंत मुंबई संघातून खेळले. १९४८ मध्ये लंडन ऑलिंपिक्साठी निवड. उत्तम सेंटर हाफ म्हणून प्रसिद्ध.

(६) अरोरा कुलवंत - जन्म १३-९-३५. मूळचे पंजाब विद्यापीठ, दिल्ली रेल्वेचे खेळाडू. १९५७, ५८ व ५९ या तिन्हीही वर्षी राष्ट्रीय पुरस्कार मिळाला १९६० ते ६४ मुंबईकडून खेळता आणि १९६१ व १९६२ साली संघाचे नेतृत्व केले १९६० च्या रोम ऑलिंपिकमध्ये भारतीय संघाचे सदस्य.

(७) अशोककुमार - 'हॉकी जादूगार' (Wizard of Hockey) कै मेजर ध्यानचंद यांचे सुपुत्र. प्रथम कलकत्त्याला मोहन बगानकडून खेळत. त्यानंतर एअरलाइंसकडून खेळतात. १९७० मधील बॅकॉक आशियाई स्पर्धापासून सतत भारतीय संघात समावेश. १९७५ च्या विश्वकप विजयी भारतीय संघातील एक अग्रगण्य खेळाडू इन्साईड फॉर्वर्ड जागेवर खेळण्यात प्रवीण.

(८) असलम एस. एम. - उंच तगडथा शरीराचा खेळाडू. उत्तम फुल्बैक म्हणून नाव कमावले आणि आपल्या खेळाचा विशिष्ट ठसा उभटविला. १९८८ मध्ये राष्ट्रीय सामन्यात पंजाबकडून भाग. १९३२ च्या लॉस एंजिल्स येथील ऑलिंपिकसाठी भारतीय हॉकी संघात समावेश.

(९) अस्लम शेरखान - एक भरवशाचा खेळाडू. म्हणून प्रथमपासून याच्याव विश्वास. इंडियन एअरलाइंसचा खेळाडू. १९७२ च्या म्युनिच ऑलिंपिकसाठी निवड १९७५ च्या कुअलालम्पूर येथील विश्वकप विजयी भारतीय संघाचा मोठा आधारस्तंभ याच्याच उत्कृष्ट खेळामुळे भारताला अंतिम फेरीत प्रवेश मिळाला होता हे मुद्दाम नमू केले पाहिजे.

(१०) अहमद शेरखान - जन्म १७-७-१९१०. मूळ भोपाळचे खेळाडू. १९३६ च्या वर्लिन ऑलिंपिकमध्ये भारतीय हॉकी संघाचे खेळाडू. १९३७ सालाभारतीय संघातून अफगाणिस्तानचा दौरा.

(११) अहसान मोहम्मद - जन्म १७-६-१९१५. भोपाळ संघाकडून राष्ट्रीय चॅपिअनशिपसाठी खेळत. १९३६ मध्ये वर्लिनच्या ऑलिंपिक हॉकी स्पर्धेत भारताकडू खेळले.

(१२) इंदरसिंह - जन्म १४-२-१९४४. उत्तर रेल्वे व संयुक्त रेल्वे संघाले फेट इन साईड या स्थानावर १९६३ ते १९६८ पर्यंत खेळत होते. मेकिसको येथी १९६८ च्या ऑलिंपिक हॉकी स्पर्धात भारतीय संघात समावेश. १९६६ साली जपाव युरोपचा दौरा.

(१३) इनाम-उर-रहमान - मूळचे भोपाळचे. अलिंगड विद्यापीठाचे खेळाडू नंतर मोहनबगान आणि पुढे इंडियन एअरलाइंसमधून खेळतात. १९६८ च्या मेकिसव ऑलिंपिकमध्ये भारतीय संघात समावेश. हम्बुर्ग येथील सामन्यांसाठी देखील निवड लेफ्ट इन म्हणून नाणावेले खेळाडू. उत्तम स्टिकवर्कसाठी प्रसिद्ध.

(१४) उघमसिंग - जन्म १४-८-१९२८. पंजाब पोलिस, पंजाब संघ व बाबा सिक्युरिटी फोर्सचे खेळाडू. १९४७ साली जालंदरच्या डी. ए. व्ही. कॉलेजचे कप्तान

बलबोरसिंग (सीनिअर) व उभमसिंग ही जोडी कैक दिवस हॉकी क्षेत्रात प्रसिद्ध होती. १९४८ ते १९६४ पर्यंत ५ ऑलिंपिक्ससाठी निवड. पण १९४८ च्या ऑलिंपिक्समध्ये बोटाला झालेल्या जखमेमुळे खेळू शकले नाहीत. भारतीय संघाचे परदेशी दौन्याचे प्रमुख आधारस्तंभ, बँकॉक आशियाईसाठी गेलेल्या भारतीय हॉकी संघाचे शिक्षक.

(१५) एंटिक जोसेफ - पश्चिम रेलवेचे खेळाडू. १९६० च्या रोम येथील ऑलिंपिक हॉकी संघ व १९६२ च्या जाकार्ता येथील आशियाई भारतीय संघ यांत समावेश. उत्तम सेन्टर हाफ म्हणून प्रसिद्ध.

(१६) एमीट एल. सी. - १९३६ च्या बर्लिन येथील ऑलिंपिक्समध्ये भारतीय हॉकी संघाचे एक प्रतिनिधी.

(१७) अॅलन आर. जे. - उंच, घिप्पाड बांध्याचे, जलद चालणारे बंगालचे खेळाडू. गोलरक्षक म्हणून १९२८ ते १९३६ या तीन ऑलिंपिक्समध्ये विजयी भारतीय संघाचे मुख्य घटक. या वेळी त्यांच्या अंगाचे सर्व कसव पणाला लागले.

(१८) कलन डब्ल्यू. - उत्तर प्रदेशाचे खेळाडू. १९२८ च्या ऑमस्टरडम ऑलिंपिक्समध्ये भारतीय संघाकडून खेळले.

(१९) कार जे. - बंगाल-नागपूर संघाचे खेळाडू. १९३२ व १९३६ च्या ऑलिंपिक संघात त्यांची निवड झाली होती. पण १९३६ साठी ते जाऊ शकले नाहीत.

(२०) किसनलाल - जन्म २-२-१९१७. वयाच्या १५ व्या वर्षापासून हॉकी खेळू लागले. १९४२ पासून पुढे ५ वर्षे मध्यप्रदेशाकडून खेळले. त्यानंतर पुढे सतत १० वर्षे रेलवेसंघाकडून खेळले. जेथे जेथे खेळले त्या ठिकाणी स्वतःच्या खेळाचा व अस्तित्वाचा ठसा उमटविलेला होता. स्वतंत्र भारताचा पहिला हॉकी संघ १९४८ साली लंडन ऑलिंपिक्समध्ये खेळला त्याचे ते यशस्वी कर्णधार होते. १९४७ साली आफिकेच्या दौन्यावर कै. ध्यानवंदंच्या नेतृत्वाखाली गेलेल्या संघाचे ते उपकप्तान होते. जगातील सर्वोत्कृष्ट राईट हाफ म्हणून लौकिक. १९५८-५९ प्रथम खेळातून निवृत. काही दिवस भारतीय हॉकी संघाचे कोच, तसेच निवड समितीचे सभासद. २२-६-८० रोजी वयाच्या ६३ व्या वर्षी मृत्यु.

(२१) कृष्णमूर्ती - राईट हाफ बँक म्हणून प्रसिद्ध. प्रथम तामिळनाडू आणि नंतर इंडियन एअर लाईन्सकडून खेळत. १९६८ मेकिस्को ऑलिंपिक्समध्ये आणि नंतर १९७० साली बँकॉक येथील आशियाई हॉकी सामन्यांत भारतीय संघातून खेळले. १९६७ साली जपान, हाँगकाँग, मलेशिया, सिंगापूरकडे दौन्यावर गेले होते.

(२२) कौशिक हरपाल - जन्म ३-२-३४. अखिल पंजाब शाळेच्या संघासाठी १९५० साली निवड. पुढे पंजाब व सेनादलाचे खेळाडू. राईटइन, लेपटइन, सेंटर फॉर्वर्ड वरैरे आधाडीच्या जागावर उत्कृष्ट खेळ खेळणारा म्हणून प्रसिद्ध. १९६२ च्या युद्धात शौर्यपदक मिळविले. १९६० व १९६४ च्या ऑलिंपिक्समध्ये भारतीय हॉकी संघाचे नुपकप्तान.

(२३) क्लॉडियस डब्ल्यू. - जन्म २५-३-२७. मूळचे विलासपूरचे. पुढे बंगालचे खेळाडू. १९४८, ५२, ५६ आणि १९६० अशा ४ ऑलिंपिक्समध्ये खेळले. त्यापैकी १९६० च्या ऑलिंपिक्मध्ये भारतीय संघाचे कप्तानपद त्यांच्याकडे होते.

(२४) खिरस्ती आर. ए. - एक मजबूत व चतुर गोलरक्षक म्हणून प्रसिद्ध. १९६३ साली लिओन्स हॉकी समारंभासाठी भारताचे प्रतिनिधित्व केले. १९६४ च्या टोकिओ ऑलिंपिक्साठी भारतीय हॉकी संघात समावेश. तसेच १९६८ च्या मेकिस्को ऑलिंपिक्मध्ये गोलरक्षक म्हणून खेळले. हल्ली भिलाई पोलाद कारखान्यात स्पोर्ट्स ऑफिसर.

(२५) गणेश एम. पी. - सेनादलाचे खेळाडू. चपळ व चतुर आघाडीचे खेळाडू म्हणून प्रसिद्ध. १९७० चे राष्ट्रीय सामने व आशियाई स्पर्धेत विशेष चमक दिसली. म्हणून १९७२ सालच्या म्युनिच ऑलिंपिक्साठी भारतीय हॉकी संघाचे कप्तान म्हणून निवड.

(२६) गृहनंदरनसिंग पण लोकप्रिय नाव नंदीसिंह - जन्म १८-२-२६. सुरुवातीला पंजाबकडून खेळत. नंतर नौसेना व सेनादलाचे खेळाडू. १९४८ व १९५२ च्या ऑलिंपिक्समध्ये भारतीय संघातून खेळले.

(२७) गुरुंग सी. एस. - मूळ बंगालचे खेळाडू. १९५२ च्या हेलसिंकी ऑलिंपिक्मध्ये भारतीय हॉकी संघातून निवड. उत्कृष्ट स्टिकर्कर्कसाठी प्रसिद्ध.

(२८) गुरुचरणसिंग - उंच, दणकट शरीरघटी. जोरदार हिट मारण्याबद्दल विशेष ख्याती. १९३४ मध्ये पश्चिम आशियाई खेळांसाठी भारतीय संघात निवड. १९३६ च्या बर्लिन ऑलिंपिक्समध्ये भारतीय संघाचे सदस्य.

(२९) गुरुदेवसिंह (१) - जन्म १२-८-३३. मूळ पंजाबचे खेळाडू. वडील सुभेदार ठाकुरसिंह १९२६ साली भारतीय संघातून न्यूज़ीलंडच्या दौन्यावर गेले होते. गुरुदेवसिंह यांनी १९५६ मध्ये पोलंडमधल्या युवक समारंभात भारताचे प्रतिनिधित्व केले होते. तसेच त्याच वर्षांच्या मेलबोर्ने ऑलिंपिक हॉकी संघात समावेश. १९५८ व १९६२ च्या आशियाई सामन्यांसाठी भारतीय संघात समावेश. १९६२ च्या जाकार्ता येथील स्पर्धेत भारतीय संघाचे नेतृत्व.

(३०) गुरुदेवसिंह (२) - जन्म २३-४-३१. एम. ए., एलएल. वी. पुढे पंजाब सिब्हिल सर्विहसमध्ये प्रवेश. १९५० साली भोपाळ येथील राष्ट्रीय चॅपिअनशिप साठी पंजाब संघातून खेळले. पंजाब कबड्डी, वॉकिंसग, ऑलिंपिक खेळांच्या असोसिएशनचे अधिकारी. पहिल्या दर्जाचे आंतरराष्ट्रीय कीर्तीचे हॉकी पंच म्हणून प्रसिद्ध. I. H. F. च्या टेक्निकल व अंपायर असोसिएशनचे सदस्य.

(३१) गुरुबर्खसिंग (१) - जन्म १९२७. मध्यभारत व बंगालचे खेळाडू. १९६२ व ६६ मध्ये अनुक्रमे जाकार्ता व बैंकॉक आशियाई हॉकी स्पर्धा आणि १९६४ टोकियो व १९६८ मेकिस्को ऑलिंपिक्मध्ये भारतीय संघाचे घटक. उत्कृष्ट फुलबैक.

(३२) गुरुसेवकसिंह - जन्म १५-१०-२३. अलिंगड विद्यापीठ व पतियाळाचे खेळांडू, तसेच पतियाळा व पेप्सू स्टेट असोसिएशनचे पदाधिकारी. उत्तम संघटक व शिक्षक. काही दिवस हॉकी निवड समितीचे सदस्य.

(३३) गोर्विंदा बी. पी. - मोहन बगान, ईस्ट बॅगॉल व इंडियन एअरलाईन्सचे खेळांडू, वेगवान आधाडीचे खेळांडू म्हणून प्रसिद्ध. १९७० पासून आशियाई, ऑलिंपिक्स व विश्वचषक चामत्यांसाठी भारतीय हॉकी संघात समावेश.

(३४) पंकज गुप्ता - वितागाव येथे १०-९-९८ रोजी जन्म. सर्व क्रीडाक्षेत्रांत रस व स्वतः जातीने भाग घेत असत. फुटबॉल, हॉकी, क्रिकेट, अंथलेटिक्स, स्वीमिंग, बॉक्सिंग, कुस्ती, टेबलटेनिस आदी खेळांत नुसता रसाच घेत नसत तर यांतील निरनिराळ्या संस्थांचे संघटक व अधिकारी या नात्याने उत्कृष्ट कामगिरी केली. परदेशात गेलेल्या निरनिराळ्या भारतीय संघांचे यांच्याइतके कुणीही नेतृत्व केले नाही. 'इंडियन ऑलिंपिक न्यूजू' या नियतकालिकाचे ते सन्माननीय संपादक होते. ते कडक शिस्तीचे भोक्ते होते, त्यामुळे त्यांच्याबद्दल सर्वांना भीतियुक्त आदर होता. सध्या ते पाकिस्तानात आहेत.

(३५) ग्यारांसिंह - क्रीडाक्षेत्रातील संयोजक, लेखक व आंतरराष्ट्रीय हॉकीचे पंच म्हणून प्रसिद्ध. फुटबॉल असोसिएशन, फुटबॉल रेफरी संस्थांचे पदाधिकारी, दिल्ही हॉकी अंपायर असोसिएशनचे पहिले ऑनररी सेक्रेटरी. १९५६ च्या मेलबोर्न ऑलिंपिक हॉकी स्पर्धा, आणि न्यूयॉर्क येथील इंटरनॅशनल फिल्ड हॉकी समारंभासाठी पंचाचे काम केले. मलाया, लंका व स्पेनमध्ये पंचांना शिक्षण दिले. परीक्षा घेतल्या. हॉकी विद्यावर पुस्तके लिहिली.

(३६) चरणजितसिंह - जन्म २-२-१९३१. पंजाब विद्यापीठ व पंजाब संघाचे खेळांडू, आंतरविश्वविद्यालय हॉकी संघाचे कप्तान. १९५८-५९ साली राष्ट्रीय हॉकी स्पर्धेसाठी पंजाब संघाचे नेतृत्व. १९५९ म्हणिच दौरा. १९६० रोम व १९६४ टोकियो येथील ऑलिंपिक स्पर्धेत भारतीय हॉकी संघातुन खेळले. याशिवाय आशियाई व आंतरराष्ट्रीय सामन्यातून भाग. १९६४ च्या ऑलिंपिक हॉकी संघाचे कप्तान. हल्ली हिस्सा कृषि-विद्यापीठात अधिकारी आहेत.

(३७) चैनरसिंग - मूळ गुरुदासपूरचे राहिवासी. एक उत्कृष्ट हॉकीपटू. परंतु हॉकी शिक्षक म्हणून विशेष प्रसिद्ध. पतियाळा येथील राष्ट्रीय क्रीडा शिक्षण संस्थेतले शूक हॉकी शिक्षक. १९८० च्या मॉस्को ऑलिंपिक स्पर्धात चांगली लढत देता यावी म्हणून अफगाण हॉकी संघटनेच्या निमंत्रणावरून शिक्षक या नात्याने अफगाणिस्तानात गेले. परंतु, राजकीय परिस्थिती विघडल्याने स्वदेशी परतण्याचा त्यांना सल्ला देण्यात आला होता, पण त्यांनी तो नाकाराला व तेथेच हॉकी संघाचे शिक्षण करीत राहिले. काही अफगाण हॉकीपटूना गनिमानी पढवून नेले, त्यांच्या बरोबर चैनरसिंगांनाही नेले आणि सध्या ते कोठे आहेत याचा पत्ता नाही. त्यांची बायको व मुळे काबूल-

मध्येच आहेत.

(३८) चालस - पंजाब पोलिस आणि बॉर्डर सिक्युरिटी फोर्सेस संघाचे गोल-रक्षक म्हणून प्रसिद्ध. १९६० च्या बँकॉक येथील आशियाई सामन्यात, १९७० मध्ये मुंबईत झालेल्या आंतरराष्ट्रीय स्पर्धा आणि १९७२ च्या म्युनिच येथील ऑलिंपिक हॉकी स्पर्धेत गोलरक्षक म्हणून भारतीय संघात समावेश.

(३९) घोष बी. एन. - दिल्ली विश्वविद्यालयाचे कप्तान. अखिल भारतीय फुटबॉलरे फरीबोर्डचे ८ वर्षे ऑनररी सेक्रेटरी. अखिल भारतीय फुटबॉल व हॉकी फेडरेशनचे ३० वर्षे परीक्षक. १९५६ च्या मेलबोर्न ऑलिंपिकमध्ये पंचांचे यशस्वी काम. १९६० साली देखील रोम ऑलिंपिकमधील अधिकृत पंचाची कामगिरी वजावून मायदेशी परत असताना दुर्दैवाने विमान अपघातात मृत्यू.

(४०) जगजीतसिंग - जन्म १७-१-१९४४. पंजाब विद्यापीठ व पंजाबचे खेळाडू. १९६४ साली न्यूज़ीलंड व मलेशियाचा दौरा. १९६४ च्या टोकियो ऑलिंपिकसाठी निवड. १९६६ मध्ये युरोप व जपानचा दौरा व बँकॉक आशियाई स्पर्धेत भारताकडून खेळले. हलीची बॉर्डर स्काउट्समध्ये अधिकारी.

(४१) स्वामी जगन्नाथ - जन्म १७-११-१८८५. क्रीडाक्षेत्रातील प्राचार्य म्हणून ओढळले जातात. त्यांच्या कॉलेज आयुष्यात म्हणजे १९१६ ते २० या काळात एक उत्कृष्ट सेंटर हाफ म्हणून प्रासिद्धी मिळाली होती. पंजाब हॉकी असोसिएशन व IHF चे १९३६ मध्ये सेक्रेटरी. हॉकी शिक्षक, आणि कार्यकर्ते म्हणून प्रसिद्ध. बर्लिन येथे आंतरराष्ट्रीय अभ्यासक व ट्रूटर होते. मानवदार हॉकी संघाचे एकेकाळचे आधार-स्तंभ. आंतरराष्ट्रीय व विश्वकप हॉकीचे तांत्रिक सलाहार. इंजिनियर व घाना येथे हॉकी शिक्षक म्हणून कार्य. राजकुमारी अमृतकौर योजनेतील एक वरिष्ठ शिक्षक. १९५८ च्या टोकियो येथील आशियाई स्पर्धेच्या वेळी व पुढील वर्षी म्युनिच दौऱ्यात वयाच्या ७५ व्या वर्षीही कोच म्हणून काम केले. वयाच्या ८०-८२ वर्षीही अजून उत्तम हॉकी खेळ हा आत्मविद्यास.

(४२) जाफर मोहंमद - पंजाबचे खेळाडू. बर्लिन येथील १९३६ च्या ऑलिंपिक स्पर्धेत भारतीय हॉकी संघात निवड. शिकारीचा नाद आणि दुर्दैवाने त्यातच २१-३-३७ रोजी अपघाती निधन.

(४३) जयपालसिंग - भारताने ऑलिंपिक हॉकी स्पर्धेत १९२८ साली प्रथम पदार्पण केले त्या वेळी निवडण्यात आलेल्या भारतीय हॉकी संघाचे ते कप्तान होते. या स्पर्धेत क्वार्टर फायनलपर्यंत त्यांनी संघाचे यशस्वी नेतृत्व केले. परंतु संघातील अऱ्हो-इंडियन खेळाडूंच्या अंतःस्थ कारवायामुळे ते मायदेशी परतले. म्हणून अंतिम सामन्यात खेळू शकले नाहीत. त्यांच्या जागी श्री. पेश्विगर यांनी संघाचे नेतृत्व यशस्वीपणे करून ते सुवर्णपदकाचे मानकरी ठरले. भारतीय संसदेचे श्री. जयपालसिंह काही दिवस सदस्य होते. १९७० साली त्यांचे निधन झाले.

(४४) जसवंतरसिंग - सेनादलाचे खेळाडू. १९६० च्या रोम ऑलिंपिकमध्ये भारतीय हॉकी संघात निवड. जलद व प्रभावशाली फॉर्वर्ड खेळाडू म्हणून नावलौकिक.

(४५) पॅट जेनसन - बंगालचे खेळाडू. १९४८ लंडन व १९५२ हेलसिंकी ऑलिंपिकमध्ये भारतीय हॉकी संघाचे एक सदस्य.

(४६) जंटल आर. एस. - २२-९-२२. दिल्हीचे खेळाडू. लंका, आफ्रिका, सिंगापूर, मलेशिया वैरै ठिकाणी दौरा. उत्कृष्ट फुलबैक म्हणून प्रसिद्धी. १९४८, ५२ व ५६ मधील ऑलिंपिक स्पर्धात भारतीय संघाचा एक महत्वाचा घटक. हॉकीचे प्रशिक्षक म्हणून उत्तम कामगिरी. हृषी वास्तव्य मुंबई.

(४७) जोगेंद्रसिंह - जन्म २-८-१९४०. रेल्वेचे खेळाडू. अत्यंत वेगवान लेफ्ट औट म्हणून नाव कमविले. १९६२ जाकार्ता आशियाई स्पर्धा, १९६३ साली लियान्स टूर्नामेंट्स आणि १९६४ च्या टोकियो ऑलिंपिकमध्ये भारतीय हॉकी संघात समावेश.

(४८) टेपसेल कॅरोल - बंगालचे खेळाडू. तगडा गंडी. राईट बैक स्थानावर उत्तम खेळाडू. १९३६ च्या वर्ल्ड ऑलिंपिक हॉकी संघात निवड.

(४९) त्रिलोचनरसिंग बाबा - जन्म ११-२-१९२३. पंजाबचे खेळाडू. १९५२ मध्ये पंजाब हॉकी संघाचे कप्तान. भरवशाचे फुलबैक खेळाडू. १९४८ च्या लंडन ऑलिंपिकमध्ये भारतीय संघात निवड. पंजाब राज्यात डेप्युटी सुपरिंटेंट ऑफ पोलिस या हुद्द्यावर आहेत.

(५०) केशवदत्त - केशव नावाने प्रसिद्ध. मुंबई, बंगालतर्फे खेळत. १९४८ लंडन, १९५२ हेलसिंकी ऑलिंपिकमध्ये खेळले. १९६२ जाकार्ता आशियाई, १९६३ च्या लियान्स स्पर्धेत भारतीय हॉकी संघातील एक महत्वाचे खेळाडू.

(५१) दर्शनरसिंह - जन्म १५-४-३८. पंजाबचे खेळाडू. लेफ्ट औट म्हणून प्रसिद्ध. १९६२ च्या आशियाई स्पर्धा व १९६३ च्या लियान्स टूर्नामेंट्समध्ये भाग. १९६४ च्या टोकियो ऑलिंपिक हॉकी संघात निवड. पोलिसखात्यात अधिकारी.

(५२) दाराअल्ली इविदार शाह - पंजाबचे खेळाडू. १९३६ च्या वर्ल्ड ऑलिंपिक हॉकी स्पर्धात भारतीय संघातून उत्तम खेळाडू म्हणून नाव कमाविले. त्या स्पर्धेत त्यांनी ६ गोलस केले. हृषी पाकिस्तान हॉकी फेडरेशनचे जनरल सेक्रेटरी आणि अंतरराष्ट्रीय हॉकी नियम बोर्डवर आहेत.

(५३) दुबे सी. एस. - १९५२ मधील हेलसिंकी ऑलिंपिक स्पर्धेत भारतीय संघातून उत्कृष्ट खेळ केल्यावृद्धल नावलौकिक झाला.

(५४) अशोक दिवाण - पंजाबचा खेळाडू. १९७६ माँट्रियल ऑलिंपिक हॉकी स्पर्धेत भारतीय संघात गोलरक्षक होते.

(५५) देशमुख्य - जन्म २६-१-३२. सुरुवातीला म्हैसूर आणि बंगालचे खेळाडू. पुढे हिंदुस्थान एअरक्रॉफ्टकडून खेळू लागले. १९५२ व १९५६ च्या ऑलिंपिकस स्पर्धेत भारतीय संघात गोलरक्षक म्हणून निवड. १९५८ च्या आशियाई स्पर्धेत-

देखील खेळले. हॉकी कोच म्हणून काम करतात.

(५६) धरमसिंह - १० वर्ष पंजाबकडून खेळले. लेपट फुलबैंक म्हणून नाव-लौकिक. १९५२ च्या हेलसिंकी ऑलिंपिकमध्ये भारताकडून खेळले. १९६४ च्या टोकियो ऑलिंपिकच्या वेळी भारतीय संघाचे शिक्षक होते.

(५७) ध्यानचंद - जन्म २९-८-१९०५. १९२२ मध्ये दिल्लीत ब्राह्मण रेजिमेंटमध्ये शिपाई म्हणून भरती आणि तेब्हापासूत हॉकी खेळाला सुरुवात. निवृत्त झाले तेब्हा मेजर या हुद्दावर होते. हॉकी खेळात खूप रस म्हणून तन-मन लावून सराव करीत. तीक्ष्ण डृष्टी, चपणाई, लवचिक शरीर, खेळाची उत्तम समज, उत्तम पद-लालित्य, मजबूत मनगट या सर्वांमुळे एक उत्तम खेळाडू म्हणून चमकले. जगातील एक उत्कृष्ट सेंटर फॉर्वर्ड म्हणून गणना. आक्रमक तंत्राचा उत्तम तंत्रेने वापर करण्यात हातवांडा. १९२८ अंमस्टर्डम, १९३२ लॉस एंजिल्स व १९३६ बर्लिन येथील हॉकी स्पर्धेत नेत्रदीपक खेळ. १९३६ च्या बर्लिन ऑलिंपिकमध्ये भारतीय संघाचे कप्तान होते. उत्तम स्टिकवर्कवर खूश होऊन 'हॉकीचा जादूगार' हा किताब प्रेक्षकानी दिला. हयातीत वैयक्तिक ४०० गोल करून विक्रम प्रस्थापित केला आहे. अविल भारतीय क्रीडा प्रशिक्षण केंद्र पतियाळा येथे प्रमुख कोच म्हणून नेमणूक. ३ डिसेंबर १९७९ रोजी मृत्यु. 'गोल' म्हणून पुस्तक लिहिले.

(५८) बी. एम. निमल - महाराष्ट्राचा खेळाडू. आपल्या स्थानावर आत्म-विश्वासाने व चिकाटीने खेळणारा हॉकीपटू म्हणून प्रसिद्ध. १९३६ च्या बर्लिन ऑलिंपिक हॉकीस्पर्धेसाठी भारतीय संघात निवड.

(५९) पतौडीचे नबाब (सीनिअर) - क्रिकेटप्रमाणेच हॉकीत देखील श्रेष्ठ दर्जाचे खेळाडू म्हणून गणले जात होते. पोलोमध्येही उत्कृष्ट खेळाडू म्हणून प्रसिद्ध होते. १९२८ मध्ये अंमस्टर्डम येथील ऑलिंपिक हॉकीस्पर्धेसाठी भारतीय हॉकी संघात निवड, दिलीत पोलो खेळताना अपशती मृत्यु.

(६०) पतियाळा महाराज-यादवेंद्रसिंह - जन्म ७-१-१९१३. उत्तम क्रिकेट व हॉकी खेळाडू. तसेच उत्तम क्रीडासंघटक. भारतीय हॉकी असोसिएशनचे १९३९ ते १९६० पर्यंत अध्यक्ष.

(६१) रामस्वरूप पासी - जन्म २९-२-२४. हॉकी खेळाडू व अंथलीट म्हणून प्रसिद्ध. राईट औट या स्थानावर उत्तम खेळाडू. लंका, अफगाणिस्थान वॉरे ठिकाणी दौरे. १०० व २०० मीटर धावण्यात विश्वविद्यालयात नवीन उच्चांक प्रस्थापित केला. सध्या बॉर्डर स्कॉलर रेजिमेंटचे कमांडर आहेत.

(६२) पीटर फर्नार्डिस - १९३३ मध्ये मानवदार हॉकीचे सभासद. १९३६ च्या बर्लिन ऑलिंपिकसाठी भारतीय हॉकी संघात निवड. न्यूझीलंडचा दौरा.

(६३) बंडू पाटील - जन्म १-१-३६. सेनादलाचा खेळाडू. वडील बाबू पाटील बेळगाव पोलिस संघाचे कप्तान व बराच काळ सेंटर फॉर्वर्ड म्हणून आधारस्तंभ होते.

चडिलांच्याकडूनच बंडू पाटलाना खेळाचे धडे मिळाले. लेफटऑफ म्हणून विशेष प्रसिद्ध. १९६० च्या रोम ऑलिंपिक हॉकीसाठी भारतीय संघात निवड. १९६२ च्या जाकार्ता आशियाई सामने खेळले. १९६३ च्या लिअन्स ट्रूमॅट्समध्ये भाग, आणि १९६४ साली न्यूज़ीलंड व ऑस्ट्रेलियाचा दौरा.

(६४) पीटर व्ही. जे. – जन्म १९-६-३७. म्हैसूर आणि सेनादलाचे खेळाडू. १९६०, ६४ व ६८ च्या ऑलिंपिकसाठी भारतीय हॉकी संघात निवड. १९५८ टोकिओ व १९६६ बैंकोक येथील आशियाई हॉकी स्पर्धातही भारतीय संघातून खेळले.

(६५) ए. पेनिगर – उत्तर प्रदेश व पंजाबचे खेळाडू. उत्तम सेंटर हाफ. १९६८ च्या अॅमस्टरडॅम ऑलिंपिक स्पर्धात जयपालसिंह यांच्या मायदेशी परत जाण्यामुळे, अंतिम सामन्यात भारतीय हॉकी टीमचे यशस्वी संघनायक. १९६६ च्या बर्लिन ऑलिंपिक हॉकी संघात पुन्हा समावेश. हड्डी पाकिस्तानात वास्तव्य.

(६६) सेड्रीक परेरा – मुंबई हॉकी संघाचा गोलरक्षक म्हणून प्रसिद्ध. १९७० च्या बैंकोक आशियाई सामन्यात खेळले. तसेच १९७२ म्युनिच ऑलिंपिकसाठी भारतीय संघात निवड.

(६७) जी. पेरुमल – जन्म १५-१२-२८. मुंबई महाराष्ट्राचे खेळाडू. १९५२ व ५६ च्या ऑलिंपिक स्पर्धात भारतीय संघात समावेश. उत्कृष्ट हाफ बैंक म्हणून प्रसिद्ध.

(६८) पृथ्वीपार्लिंसग – जन्म २८-१-३२ पंजाब विद्यापीठ व पंजाब पोलिस संघातून खेळत. १९६०, ६४, ६८ च्या ऑलिंपिकसमध्ये व १९६२ व १९६६ साली आशियाई स्पर्धात भारतीय हॉकी संघातून खेळले. १९६७ साली मेड्रीक हॉकीसाठी कप्तानपद. शेतकीचे एम. ए. आहेत.

(६९) जो. फिलिप्स – मुंबई व महाराष्ट्राचे खेळाडू. उत्तम फुलबैंक. तडाखेबाज हिटबद्दल प्रसिद्ध. १९३६ च्या बर्लिन ऑलिंपिकमध्ये भारतीय संघात निवड.

(७०) आर. फ्रान्सिस – जन्म १५-३-१९२०. १९४८, ५२ व ५६ च्या ऑलिंपिक स्पर्धेसाठी भारतीय हॉकी संघात गोलरक्षक म्हणून निवड. तीक्ष्ण नजर व जलद हालचाल हे वैशिष्ट्य. भद्रक माध्याचा म्हणून 'क्रॅक फ्रान्सिस' हे टोपणनाव पडले होते. १९५४ ते १९६२ मद्रासकडून खेळले. सिंगापूरचाही दौरा केला.

(७१) फिरोज खाँ – पंजाबचे खेळाडू. १९२८ च्या अॅमस्टरडॅम ऑलिंपिक-मध्ये भारतीय हॉकी संघाचे सदस्य. उत्तम स्टिकबैंकबद्दल प्रसिद्ध.

(७२) बक्सिसर्सिंग – जन्म १४-६-२९. पंजाबचे खेळाडू. १९५६ व ६० च्या ऑलिंपिकसमध्ये व १९५८ च्या आशियाई हॉकी स्पर्धेसाठी भारतीय हॉकी संघात निवड. पोलंड, मलायाचा दौरा. राष्ट्रीय क्रीडा प्रशिक्षण केंद्रात एक वरिष्ठ अधिकारी.

(७३) बलबीरर्सिंग [१] – जन्म १०-१०-२४. पंजाब संघाचे कप्तान. पंजाब-कडून राष्ट्रीय चॅपिअनशिपसाठी खेळले. १९४८, ५२ व ५६ च्या ऑलिंपिकसमध्ये भारतीय संघातून उत्कृष्ट सेंटर फॉर्वर्ड म्हणून नाव कमाविले. १९५६ मेलबोर्न

ऑलिंपिकन्या वेळी भारतीय हॉकी संघाचे नेतृत्व त्यांच्याकडे होते. १९५२ न्याया ऑलिंपिक हॉकी सामन्यात भारतीय संघाने केलेल्या एकूण १३ गोल्सपैकी ९ गोल्स त्यांनी केले होते. लंका, सिंगापूर, काबूल, मलाया, ऑस्ट्रेलिया, न्यूझीलंड वौरे ठिकाणी दौरा. आपले हॉकीतले अनुभव व आत्मवृत्त एकत्र करणारे 'गोल्डन हैट्रिक' (Golden Hatrick) हे पुस्तक लिहिले आहे. सध्या पंजाब सरकारचे डायरेक्टर ऑफ स्पोर्ट्स या हुद्द्यावर आहेत. १९७५ न्याया विश्वचषक मिळविणाऱ्या भारतीय हॉकी संघाचे व्यवस्थापक होते. 'पद्मश्री' हा किताब देऊन गौरव केला आहे.

(७४) बलबीरसिंग [२] - रेल्वेचा खेळाडू. १९६४ न्याया मेकिसको ऑलिंपिक-मध्ये भारतीय संघातून 'राईट औट' या जागी खेळले. सेंथर फॉर्मर्ड या जागीही उत्तम खेळतात. १९६६ न्याया बँकॉक आशियाई हॉकी सामन्यात पाकिस्तानवर गोल करून अपूर्व यश मिळवून दिले. १९७२ न्याया बँकॉक आशियाई सामन्यातही खेळले.

(७५) बलबीरसिंग [३] - उत्तम शरीराचे, सेनादलाचे खेळाडू. उत्तम राईट हाफ बॅक. १९६६ न्याया आशियाई स्पर्धेत गोल करण्यात मोठा भाग होता. त्याच वर्षी जपानचा दौरा आणि हॅवर्ग येथे मॅट्रीक स्पर्धेत भाग; १९६८ न्याया मेकिसको ऑलिंपिक-मध्ये भारतीय हॉकी संघाचे एक सदस्य.

(७६) बलबीरसिंग [४] - जन्म ५-५-४१. बरीच वर्षे रेल्वे संघातून खेळले. वार्सी येथील आंतरराष्ट्रीय हॉकीत भारताचे प्रतिनिधित्व केले. त्याच वर्षी युरोपचा दौरा. १९६८ न्याया टोकिओ आशियाई स्पर्धेत भारतीय संघाकडून खेळले.

(७७) बलबीरसिंग [५] - जन्म ८-८-४२. १५ व्या वर्षी पंजाब टीममध्ये प्रवेश. १९७० पर्यंत तेथूनच खेळत होते. १९६४ साली पंजाब पोलिसांत भरती. सुप्रसिद्ध कोच हव्बु मुकर्जीच्या प्रोत्साहनामुळे राईट औट स्थानावर खेळू लागले. १९६४ न्याया ऑलिंपिक हॉकी स्पर्धां खेळले.

(७८) के. डॉ. सिंग ऊर्फ बाबू - संपूर्ण नाव कुंवर दिविजयसिंग. पण 'बाबू' या नावाने प्रसिद्ध. जन्म २ फेब्रुवारी १९२३ बाराबंकी येथे झाला. श्री. हव्बु मुकर्जी यांच्याकडून त्यांना मार्गदर्शन झाले होते. १९४८ न्याया ऑलिंपिक सामन्यात उपकप्तान आणि नंतर १९५२ न्याया हेलसिंकी ऑलिंपिकमध्ये कप्तानपद. जगातील उत्कृष्ट लेपट इन खेळाडू म्हणून गणना. १९५२ न्याया ऑलिंपिकमध्ये उत्कृष्ट लेपट इन म्हणून मोठा बहुमान केला गेला व 'हेलस' पारितोषिकाचे पहिले भारतीय मानकरी. भारतीय खेळाडूंना शिकवून तयारू करण्यात खूप मेहनत. पण भारतीय हॉकीच्या अधोगतीचा मनावर परिणाम होऊन २७-३-७८ रोजी आत्महत्या केली.

(७९) बालकिसनर्सिंह - जन्म १०-३-३३. पंजाब आणि रेल्वे संघाचे खेळाडू. उत्तम ऑथेलिट म्हणून प्रसिद्ध. १९५०, ५१, ५३ व ५४ पंजाब विश्वविद्यालयातील ऑथलेटिक व हॉकी संघात समावेश. १९५६ व ६० न्याया ऑलिंपिकमध्ये भारतीय हॉकी संघातून खेळले. १९६८ न्याया ऑलिंपिकसाठी प्रशिक्षक म्हणून निवड.

हल्दी अखिल भारतीय क्रीडा शिक्षण संस्थेत प्रशिक्षक.

(८०) बुखारी लालशहा - एक उत्कृष्ट अंथलीट, क्रॉसकंट्री, मेरेथॉन व इतर पळण्याच्या शर्यतीत उत्तम नाव कमावले होते. १९३२ लोस अंजिल्स येथील ऑलिंपिक-मध्ये भारतीय हॉकी संघाचे कप्तान. उत्तम सेंटर हाफ म्हणून प्रसिद्ध. इतिहास घेऊन एम. ए. ज्ञाले होते. विभाजनानंतर पाकिस्तानात गेले. पुढे पाकिस्तानाचे लंकेतील हाय कमिशनर म्हणून नेमणूक आणि १९५८ साली लंकेतच मृत्यु.

(८१) भोला आर. एस. - जन्म ८-८-२७. सेनादलाचे खेळाडू. १९५६ मेलबोर्न व १९६० रोम ऑलिंपिकमध्ये भारतीय संघाकडून लेपट औट म्हणून खेळले व उत्कृष्ट खेळामुळे नावलैकिक झाला. चार वेळा परदेशी दौरा. इलेक्ट्रिक इंजिनियर आहेत. सध्या भारतीय खेळाडूंना कोच म्हणून शिकवितात.

(८२) ओ. पी. मलहोत्रा - जन्म ५-५-३६. १९४८ ते ५६ उत्तर प्रदेशाचे खेळाडू. हाफ बॅक म्हणून प्रसिद्ध. अफगाणिस्तान, मलाया, सिंगापूर, न्यूज़ीलंड व ऑस्ट्रेलियाचा दौरा. १९५६ मेलबोर्न ऑलिंपिक हॉकी स्पर्धेत खेळले.

(८३) मोहिंदरलाल - जन्म १९३६. रेलवेसंघाचे खेळाडू. १९६४ टोकिओ ऑलिंपिक व १९६६ बॅकॉक आशियाई सामन्यात भारतीय संघातून खेळले. पेनलटी पुशवद्दल ख्याती.

(८४) मोहिंदरसिंह-पंजाबचे खेळाडू. १९७४ चे बॅकॉक आशियाई व १९७५ चे विश्वचषक सामन्यात भारतीय संघातून खेळले.

(८५) युसुफ शाहजादा मोहम्मद - मूळ अफगाणिस्तानाचे. १९२८ लंडन ऑलिंपिकसाठी भारतीय हॉकी संघातून खेळले. इंग्लंडमधील अभ्यासानंतर भारतात आले. पुढे अफगाणिस्तानात कायमचे वास्तव्य. १९३५ साली दौन्यावर आलेल्या अफगाणिस्तान संघाचे नेतृत्व. १९४८ व १९६८ च्या ऑलिंपिकमध्ये अफगाणसंघाचे नेतृत्व.

(८६) रघुबीरलाल - जन्म १५-११-१९२९. पंजाब पोलिसात नोकरी. १९५२ व १९५६ च्या ऑलिंपिकसमधे आघाडीच्या फळीत भारतीय संघाकडून खेळले. मलाया व न्यूज़ीलंडचा दौरा.

(८७) एअर मार्शल ओ. पी. मेहरा - जन्म १९-१-१९. हॉकीचे प्रवंधक. १९५६ च्या मेलबोर्न ऑलिंपिकच्या वेळी भारतीय संघाचे व्यवस्थापक.

(८८) फिल्ड मार्शल माणिकशा - सैन्यातील उच्च अधिकारी. सॅम या नावाने प्रसिद्ध. उत्तम खेळाडू. धडाडीचे व कर्तव्यवान सेनानी. बांगला देश मुक्तिसंग्रामाचे वेळी विशेष कौशल्य दिसून आले. सैन्यदलात लोकप्रिय. सैन्यातून निवृत्त झाल्यानंतर क्रीडा-क्षेत्रात सुसूत्रता व शिस्त आणण्यासाठी क्रीडाक्षेत्राचे नियमन त्यांच्याकडे सोपविण्यात आले.

(८९) मोईनुल हस्क - क्रीडाविकासासाठी खूप प्रयत्न. भारतीय ऑलिंपिक असोसिएशनाचे कैक वर्षे सेक्रेटरी. १९४८ व ५२ च्या ऑलिंपिकच्या वेळी भारतीय

खेळांडूचे दलनायक. १९५१ साली आशियाई खेळांचे संस्थापक.

(९०) रुपर्सिह - उत्तर प्रदेशाचे खेळाडू कै. मेजर ध्यानचंद यांचे धाकटे वंधू. इन साईंड लेपट जागेवर उत्कृष्ट खेळाडू म्हणून ख्याती. १९३२ व १९३६ च्या ऑलिंपिक्समध्ये भारतीय हॉकी संघाचे आधारस्तंभ. १९३२ च्या लॉस एंजिल्स येथील ऑलिंपिक हॉकी स्पर्धेत भारतीय हॉकी संघाने अमेरिकेचा २४ विश्वदृ १ गोलने पराभव करून विक्रम केला. यापैकी १० गोल त्यांचे व ८ गोल कै. ध्यानचंदांचे हाते. न्यूझीलंड व ऑस्ट्रेलियाचा दौरा. पुढे परदेशी खेळाडूना हॉकीचे शिक्षण दिले. मित्रपरिवार खूप. प्रकृति-अस्वास्थ्यामुळे हॉकी खेळणे बंद केले. आजारीपणात मित्रांचे साहाय्य खूप झाले, पण १९७८ साली मृत्यु पावले.

(९१) शंकर लक्ष्मण - जन्म ४-७-३३. मुरुवातीला फुटबॉल खेळण्याकडे ओढा. चेंडूचा अंदाज व दिशांची कल्पना आली तेव्हा गोलरक्षकाच्या जागी खेळू लागले. त्या जागेसाठी सतत मेहनत, कष्ट व जिद बाळगल्याने भारतीय हॉकी संघात स्थान. १९५६, ६० व ६४ च्या ऑलिंपिक्समध्ये भारतीय संघातून गोलरक्षक म्हणून खेळले. १९६६ च्या आशियाई सामन्यात भारतीय हॉकी संघाचे यशस्वी संवनायक. वार्सा युवक भाषेत्सवात भारताचे प्रतिनिधित्व केले.

(९२) शर्मा जे. एल. - जन्म ६-२-३६. उत्तर प्रदेश संघाचे १९५४, ५९, ६० साली कप्तान. १९६० रोम ऑलिंपिक्साठी भारतीय हॉकी संघात निवड. उत्तम तंहेने चेंडू आडवून प्रभावीतपणे मारणे हे विशेष कौशल्य आणि म्हणूनच फुलबैक जागेसाठी निवड.

(९३) शांताराम जाधव - जन्म १-५-३१. सेनादलाचे खेळाडू. बरीच वर्षे राष्ट्रीय हॉकी स्पर्धेत खेळले. फुलबैक म्हणून प्रभावी खेळाडू. १९६० च्या रोम ऑलिंपिक्साठी भारतीय हॉकी संघात समावेश.

(९४) शाहबुद्दीन - मानवदार संघात राईट औट म्हणून चमकला. आशियाई स्पर्धेसाठी निवड. न्यूझीलंडचा दौरा. १९३६ च्या ऑलिंपिक्समध्ये भारताकडून खेळले.

(९५) जे. डॉ. सौंधी - हॉकी व इतर क्रीडाक्षेत्रात एक आंतरराष्ट्रीय कीर्तीचे गृहस्थ. कैक संस्थांचे पदाधिकारी व संबंधक. आंतरराष्ट्रीय ऑलिंपिक समितीचे सदस्य.

(९६) सावंत गोर्गंविंद गणपत - जन्म २६-१-३५. लेपट हाफबैक स्थानावर एक भरवशाचा खेळाडू म्हणून प्रसिद्ध. १९५२ ते ५७ मुंबईतरफे खेळले. १९६०च्या रोम ऑलिंपिक्साठी भारतीय हॉकी संघात समावेश.

(९७) चालस स्टिफन - जन्म १९५०. पंजाब विद्यापीठ व पंजाब राज्याचे खेळाडू. १९५६ मेलबोर्न ऑलिंपिक्साठी भारतीय संघात निवड. त्याच सामन्यात जखमी व शेवटी १९७९ साली मृत्यू.

(९८) हरचरणर्सिंग - सेनादलाचे खेळाडू. लेपट औट ही खास जागा त्याची. १९७० बँकोक आशियाई व १९७५ विश्वकप विजेत्या भारतीय संघातून खेळले.

(९९) हरदयालसिंह – जन्म २८-१-३८. सेनादलाचे नावाजलेले खेळाडू. १९५६ च्या बर्लिन ऑलिंपिकसाठी भारतीय संघात निवड. केनिया, मलाया, लिस्बनचा दौरा.

(१००) हरबिंदरसिंग – जन्म १९४३. पंजाब विद्यापीठ, पंजाब राज्य व रेल्वे संघाचे खेळाडू. १९६४ व ६८ ऑलिंपिकसाठी भारतीय संघात निवड. जगातील उत्कृष्ट सेंटर फॉरवर्डच्या मालिकेतले आहेत. ध्यानवंद, बलवीरसिंग यांची उर्णीव भासू दिली नाही. १९७०, ७४ आशियाई सामन्यात खेळले. उत्तम खेळामुळे अजून पारितोषिकाचे मानकरी ठरले.

(१०१) हरमीरकिंसिंग – जन्म १९४७. प्रभावी व आक्रमक हाफ्वेंक. पंजाबचे खेळाडू. १९७० च्या आशियाई स्पर्धा व १९६८ व ७२ च्या ऑलिंपिकसाठी भारतीय हॉकी संघात निवड.

(१०२) हाइंड ए. सी. – रेल्वे संघाचे गोलरक्षक म्हणून प्रसिद्ध. १९३२ च्या लॉस एंजिल्स ऑलिंपिक स्पर्धेत भारतीय हॉकी संघाकडून खेळले.

(१०३) हेमंड एल. सी. – तगडा, उंच व मजबूत बांध्याचा खेळाडू. उत्तरप्रदेशातून राष्ट्रीय चॅपिअनशिपसाठी खेळत. फुलवेंक स्थानावर योग्य खेळाडू. १९२८ व ३२ च्या ऑलिंपिकसाठी भारतीय हॉकी संघात निवड झाली.

(१०४) हरबेल्सिंह – १९४० च्या रोम ऑलिंपिकमध्ये हॉकीचे पंच म्हणून काम केले. जागतिक दर्जाचे हॉकी पंच होते. परंतु दुर्दैवाने अपवातात मृत्यु.

(१०५) भास्करन् व्ही. जन्म १९५१. कुटुंबातच हॉकीची आवड. मद्रासच्या लॉयोला कॉलेजचा पदवीधर. १९७२ मध्ये ऑलिंपिकपूर्व प्रशिक्षणासाठी प्रथम निवड. १९७४ पासून रेल्वे संघातून खेळतो. लेफ्ट हाफ्वेंक जागी उत्तम खेळाडू. उंगात विजेची चपलाई. त्यामुळे आधारीच्या खेळाडूना भरपूर साहाय्यक ठरतो. पेनलटी कॉर्नरचा चेंडू अडविण्यात हातवँडा. १९७५-७६ च्या रेनीफ्रंट ट्राल जिंकणाऱ्या संघात समावेश होता. १९७५ साली न्यूजीलंडचा दौरा. १९७८ च्या चौथ्या विश्वचषक संघात निवड. १९७९ साली पाकिस्तानात दौरा. २९ वर्षाचा असताना मास्को येथील १९८० च्या भारती हॉकी टीमचा कप्तान निवडला व त्याच्या नेतृत्वाखाली भारताला सुर्वर्णपदक मिळाले.

(१०६) अब्दुल रशीद – जन्म २९-४-४७. ज्युनिअर रशीद म्हणून ओलखला जातो. पाकिस्तान हॉकीक्षेत्रात १९६८ ते १९७६ पर्यंत चमकला. तिसऱ्या विश्वचषक जिंकलेल्या पाकिस्तान हॉकी संघाचा तो संघनायक होता. उत्कृष्ट केंद्रमध्यम्हणून प्रसिद्ध.

(१०७) इस्लाउद्दीन सिद्दीकी – जन्म १०-१-४८. १९७१ च्या बार्सिलोना येथील पहिल्या विश्वचषक विजेत्या पाकिस्तान हॉकी संघाचा कप्तान. १९७२ व १९७६ च्या ऑलिंपिक हॉकी स्पर्धेत खेळला. तसेच आशियाई हॉकीस्पर्धेत १९७० व १९७५

साली खेलला. १९७८ सालापासून भारत-पाक या दोन्ही राष्ट्रांत सुरु झालेल्या हॉकी स्पर्धेच्या मालिकेतील पाकिस्तान संघाचा संघनायक. उत्कृष्ट उजव्या बगलेच्या वाहेरील खेळाडू (Right Out).

(१०८) अखतर रसूल – जन्म १३-१-५४. १९७१ चा बार्सिलोना, १९७३ चा अॅमस्टरडॅम, १९७५ चा कौलालम्पूर येथील विश्वचषक हॉकी स्पर्धेत पाकिस्तान संघातून खेळला. तसेच तेहरान येथील आशियाई हॉकी स्पर्धेत पाकसंघाचा सभासद. १९७२ म्युनिच आणि १९७६ मॉट्रिंथल ऑलिंपिकमध्ये मध्यार्ध रक्षक (Centre Half) या स्थानावर खेळला.

(१०९) तनबीर दार – पाकिस्तान संघाचा एकेकाळचा मुख्य आधारस्तंभ. (पेनलटी कॉर्नर) दंडकोपरावरील फटका मारण्यात विशेष कुशल.

(११०) शहानाज्ज खान – जन्म २१-४-४९. म्युनिच व मॉट्रिंथल येथील ऑलिंपिकसमध्ये पाकिस्तान हॉकी संघातून खेळला. तसेच १९७१ बार्सिलोना आणि १९७५ कौलालम्पूर येथील विश्वचषक हॉकी स्पर्धेतही सहभागी. १९७० व १९७४ च्या आशियाई हॉकी स्पर्धेत पाकसंघाचा मोठा आधारस्तंभ होता. दाव्या बगलेचा आतील खेळाडू म्हणून प्रसिद्ध.

(१११) रेक्स नॉरीस – भारतीय हॉकी संघाचा एक उत्कृष्ट खेळाडू. १९२८ साली अॅमस्टरडॅम येथे झालेल्या ऑलिंपिक हॉकी स्पर्धेत भारतीय संघातून खेळला. त्यानंतर पुढे शिक्षक, तज्ज्ञ मार्गदर्शक म्हणून बराच प्रसिद्धीला आला. त्यामुळे इटाली, मेक्सिको व हॉलंड वगैरे देशांतील हॉकी संघ तयार करण्यासाठी याला पाचारण करण्यात आले. त्याचाच परिणाम म्हणून तिकडचे हॉकी संघ आता उत्तम खेळ खेळू शाळाले आहेत. पण दुर्दैवाने भारताने अशा शिक्षकाचा फायदा न घेतल्याने तो आत इंग्लंडमध्ये स्थायिक झाला आहे. त्याला दोन मुलगे व एक मुलगी आहे व ती समर्थ निरनिराळथा खेळांत प्रवीण आहेत. त्याने नुकताच आपल्या लग्नाचा सुवर्ण महोत्सव साजारा केला.

(११२) हॉस्टर्वेन – प. जर्मनीचा उत्कृष्ट खेळाडू. पण विशेष म्हणजे हॉकी खेळासंबंधी चांगला अभ्यास. त्यामुळे उत्तम कोच म्हणून प्रसिद्ध. म्युनिच येथील ऑलिंपिक स्पर्धा यशस्वी करण्यात याचा बराच सहभाग होता. १९६७ पासून कोच व मार्गदर्शकाचे काम करतो. जर्मनीच नव्हे तर स्पेनच्या हॉकी संघाला तयार करण्यात त्याने खूप श्रम घेतले आहेत. तो शारीरिक शिक्षणाचा प्राध्यापक असून ‘सायन्स ऑफ हॉकी’ या पुस्तकाचा लेखक आहे.

(११३) बुलफॉन रॉट, युली वॉस, मायकेल पीटर हे देखील प. जर्मनीचे उत्तम हॉकीपटू आहेत.

(१४) ज्युअन अमट – हा उत्कृष्ट असा पूर्णरक्षक (Full Back) म्हणून प्रसिद्ध. ऑलिंपिक हॉकी स्पर्धात तीन वेळा सहभागी होता. १४४ वेळा आंतरराष्ट्रीयी

सामने खेळला. दंडकोपन्याचा फटका (Penalty Corner) मारण्यात याचा हात-खंडा. हा स्पेनच्या हॉकी संघाचा एक भरवशाचा खेळाडू म्हणून प्रसिद्ध.

(११५) ग्रेसिया - ग्रेसिया हा स्पेनचा असाच नाणावलेला गोलकीपर. त्याच्या कौशलयामुळे स्पेनचा हॉकी संघ बन्याच वेळा बचावला गेला.

(११६) थाइस क्रूझ - हॉलंडचा अतिशय लोकप्रिय ठरलेला हॉकीपटू म्हणजे थाइस क्रूझ. तो आत्राडीचा अती जलद खेळाडू समजला जाई. तसेच दंडकोपराचा फटका मारून गोल करण्यात वाकवगार. १९७२ साली यानेच भारताच्या विश्व ऑलिंपिक हॉकी स्पर्धेत दोन गोलस चढविले होते. तसेच त्याच वर्षी ऑलिंपिक स्पर्धेत त्याने एकूण १८ गोलस केले होते. हॉलंडच्या हॉकी संघात चैतन्य निर्माण करून संघ बलाढथ करण्यात त्याचा खूपच मोठा वाटा आहे. परंतु दुर्दैवाने १९७५ साली मोठार अपघातात जबर जावमी झाल्याने तो पुढे खेळू शकला नाही.

(११७) डेनिस कर्निल - इंग्लंडच्या संघाचा कर्णधार. उत्कृष्ट पूर्णरक्षक (Full Back) म्हणून प्रसिद्ध. प्रतिस्पर्धांबरोबर अतिशय चिवटपणे लढा देणे हे याचे वैशिष्ट्य. त्याच्या मैदानावरील उपस्थितीत खेळाडूना एक प्रकारचा आधार वाढे. दुसऱ्याचे कच्चे दुवे हेरण्यात वाकवगार.

(११८) चार्लस वर्थ - ऑस्ट्रेलिया संघाचा कप्तान. याने ऑलिंपिक हॉकी-स्पर्धेत उत्कृष्ट खेळ करून पाकिस्तान संघाच्या तोंडचे पाणी पळविले होते.

(११९) पॉल्लिट जेन्स - हॉलंडचा एक उत्कृष्ट व भरवशाचा हॉकीपटू. दंडकोपरे मारण्यात निष्णात. संघातील त्याच्या अस्तित्वामुळे इतर खेळाडूंत चैतन्य निर्माण होते.

(१२०) एन. डी. नगरवाला - क्रिकेट व हॉकी खेळात खेळाडू व पंच म्हणून प्रावीण्य. हॉकी फेडरेशनमध्ये पदाधिकारी म्हणून काम केले. त्यामुळे जागतिक हॉकीशी घनिष्ठ संवंध. भारतीय हॉकीत सुधारणा होण्याच्या दृष्टीने लेखन व मुलाखती-द्वारे मार्गदर्शन करीत असतात. वयाची सतरी ओलांडली असली तरी अद्यापि अमाप उत्साह आहे. पुणे येथे आगाखान पॅलेसमध्ये नेशनल मॉडेल स्कूल नावाची शाळा सध्या चालवीत असून तेथे प्राचार्य आहेत.

हॉकी खेळातील काही गमतीजमती व किस्से

आतापर्यंत आपण हॉकी खेळासंबंधी सर्वांगीण अशी माहिती मिळविली व खेळात सुधारणा व्हाव्या म्हणून कोणत्या गोटी केल्या पाहिजेत याबाबतही पुल्कळ गोटी वाचल्या. आता प्रत्यक्ष मैदानावर घडलेल्या अविस्मरणीय घटना, प्रसंग, काही गमती-जमती, आठवणी वगैरेसंबंधीची मनोरंजक माहिती व 'किस्से' याकडे वळू.

क्रिकेटच्या खेळात गोलंदाजी व फलंदाजी वगैरेचे नवनवे विक्रम असतात व फलंदाज धाव संख्येची आतषबाजी करतात. तदृतच हॉकी खेळामध्येही गोल्सचा पाऊस कसा, कुणी व केव्हा पाडला ही माहिती वाचप्यातही गंभत वाठेल व मनोरंजन होईल.

हॉकीचे जादूगार कै. मेजर ध्यानचंद यांनी आपल्या हॉकी जीवनात वैयक्तिक असे एकूण ४०० गोल्स केले होते, हा एक विक्रमच आहे. तो अद्यापि कोणी मोडू शकला नाही आणि पुढेही मोडला जाईल असे वाटत नाही.

१९३२ च्या लॉस एंजिल्स येथील ऑलिंपिक्समध्ये भारतीय संघाने असाच एक विक्रम करून ठेवला आहे. तो अमेरिकन संघावर मिळविलेला २४ विरुद्ध १ हा विजय, या २४ गोल्सपैकी ध्यानचंद व रूपसिंह या बंधूंनी मिळून १८ गोल्स केले.

१९३५ साली भारतीय हॉकी संघ न्यूजीलंड व ऑस्ट्रेलियाच्या दौन्यावर गेला होता. या दौन्यात एकूण २८ सामने खेळले गेले. तेव्हा भारतीय हॉकी संघाने प्रतिस्पद्यावर एकूण ३१८ गोल्स केले होते. त्यापैकी २०१ गोल्स कै. ध्यानचंद यांच्या एकटथाचेच होते.

१९३६ च्या बर्लिन ऑलिंपिक हॉकी स्पर्धेत भारतीय संघाने एकूण ३८ विरुद्ध १ गोल असे विजय संपादन केले. त्यापैकी कै. ध्यानचंद व कै. रूपचंद या दोघांनी प्रत्येकी ११ गोल्स केले होते. खुद यजमान जर्मन संघाविरुद्ध भारतीय हॉकी संघाने ८ विरुद्ध १ असा जय मिळविला होता.

१९५६ च्या मेलबोर्न हॉकी स्पर्धेत देव्हील अफगाणिस्तान १४-०, अमेरिका १६-०, सिंगापूर ६-० असे जोरदार विजय मिळविले. या स्पर्धेत भारतीय संघाने एकूण ३८ गोल्स केले पण भारतावर एकही गोल झाला नाही. या सर्व सामन्यात मिळून एकट्या उधमसिंगने १५ गोल केले होते.

नुकत्याच मॉस्को येथे झालेल्या १९८० सालच्या २२ व्या ऑलिंपिक्समध्ये भारतीय संघ एकूण ६ सामने खेळला व त्याने अंजिक्यपद मिळविले. या सर्व सामन्यात

मिळून भारताने प्रतिपक्ष्यावर एकूण ४३ गोल केले आणि भारतावर ७ गोल झाले. यांपैकी सुरींदरसिंग संघीया या चपलगाती आघाडीच्या हॉकीपटूनी एकठाने १५ गोल केले हे विशेष.

१९४८ व १९५२ चे ऑलिंपिक सामने आणि १९५४ चा मलायाचा दौरा असे १६ सामने पद्मश्री बलबीरसिंग खेळले. त्यात भारतीय हॉकी संघाने प्रतिपक्ष्यावर एकूण १२१ गोल केले, पैकी ८३ गोल बलबीरसिंग यांच्या नावे आहेत. त्यानंतर न्यूझीलंड व ऑस्ट्रेलियाच्या केलेल्या दौन्यात एकूण ३८ सामने भारतीय संघ खेळला. तेव्हा प्रतिस्पर्धी संघावर एकूण २०३ गोल लावण्यात आले होते त्यांपैकी १४१ गोल बलबीरसिंग यांच्या खात्यावर आहेत.

ही झाली गोल्सची आतषबाजी, आता पाहू काही गमतीजमती.

ध्यानचंद आणि डॉन ब्रॅडमन

१९३५ साली भारतीय संघ न्यूझीलंडच्या दौन्यावर गेला होता. त्या वेळी या संघाचे ऑस्ट्रेलियातही काही सामने झाले. २ मे १९३५ रोजी अंडीलेड येथे एक सामना झाला. हा सामना भारताने ९ विरुद्ध १ गोल असा जिकला. हा सामना पाहण्या-साठी किकेटचे बादशाहा डॉन ब्रॅडमन हजर होते. हॉकीचे जादूगार कै. ध्यानचंद यांचा खेळ पाहून ते बेहद खूप झाले. ध्यानचंद यांनी ब्रॅडमन यांची भेट घेतली तेव्हा हॉकी व क्रिकेट या खेळातल्या या दोन बादशाहांचा एकत्र फोटो काढण्यात आला होता. तो फोटो ध्यानचंद यांनी आपल्या संग्रही मुद्दाम जतन करून ठेवला होता.

रक्कपाती सामना

अमेरिकेतील मिचली-मॅकिनॅक येथील किल्यावर तिसऱ्या जॉर्जचा जन्मदिवस साजरा केला जात असे. हा किला गोन्या सैनिकांनी रेड इंडियन्सकडून हिसकावून घेऊन आजूबाजूला आपली वसाहत स्थापन केली होती. परंतु आजूबाजूचा प्रदेशमात्र रेड इंडियन्सच्याकडे च होता. एकदा या किल्याच्या भोवतालच्या मैदानावर असंख्य लोक हॉकीच्या खेळात गर्क झाले होते. भोवताली खेळ पाहण्यासाठी रेड-इंडियन स्थी-पुरुषांची खूप गर्दी जमली होती. सगळेजण-स्थी-पुरुष-अंगावर कांबळी पांघरून बसले होते. गोरे सैनिकही किल्यावरून आपल्या खिल्या व मुलांसह सामन्यांची गम्मत पाहात उभे होते. थोड्या वेळाने काही खेळाहू हॉकीचा चैंड उडवीत उडवीत किल्याच्या दिशेने धावले. गोरे सैनिकही गम्मत पाहण्यात गुंतले होते. रेड इंडियन्सचा सगळा जमावही तिकडे धावला. या धावाधावीत रेड इंडियन खिल्यांनी आपल्या पांघरूनात लपविलेली शब्दे पुरुष खेळाहूच्या हाती दिली आणि त्यांनी या संधीचा फायदा घेऊन गोन्या सैनिकांचा निःपात केल्यावर हा सामना संपुष्टात आला.

हॉ....९

राष्ट्रपिता आणि हॉकी

एकदा ऑलिंपिक सामन्यात सहभागी होण्यासाठी भारतीय संघ जावयाचा होता. पण त्यासाठी लागणारा पैसा कसा उभा करावयाचा? हाच मोठा बिकट प्रश्न सवांपुढे होता. राष्ट्रपिता महात्मा गांधींच्या पुढे हा प्रश्न नेला तर त्यातून सहज मार्ग निवेद आणि अडचण दूर होईल असे सुचविण्यात आले. त्या वेळी महात्माजी सिमल्याला होते. तेव्हा हॉकीक्षेत्रातील काही प्रतिष्ठित लोकांनी महात्माजींची सिमल्यात गाढ घेतली आणि त्यांच्यापुढे ही अडचण मांडली. पण आश्र्याची गोष्ट अशी की, महात्माजींनी या लोकांना विचारले, “हॉकी ही काय भानगड आहे? ही कसली चळवळ आहे? माझ्या तर ऐकण्यात नाही!” या त्यांच्या उद्गाराने सवांना धक्काच बसला आणि लोकांनी तो प्रश्न तेथेच सोडला आणि अन्य मार्गांकडे ते वळले.

भारतीय संस्कार

क्रिकेटमध्ये ज्याप्रमाणे डॉन ब्रॅडमन त्याचप्रमाणे हॉकीमध्ये कै. ध्यानचंद त्यांना ‘हॉकीचे जादूगार’ म्हणून हॉकी जगतात सर्व ओळखीत होते. ते इतके प्रसिद्ध होते तरी गवर्ने चढून गेले नव्हते अगर स्तुतीने विचलित झालेले नसत. त्यांचा खेळ पाहावयाला लोक वेडे होत. इतकी मोहिनी त्यांनी लोकांवर टाकली होती. १९३२ मध्ये प्राग येथे भारतीय हॉकी संघ एक सामना खेळला. त्या वेळी ध्यानचंदचा खेळ पाहून एक आंगल युवती बेहद खूब झाली होती. ध्यानचंदला केव्हा भेटेन असे तिला झाले होते. सामना संपल्यावरोवर ती ध्यानचंदकडे पळाली. तिने ध्यानचंदकडे चुंबन मागितले. ध्यानचंद स्वभावाने शांत व सालस त्यामुळे ते या अनपेक्षित मागणीमुळे एक क्षणभरच गांगराले. पण मन विचलित होऊ न देता म्हणाले, “माफ करा, मी एक विवाहित गृहस्थ आहे, आणि आमच्यावर झालेल्या संस्कारांमुळे परस्तीचे चुंबन काय तर साधा स्पर्श देखील गैर आहे.” पण ती युवती इतकी वेडीपिशी झालेली होती की, तिने त्या गडबडीत झटकन पुढे होऊन त्यांचे चुंबन घेऊन ती पळाली. पण एका वार्ताहराने तिला गाठलीच आणि विचारले, “त्या छोट्या इसमात तुला! एवढे काय आढळले?” ती म्हणाली, “ते मला देवदूतासारखे वाटले आणि देवदूताचे चुंबन घेण्यात मी काही गैर केले असे मला वाटत नाही.”

स्वाक्षर्ण्या

१९३२ चा ऑलिंपिक हॉकी संघ मद्रास मार्गे लॉस एंजिल्सला चालला होता. मद्रास येथे संघाचे खूप स्वागत झाले. त्यांच्या सन्मानार्थ अनेक कार्यक्रम झाले. शेवटी एका कार्यक्रमाच्या वेळी बन्याच हौशी चाहत्यांनी ‘स्वाक्षर्ण्यां’साठी कागद, चिठ्ठोरे पुढे केले. खेळांडूनीही अगदी सहजपणे ‘स्वाक्षर्ण्या’ दिल्या. पुढे काही दिवसांनी असे समजले की, काही जणांनी त्या स्वाक्षर्ण्या केलेले कागद व चिठ्ठोन्या विकून खूप पैसा मिळविला. चिठ्ठोरे व कागद यांच्यावरच स्वाक्षर्ण्या मागण्यामागे हा हेतू होता!

पंडित नेहरू आणि बलबीरसिंग

१९४८ साली लंडन ऑलिंपिक आणि १९५२ साली हेलसिंकी ऑलिंपिक हॉकी स्पर्धेत सुवर्ण पदक मिळविणाऱ्या भारतीय संघात महत्वाची कामगिरी बजावली होती बलबीरसिंग यांनी. त्यामुळे ते सर्वांच्या चांगल्याच परिचयाचे झाले होते. खुद पंडितजींनी देखील त्यांचे अभिनंदन केले होते. पुढे काही दिवसांनी बलबीरसिंग भाक्रा येथे पोलिस सब-इन्स्पेक्टर होते. त्या वेळी पंडित नेहरूंनी भाक्राला भेट दिली. त्या वेळी तेथील पोलिसांनी पंडितजींना मानवंदना दिली. त्या पोलिस पथकाचे प्रमुख होते बलबीरसिंग. ते मानवंदनेच्या वेळी पूर्ण पोलिस सब-इन्स्पेक्टरच्या गणवेशात होते. मानवंदना संपल्यावर पंडितजींचा बलबीरसिंगला बोलावण्याचा निरोप आला. बलबीरसिंगला आश्र्य वाटले. आपल्याला का बरं बोलावले असेल ? ते ताबडतोब पंडितजींना सॅल्युट करून उभे राहिले. पंडितजी त्यावर हसत म्हणाले, ‘बलबीर’ मी तुला या वेषातही ओळखले की नाही ? बलबीरला त्या क्षणाचा कधीही विसर पडणार नाही.

म्हैसूर नरेश आणि हॉकीपटू

१९३६ च्या वर्लिन ऑलिंपिकसाठी भारतीय संघ बोटीने चालला होता. प्रवास फार कंटाळवाणा होता. त्यातच खाण्यापिण्याचीही बरीच गैरसोय होत होती. त्यामुळे सगळे खेळाडू अगदी त्रासून गेले होते. त्याच बोटीतून म्हैसूराधिपती विलायतला चालले होते. ते खेळाचे शौकिन होते, आणि दिलदार मनोवृत्तीचे होते. आपल्यावरोबर भारतीय हॉकी संघांनी प्रवास करीत असून त्यांचे खाण्यापिण्याचे हाल होत आहेत हे त्यांच्या कानावर गेले. त्यांनी जातीने सर्वांची चौकशी केली आणि या खेळाडूंसाठी मुहाम सारा प्रवास संपूर्णर्थत रोज दहा शेर दही पाठविण्याची त्यांनी व्यवस्था केली. त्यामुळे भारतीय खेळाडू खूप झाले आणि त्यांनी सारा प्रवासभर लस्सीचा आनंद लुटला.

स्वामी जगन्नाथ

हॉकी विश्वातले “सी. के.” समजले जाणारे विश्वकीर्तीचे पंच, चिटणीस, संघटक व मार्गदर्शक असे स्वामी जगन्नाथ यांच्या जीवावर बेतलेला एक प्रसंग.

ही हकीकत फाळणीपूर्वीची लाहोर येथील आहे. त्या वेळी भारतीयांनी हॉकीत मल्यविलेले वर्चस्व गोऱ्या सहेबांना सारांन सलत असे. त्यामुळे ते खेळांच्या वेळी भारतीय खेळाडूंची प्रगती रोखण्यासाठी बाटेल त्या क्रूर हिंसक मार्गाचा देखील वापर करीत. एकदा लाहोर येथे अऱ्ग्लो-इंडियन युरोपिअन विरुद्ध शेष भारत संघ असा सामना होता. सामन्यात शेष भारतसंघाने प्रतिपक्षावर चांगलीच फक्जितीची वेळ आणली होती. त्यामुळे प्रेक्षकांतले काही गोरे साहेब इतके खवळले की त्यांनी एका भारतीय प्रेक्षकाच्या अंगावर गाडी घातली. पण त्या गृहस्थाने चपळाई करून जवळच्या नाल्यात उडी मारली म्हणूनच तो वाचला, नाहीतर त्याचा त्या गाडीखाली चेंदामेंदा झाला होता. ती व्यक्ती म्हणजेच स्वामी जगन्नाथ होते !

शिस्तप्रिय श्री. पंकज गुप्ता

भारतीय क्रीडाक्षेत्रातील असामान्य आसामी म्हणजे श्री. पंकज गुप्ता ! करडथा शिस्तीचे भोक्त होते. तरुणपणी फुटबॉल, हॉकी, क्रिकेट, पोहणे, कुस्ती, टेबलटेनिस, बॉक्सिंग या सर्व खेळांत ते भाग घेत. १९३२ साली लॉस एंजिल्सला गेलेल्या हॉकी संघाच्या सन्मानार्थ आयोनित केलेल्या एका कार्यक्रमाच्या वेळी सर्व खेळांडूनी डोक्याला फेटा बांधला पाहिजे असा त्योचा कटाक्ष होता. दौऱ्यावर असताना आपणाला कोण विचारणार ! अशी काही खेळांडूची कल्पना होती. त्यात दुष्यम गोल-रक्षक म्हणून आलेला आर्थरहिंद खेळाडू होता. त्याने फेटा बांधावयास नकार दिला. श्री. गुप्तांना ही गोष्ट कळली. लगेच त्यांनी कडक शब्दांत ऑर्थरहिंदला समज दिली आणि सांगितले की, “फेटा बांधण्यात जर तू कमीपणा समजत असशील आणि संघाची शिस्त जर पाठली नाहीस तर तुला येथूनच परत पाठवावे लागेल.” यामुळे सर्व खेळांडूचुपचाप झाले, आणि काही खेळांडूनी मध्यस्थी केल्यावर आर्थरहिंदनी श्री. गुप्तांची माफी मागितली आणि हे प्रकरण तेथेच मिटले.

कै. रूपसिंह

भारतीय हॉकी संघासारखीच चमक जर्मन खेळांडूंही दिसून येते हे कसे काय ? याचे इंगित असे आहे की, १९३६ साली कै. ध्यानचंद यांने बंधू कै. रूपसिंह हे जर्मनी येथे झालेल्या ऑलिंपिक स्पर्धेत भारतीय हॉकी संघातून खेळले होते. आपल्या थोरल्या भावाप्रमाणेच तेही आपल्या खेळामुळे खूपच लोकप्रिय झाले होते. परंतु पुढे रूपसिंहांना क्षयाची बाधा झाली. त्या वेळी त्यांच्या औषधोपचारासाठी जर्मन क्रीडाप्रेमी जनतेने आणि त्यांच्या मित्रांनी खूपच आर्थिक साहाय्य केले आणि वेळीच योग्य उपचार झाल्यामुळे रूपसिंह त्या रोगातून पूर्ण बरे झाले. जर्मन लोकांनी केलेल्या मदतीची परतभेट म्हणून रूपसिंहांनी जर्मन होतकरु हॉकी खेळांडूना खेळातील खास बारकाबे आणि तेही भारतीय पद्धतीचे, समजावून देऊन त्यांच्या खेळात सुधारणा करण्याच्या दृष्टीने पुष्कळ उपयुक्त सूचना दिल्या. त्यामुळेच जर्मन खेळांडूवर भारतीय खेळाचा खूपच ठसा उमटलेला आहे. रूपसिंहांच्या लोकप्रियतेचे दुसरे एक उदाहरण म्हणजे म्युनिक येथील ऑलिंपिक गावातील एका रस्त्याला रूपसिंह यांचे नात्र देण्यात आले होते.

श्री. गुप्ता आणि हिटलर

१९३२ साली भारतीय हॉकी संघ ऑलिंपिक स्पर्धापूर्वी इतर देशांशी काही मित्रत्वाचे सामने खेळला. या वेळी काही काळ हा संघ जर्मनीत म्हणजे खुद म्युनिक-मध्ये होता. याच वेळी नाजी पक्षाच्या बैठकीसाठी हेर हिटलर, गोबेल्स, गोअरिंग वगैरे बडी नाजी मंडळी तेथेच होती. एका जर्मन मित्रांच्या मार्फत श्री. गुप्तांनी हिटलरची

स्वाक्षरी मागितली. हिटलर त्याला कबूल झाला, पण त्यासाठी श्री. गुप्तांना नाझी पक्षाचे सभासद व्हावे लागले आणि त्यानंतर हेर हिटलर यांच्याशी त्यांचे जिब्हाळथाचे संबंध आले.

प्रतिज्ञा

१९३२ साली ध्यानचंद यांच्या नेतृत्वाखाली बळिन येथील ऑलिंपिकसाठी भारतीय संघ गेला होता. त्या वेळी पहिल्याच चाचणी सामन्यात जर्मनीने भारताचा १ गोलने पराभव केला. यामुळे सवाँनाच धक्का बसला. तेव्हा प्रत्यक्ष स्पर्धेत काय युक्त्या कराव्यात; काय डावपेच लढवावेत याचा विचार करून संघाचे व्यवस्थापक श्री. पंकज गुप्ता यांनी खेळांडूंत राष्ट्रीय भावना जागृत करण्याच्या दृष्टीने सर्व खेळांडूना आपल्या तिरंगी झोऱ्याभोवती उभे केले आणि सवाँकडून ध्वजवंदना करून घेतली आणि त्यांच्याकडून प्रतिज्ञा घेविली की “प्रयत्नांची शिक्षस्त करू.”

अंतिम फेरीत जर्मन संघाशीच भारताची गाठ पडली. पण सुरुवातीला जर्मन संघावर एकही गोल चढविला गेला नाही आणि कोणाचाच प्रभाव पडेना. तेव्हा सगळ्या खेळांडूना आपल्या प्रतिज्ञेवी आठवण झाली, आणि त्या सवाँनी कमरा कसून जर्मन संघावर ८ गोल करून विजय मिळविला.

दमदाटी व कडक शब्द

खेळांडूनी ईश्वरेने व जोमाने खेळावे म्हणून त्यांना बन्याच वेळा दमदाटी व कडक शब्दात ताकीद घावी लागते. सेनादलाच्या खेळांडूना त्यांचे शिक्षक सांगत, “अरे हॉकीच्या चॅंडूला भिजन जर खेळू लागलास तर लढाईत गोळर्यांपुढे तुमचा कसा टिकाव लागणार. तेव्हा न भिता जोराने धडक भारा.”

पाकिस्तानचा संघ १९७२ च्या म्युनिच ऑलिंपिकसाठी निघाला त्या वेळचे पाकिस्तानचे पंतप्रधान श्री. भुट्टो यांनी आपल्या खेळांडूना बजावले होते की, “जर या स्पर्धेत विजय मिळविला नाही तर संघातील सर्व खेळांडूना तुरुंगात पाठविले जाईल हे लक्षात ठेवा !” पाकिस्तानने अंतिम विजय प्राप्त केला नाही आणि कोणालाही तुरुंग दाखविला नाही ही गोळट अलाहिदा.

अंधश्रद्धा, शकून-अपशकून वगौरे

मनुष्य कितीही सुधारलेला, चार देश पाहिलेला असो त्याचा दैव, नशीव, शकून, अपशकून, अंधश्रद्धा या मानण्याकडे थोडा ना थोडा तरी कल हा असतोच. या मनोवृत्तीला धरूनच घडलेले व अनुभवलेले काही किस्से.

क्रिकेट, हॉकी, फुटबॉल वगौरे संघांतील काही खेळांडू सामन्यासाठी ठरावीक पॅट अगर शर्टच घालण्यासाठी धडपडतात, कारण त्या कपड्यांमुळे त्यांना यश मिळते ही त्यांची समजूत असते. तेव्हा या ‘यशस्वी’ कपड्यांना ते इतके मानतात की, कैक वेळा

सामने संपेपर्यंत ते कपडे धुवायलादेखील तयार नसतात. मग त्यांना किंतीही घामट वास आला तरी चालेल.

आंतरराष्ट्रीय सामन्यात पाकिस्तानी संघाविसद्ध शक्यतो शुक्रवारी खेळण्याचे, उत्तर भारतीय आणि विशेषतः पंजाबचे संघ टाळीत असतात. कारण त्यांचा असा समज आहे की शुक्रवार हा पाकिस्तान संघाला यशदायी ठरतो.

प्रतिस्पर्धी संघाने मैदानात पाऊल ठेवण्याआधी आपण जर मैदानात उतरलो तर यश मिळणार नाही अशी काही संघांची भावना आहे. परंतु उघडपणे तसे दाखविता येत नाही, म्हणून काहीतरी कलृपत्या लढविल्या जातात. एकदा मुंबई संघावरोबर पंजाब संघाला खेळायचे होते. मुंबई संघ मैदानात जाईल म्हणून पंजाबचे खेळाडू वाट पाहात होते. मुंबई संघाही हा यशाचा तोडगा जाणून होता, म्हणून तेही मैदानात शिरेनात. पंच शिंदी वाजवीत होतेच. तेव्हा पंजाब संघाच्या कप्तानान एक शक्कल लढविली. तो मुंबई संघाच्या कप्तानाला म्हणाला, “मैदानात प्रथम पाऊल यजमान संघाने ठेवावयाचे असते म्हणून आम्ही थांवलो आहोत!” आणि त्याने आपली अडवण पंचांनाही सांगितली आणि त्यामुळे त्यांनी आपले म्हणणे खरे केले.

एका सामन्यासाठी एका संघातील खेळाडू कपडे करून तयार होत होते. इतक्यात त्यांच्यापैकी एकाला मोठी शिंक आली. झालं! प्रत्येकाचा चेहरा थोडासा चिंतातुर झाला. संघाचे मैनेजर तेथे होते, ते शिंक दिलेल्या खेळाडूला म्हणाले, “शिंकेचा प्रभाव नाहीसा होण्यासाठी तू कपडे उत्तर व बिढान्यावर ५/१० मिनिटे डोळे मिट्रून पडून राहा, म्हणजे सगळे काही नीट होईल.” त्याप्रमाणे त्या खेळाडूने केले. नंतर संघ सामन्यासाठी मैदानावर उतरला आणि त्यांनी तो सामना उत्तम प्रकारे जिकला.

सामना खेळायला निघण्यापूर्वी ग्लास, आरसा वैरे फुटू नये, ते वाईट असते, अदीही काहींची समजूत असते. एकदा एका खेळाडूच्या हातून खेळायला निघण्यापूर्वी आरसा फुटला. सारी मंडळी चुकचुक करीत स्तब्ध झाली! पण इतक्यात एक दुसरा खेळाडू एकदम म्हणाला, “अरे हा तर शकुन आहे. मी ज्या प्रांतातून आलो आहे तिकडे तर आरसा, काच वैरे फुटणं म्हणजे, जसं काही ठिकाणी नारळ फोडतात, त्याप्रमाणे मानतात. हे शुभचिन्ह आहे. चला!” या त्याच्या दृष्टान्तामुळे खेळाडूंत दुप्पट जोम आला आणि त्यांनी त्या दिवशी अगदी कठीण असा सामना जिकला! तेव्हा-पासून महत्वाच्या सामन्यासाठी निघताना प्रथम एक आरसा फोडण्याची प्रथा त्या संघात पडून गेली.

भारतीय संघाचे ऑलिंपिकमधील एकेकाळचे कप्तान, उत्कृष्ट सेंटर फॉर्वर्ड सरदार बलबीरसिंग यांनीही सांगितलेले काही किस्से आहेत.

एक भारतीय सुप्रसिद्ध खेळाडू जेव्हा ऑलिंपिक हॉकीमधील पहिला सामना खेळला त्या वेळी त्याची पत्नी पांढरी साडी परिधान करून सामना पाहण्यासाठी हजर होती. त्या दिवशी भारतीय संघाने तो सामना उत्तम तर्फाने जिकला. तेव्हा पांढरी साडी

शाकुनी आहे असा समज घड झाला. आणि म्हणून त्यानंतर जेव्हा जेव्हा त्या खेळाडूची पल्नी सामना पाहण्यासाठी जाई तेव्हा तिने ती यशस्वी पांढरीच साडी नेसावी असे त्याने तिला बजाविले होते.

सामन्याला जाप्यापूर्वी शुभेच्छा म्हणून अगर बहुमान व्यक्त करण्यासाठी किंवा अन्य काही कारणाने खेळाडून हारतुरे देणे हे चांगले लक्षण नाही असे बलबीरसिंग यांचे ठाम मत होते. त्यामुळे ते जेव्हा एकदा भारतीय हाँकी संघाचे व्यवस्थापक म्हणून नेमले गेले तेव्हा ते या आपल्या मताला अगर समजुतीला ठाम चिकटून राहिले आणि त्यांनी कोणाही खेळाडूला कोणाकडूनही हार-गुच्छ वैरै स्वीकारू दिले नाही. त्यामुळे पुळकळ लोक नाराज झाले. परंतु त्यांचे ध्येय सामना जिकण्याचे होते. तेव्हा हार-तुऱ्यामुळे आपल्याला अपशंकुन होईल ही भीती त्यांच्या मनात होती हेच यामागील कारण होते.

१९७५ सालची गोष्ट. विश्वकप स्पर्धेसाठी निघालेल्या भारतीय संघाचे बलबीर-सिंग व्यवस्थापक होते. मुसलमान, शीख, खिश्वन, हिंदू अशा सर्वधर्मीय हाँकीपटूंचा संघात भरणा होता. तेव्हा मनावर आलेले डडपण किंवा नव्हसेस घालविण्यासाठी सगळे खेळाडू एकत्र जमन प्रार्थना करीत तसेच ठिकठिकाणी चर्च, मशिदीतून, देवळा-तून हिंडून येत. कुआलालंपूरला गेले तेव्हा भारतीय संघ नेहमीप्रमाणे तेथील एका मशिदीत गेले होते. त्याच वेळी तेथे पाकिस्तानी खेळाडू नमाज पठण्यात दंग होते. सर्व धर्मीय भारतीय खेळाडूंचा भक्तिभाव पाहून खुश झालेल्या मौलवीने ‘यशस्वी होशील’ असा आशीर्वाद बलबीरांना दिला आणि झालेही तसेच. पाकिस्तान संघाला पराभूत करून भारताने विश्वकप जिकला.

आपल्याला यश मिळू दे म्हणून देवापुढे धूप, उद्बत्या लावून प्रार्थना करणे, हातात तर्डित व गंडे दोरे बांधणे वैरै गोष्टीदेखील पुळकळजन्ज करतात.

१९५२ च्या ऑलिंपिकच्या वेळी मानवंदना करण्यासाठी सर्व संघ आपापले राष्ट्रध्वज घेऊन शिस्तीने उभे होते. मानवंदनेच्या कार्यक्रमाला सुरुवात कबुतरे हवेत उडवून करण्यात आली. भारतीय ध्वज घेऊन चालण्याचा मान बलबीरसिंग यांना मिळाला होता. कबुतरे जोराने आकाशात झोप घेताना एक कबुतर बलबीरसिंगांच्या डाव्या पायाच्या अंगठ्याला स्पर्श करून गेले. डाव्या पायाला कबुतराने अचानक स्पर्श करावा ही काहीतरी अशुभ घटना घडली की काय? या शंकेने बलबीरसिंग चितातुर व वेचैन झाले होते. परंतु मानवंदनेचा मोर्चा संपूर्ण सर्व खेळाडू जेव्हा आपापल्या जागेवर घेऊन उभे राहिले तेव्हा ऑलिंपिक ऑर्गेनायझिंग कमिटीचा एक अधिकारी बलबीर-सिंगांजवळ आला आणि त्याने त्यांचे अभिनंदन केले आणि म्हणाला, “एखादे कबुतर जर एखाद्या खेळाडूंच्या डाव्या पायाला स्पर्श करून गेले तर ते शुभचिन्ह आहे असे फिन्लंडमध्ये समजले जाते. तेव्हा तू खरोखरच नशिववान आहेस म्हणून तुझे अभिनंदन.” हे शब्द ऐकून बलबीरसिंगाला आश्र्वय वाटले व त्याची काळजी दूर होऊन

तो जास्त उल्हसित झाला; आणि विशेष आश्रयाची गोष्ट ही की, त्या ऑलिंपिक स्पर्धेत भारतीय हॉकी संघाने भरघोस यश मिळविले आणि खुद बलबीरसिंगचा त्यात सिंहाचा वाटा होता.

अंधश्रद्धा व ठोकताळथावर विश्वासून बन्याच गोष्टी करण्याकडे बन्याच जणांचा कल असतो त्यांपैकी काही उदाहरणे.

१९७१ साली बासिंलोना येथे भारतीय संघ सामने खेळत होता. त्या वेळी विनोदकुमार हा भरवशाचा फुलबैंक संघात होता. त्याची एक श्रद्धा होती की, गुरुनानक आपल्या पाठीशी आहेत. त्यामुळे गुरुनानकांचा एक छोटा फोटो तो सदैव आपल्या जवळ ठेवीत असे. परंतु त्या वेळी पाकिस्तान संघाकडून भारताचा पराभव झाला. या पराभवामुळे संघातले सर्व खेळाडू लहान मुलासारखे अक्षरशः रडले. पुष्कळांचा या आपल्या श्रद्धेवरील विश्वास डळमळीत झाला. कारण त्या दिवशी देखील विनोदकुमारच्या विश्वात गुरुनानकांचा फोटो होता. गुरुनानकांचा फोटो असूनही आपण सामना हरलो ही गोष्ट विनोदकुमारच्या मनाला फार लागली होती.

काही खेळाडूंना विशेषत: गोलरक्षकांना ठोकताळे पाहण्याची सवय होती. गोल-मध्ये येऊन उभे राहिले की ते प्रथम देवाचे स्मरण करीत. नंतर ५-१० छोटे खडे गोळा करून ते गोल खांबावर मारीत. जर मारलेल्या खड्यांपैकी निम्न्याहून जास्त खडे गोळ खांबाला लागले तर यश नक्की ह्या त्यांचा ठोकताळा असे. काही-जण गोल लाईनच्या पुढे १० पावलांवर एक फुली मारून खूण करीत आणि गोल लाईनवर उभे राहून १० खडे त्या फुलीकडे पुश करीत. जर त्या फुलीच्या पलीकडे वहुसंख्य खडे गेले तर त्या दिवशी हमखास यश मिळणार हा ठोकताळा ते समजत.

सामना सुरु झाला की काहीजण १०० आकडे मनात मोजू लागत. १०० आकडे मोजून होईपर्यंत जर चेंडू आपल्या 'डी' किंवा गोलार्ध वर्तुळापर्यंत आला नाही तर यश नक्की मिळणार असा त्यांचा विश्वास असे. अशाच तन्हेचे आणखी कित्येक ठोकताळे व अंधश्रद्धा सांगता येतील.

असे आहेत काही मजेदार किस्से व गमती.

• • •

पंच व त्यांचे कार्य

क्रीडांगण योग्य मापात ठेवणे व त्याची आखणी व्हाईरे नियमाबरहुकूम करणे या गोळीसाठी निराळी यंत्रणा असते. परंतु प्रत्यक्ष खेळाच्या वेळी त्यासंबंधी केलेले नियम योग्य तव्हेने पाळले जातात की नाही आणि नसल्यास त्यावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी ज्या व्यक्तीना अधिकार दिलेले असतात त्यांना 'पंच' या संज्ञेने ओळखले जाते. पंचाची नियुक्ती करण्यापूर्वी ते त्या जागेसाठी योग्य आहेत का हे ठरविले जाते. तशी योग्यता प्राप्त करण्यासाठी पंचांना या खेळातील सर्व नियमांचे संपूर्ण ज्ञान असावे लागते. त्यासाठी त्यांना परीक्षा द्यावी लागून प्रमाणपत्र मिळवावे लागते, तेव्हाच त्यांची पंच म्हणून नियुक्ती होते.

खेळ नियमाबरहुकूम चालविला जाऊन त्यात जर काही उल्लंघन झाले तर त्यासाठी ठरविलेली सजा अगर शासन किंवा दंड (Penalty) अमलात आणणे ही पंचाची मुख्य कामगिरी असते. पंच केव्हाही निःपक्षपाती असणे अत्यंत जस्तरीचे असते. त्याने आपल्या बुद्धीप्रमाणे नियमांचे काटेकोरपणे पालन होते की नाही हे पाहणे जस्तर असते. मैदानावर पंच हा सर्वांधिकारी असतो आणि त्याचा निर्णय हा प्रत्येकाने मानलाच पाहिजे ही गोष्ट प्रत्येक खेळाडूने लक्षात ठेवली पाहिजे. पंचाने आपल्या बुद्धीप्रमाणे खेळांच्या नियमांचे शक्य तितक्या काटेकोरपणे पालन करावे, परंतु खेळाला मारक अगर एखाद्या पक्षाला फायदा होईल असा पक्षपातीपणा करू नये. काही खेळाडूंना प्रतिपक्षाकडून नियमांचे उल्लंघन झाल्याचे हात वर करून पंचाच्या निर्दर्शनास आणण्याची सवय असते. या असल्या कृतीला पंचांनी वेळीच आला घातला पाहिजे व खेळाडूंच्या सूचनेच्या आहारी न जाता स्वतःच्या बुद्धीनेच निर्णय देणे योग्य होईल.

पंचाची शिष्टी हा नियमाचा आधार असतो. पंचाच्या निर्णयाचा कोणत्याही तव्हेने अनादर न करता स्वीकार केला पाहिजे.

पंचाला संपूर्ण अधिकार दिलेले असल्यामुळे त्यांनी ते वापरताना खूप काळजी घेणे जस्तर आहे. आपल्या चुकीच्या निर्णयाने कुणावरही अन्याय होत नाही ना, याची पंचांनी दक्षता बाळगली पाहिजे. पंचांनी दिलेल्या निर्णयाचा अनादर झाला, गैरवर्तन झाले, अगर उद्भटपणा दाखविला गेला तर संबंधित खेळाडूला अगर खेळाडूंना नुसती ताकीद देणे अगर वर्ष दोन वर्षेंपर्यंत खेळाला बंदी घालण्याचे अधिकार पंचांना दिलेले आहेत.

प्रत्येक खेळाच्या वेळी दोन पंच असतात आणि खेळावर नियंत्रण ठेवण्यास सुलभ व्हावे या घटीने ते दोघे पूर्व-पश्चिम अर्धा भाग व दक्षिण-उत्तर अर्धा भाग अशी क्रीडांगणाची आपापसांत विभागणी करतात आणि प्रत्येकजण आपल्या भागापुरता, खेळाडूच्या हालचालीवर लक्ष ठेवून नियमोलंघन झाल्यास शिंदी वाजवून तसे जाहीर करतो. दोन्ही पंचांनी एकमेकांना सहकार्य देऊन काम करावे ही अपेक्षा असते. कोणताही निर्णय तत्क्षणी शिंदी वाजवून जाहीर करणे याचे पंचाने अवधान ठेवले पाहिजे.

खेळाडू मैदानात उतरण्यापूर्वी पंचांनी गोलचे खांब, त्यांची उंची व त्यामध्ये अंतर वजैरे गोष्टी नियमाप्रमाणे आहेत की नाही याची खात्री करून घेणे अत्यंत जरुरीचे असते. त्याचप्रमाणे खेळाडू वापरणार असलेल्या बुटांना, दुसऱ्याला दुखापत होणार नाही असे खिळे, पने घैरेचा वापर केला नाही ना हे पाहिले पाहिजे. तसेच प्रत्येक खेळाडूची दंडिका नियमाप्रमाणे २ इंचाच्या रिंगमध्यन 'पास' होते की नाही हेही पाहणे जरूर आहे. पंचाने आपल्या घडथाळाप्रमाणे खेळाच्या वेळावर नियंत्रण ठेवले पाहिजे. अपघात अगर अन्य कारणामुळे जो वेळ वाया जातो त्याची नोंद करून त्याप्रमाणे खेळाच्या वेळेकडे लक्ष देणे हे पंचाचे एक प्रमुख कर्तव्य आहे. या व इतर काही किरकोळ बाबींची शहानिशा करून ध्यावी असे पंचांना वाटले तर ते त्यांनी खेळ सुरु होण्यापूर्वीच करून घेतले पाहिजे.

अशा तन्हेने सर्व गोष्टी ठाकटीक आहेत याची खात्री झाली की मगच खेळाला सुरुवात होते. खेळ, पंचांच्या नियंत्रणाखाली पद्धतशीरपणे नियमांचे पालन करून व्यवस्थित व्हावा, हीच सर्वांची अपेक्षा असते.

जसजशी जास्ती राष्ट्रे आंतरराष्ट्रीय व ऑलिंपिक वौरेसारख्या स्पर्धांतून भाग घेऊ लागली तसेतसे नियमांचे काटेकोर पालन, त्याचे अर्थ व त्यांची अंमलबजावणी याबदल खूपच उलटसुलट प्रवाह सुरु झाले. हे प्रगतीचे द्योतक आहे हे जरी खरे असले तरी नियमांत होत असलेल्या फेरफारांच्या बाबतीत देखील पंचांनी जास्त जागरूक राहून त्यांचा अभ्यास केला पाहिजे, कारण आपल्या अज्ञानामुळे खेळावर त्याचा परिणाम होणार नाही याची कठाक्षाने खबरदारी घेतली पाहिजे.

भारतीय पंच नियमांचे अर्थ व त्यातील शब्दांतून काय ध्वनित होते हे उत्तम तन्हेने समजू शकतात. पण नियमांचा प्रत्यक्षात कसा काटेकोरपणे उपयोग करावा याबाबत ते परदेशी पंचापेक्षा थोडे डोवे ठरतात असे जागतिक कीर्तीचे भारतीय पंच व ऑलिंपिक खेळाडू गुरुवक्षसिंग व महम्मद गौस या तज्ज्ञांचे मत आहे. विशेषत: 'अडथळा आणणे' (Obstruction Rule) आणि 'परिस्थितीचा फायदा केव्हा व कुणाला देणे' (Advantage Rule) या दोन नियमांच्या वापरात पुढकळांचा गोंधल उडतो. यासाठी नेहमी किंवा निदान वर्षातून एक-दोनदा तरी सर्व पंचांनी एकत्र जमून सगळ्या अडचणी व शंका याबाबत चर्चा केल्यास हा होणारा गोंधल व नियमांच्या

वापराकडे पाहण्याचा दृष्टिकोण जास्त विशाल होईल असे सरदार गुरुबक्षसिंग यांचे म्हणणे आहे.

तसेच भारतीय पंच सर्वसाधारणपणे वयाने भोठे असतात. कारण काय तर ते अनुभवी असतात, असा आपल्याकडे समज आहे. परंतु तो सर्वस्थी चुकीचा आहे. म्हणूनच शारीरिक तन्दुरुस्तीच्या दृष्टिकोणातून पुळकळ अंशी भारतीय पंच व परदेशी पंच यांच्यात फरक दिसतो. होकी हा खेळ हड्डी जास्त जलद चपळ झाला असल्या-कारणाने पंचांत देखील तितकीच शारीरिक क्षमता असणे अत्यंत जरूर आहे. आपले भारतीय पंच खेळाच्या जलदगतीवरोबर मुकाबला करू शकत नाहीत हे खरे आहे.

अलीकडे ऑलिंपिंक अगर विश्वचषक स्पर्धांच्या वेळी तर काही पंच २२/२३ वर्षांचे होते. तसे पाहिले तर क्रान्स हा काही हॉकीत पहिल्या दर्जाचा देश अद्यापि गणला जात नाही, तरीही त्यांचे लुईगिलेट आणि अॅलन रेनां हे तरुण पंच जगातील उत्कृष्ट पंचांच्या यादीत समाविष्ट केले जातात. म्हणून पंचांची निवड करताना त्यांच्या शारीरिक क्षमतेचा प्रथम विचार केला पाहिजे. पंचांचा दृष्टिकोण नवोन खेळपद्धतीशी समरस पाहिजे व जुन्या खेळ व नियमांना त्यांनी चिकटून राहू नये. नियमांचे काटे-कोरपणे पालन करणे हे जरी पंचांचे कार्य असले तरी खेळाची गती व त्यातल्या उत्साहाला मारक होईल अशा तद्देने नियमांची कडक अम्मलबणावणीदेखील करणे ठाळले पाहिजे. त्यांनी निःपक्षपातीपणाने वागले पाहिजे हे जरी खरे असले तरी खेळाचा आनंद व चुरस यावर विरजण पडेल असे होणार असेल तर एखाद्या नियमाकडे कानाडोला करण्याबाबत स्वतःचे तारतम्य वापरले पाहिजे.

मैदानावर दोन्ही पंचांनी एकमेकांशी सहकाऱ्याने वागले पाहिजे. जर खेळाडूची एका पंचाकडे पाठ असल्याने त्याच्या हातून काही नियमांचे उल्घंघन झाले (उदाहरणार्थ किक, अडथळा कौरे) व ते दुसऱ्या पंचांच्या दृष्टोपत्तीस आले असले व ते जरी त्यांच्या क्षेत्र नसले तरी त्यांनी त्याबद्दल निर्णय घावा, कारण त्यामुळे एका पक्षावर अन्याय होईल ही जाण त्यांनी ठेवली पाहिजे.

वरील सर्व निवेदनावरून पंचांच्या कार्यांचे महत्व लक्षात येईल व त्याप्रमाण नियम लागू करण्याकडे आपला दृष्टिकोण ठेवण्याचा प्रयत्न केल्यास ते खेळाला पोषकच होईल असे वाटते.

परिशिष्ट १

आतापर्यंत खेळल्या गेलेल्या राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय सामन्यांचे वृत्त

राष्ट्रीय हॉकी चॅपिअनशिप

वर्ष	स्थान	विजेता संघ	उपविजेता संघ
१९२८	कलकत्ता	संयुक्त प्रांत	राजपुताना
१९३०	लाहोर	संयुक्त रेल्वे	पंजाब
१९३२	कलकत्ता	पंजाब	बंगाल
१९३४	सामने झाले नाहीत		
१९३६	कलकत्ता	बंगाल	मानवदार
१९३८	कलकत्ता	बंगाल	भोपाल
१९४०	मुंबई	मुंबई	दिल्ली
१९४२	लाहोर	दिल्ली	पंजाब
१९४४	मुंबई	मुंबई	गवालहेर
१९४५	गोरखपूर	भोपाल	संयुक्त प्रांत
१९४६	कलकत्ता	पंजाब	दिल्ली
१९४७	मुंबई	पंजाब	मुंबई
१९४८	मुंबई	भोपाल	मुंबई
१९४९	दिल्ली	पंजाब	बंगाल
१९५०	भोपाल	पंजाब	भोपाल
१९५१	मद्रास	पंजाब	सेनादल
१९५२	कलकत्ता	बंगाल	पंजाब
१९५३	बंगलोर	सेनादल	पंजाब
१९५४	हैदराबाद	पंजाब	सेनादल
१९५५	मद्रास सेनादल आणि मद्रास हे दोन्ही संघ संयुक्त विजेते.		
१९५६	जळंदर	सेनादल	उत्तर प्रदेश
१९५७	मुंबई	रेल्वे	मुंबई
१९५८	मुंबई	रेल्वे	मुंबई
१९५९	हैदराबाद	रेल्वे	सेनादल
१९६०	कलकत्ता	सेनादल	उत्तर प्रदेश

१९६१	हैदराबाद	रेल्वे	सेनादल
१९६२	भोपाल	पंजाब	भोपाल
१९६३	मद्रास	रेल्वे	सेनादल
१९६४	दिल्ली	रेल्वे	सेनादल
१९६५	मुंबई	पंजाब	मुंबई
१९६६	पुणे	सेनादल आणि रेल्वे हे दोन्ही संघ संयुक्त विजेते.	
१९६७	मदुराई	रेल्वे आणि मद्रास हे तिन्ही संघ संयुक्त विजेते.	
१९६८	वेलिंग्टन	रेल्वे	मैसूर
१९६९	एर्नाकुलम	पंजाब	रेल्वे
१९७०	जलंदर	पंजाब आणि रेल्वे हे दोन्ही संघ संयुक्त विजेते.	
१९७१	बंगलोर	पंजाब	मुंबई
१९७२	जलंदर	पंजाब	रेल्वे
१९७३	मुंबई	सेनादल	रेल्वे
१९७४	पुणे	रेल्वे	पंजाब
१९७५	भोपाल	रेल्वे	तामिळनाडू
१९७६	कटक	रेल्वे	सेनादल
१९७७	मद्रास	रेल्वे आणि वायुसेनादल हे दोन्ही संघ संयुक्त विजेते.	
१९७८	मदुराई	वायुसेनादल	तामिळनाडू

आशियाई हॉकी स्पर्धा

वर्ष	स्थान	विजेता संघ	उपविजेता संघ	गोल्स
१९५८	टोकियो	पाकिस्तान	भारत	गोलच्या संख्येवरुन निर्णय
१९६२	जाकार्ता	पाकिस्तान	भारत	२-०
१९६६	बॅकॉक	भारत	पाकिस्तान	१-०
१९७०	बॅकॉक	पाकिस्तान	भारत	१-०
१९७४	तेहरान	भारत	पाकिस्तान	२-१
१९७८	बॅकॉक	पाकिस्तान	भारत	१-०

विश्वचषक सामने

१९७१	बार्सिलोना	पाकिस्तान	स्पेन	२-१
१९७३	ऑमस्टरडम	हॉलंड	भारत	१-०
१९७५	कुआलालम्पूर	भारत	पाकिस्तान	२-१
१९७८	ब्यूनोसआयर्स	पाकिस्तान		

ऑलिंपिक हॉकी स्पर्धा

वर्ष	स्थान	विजेता संघ	उपविजेता संघ	गोल्स
१९०८	लंडन	इंग्लॅण्ड	आर्यलंड	८-१
१९२०	ऑटवर्प	इंग्लॅण्ड संघ मैदानावर न आल्याने उपविजेतेपद दिले नाही		
१९२४	पेरिस	पुरेस संघ न आल्याने स्पर्धा झाल्या नाहीत.		
१९२८	ऑमस्टरडम	भारत	हॉलंड	३-०
१९३२	लॉस एंजिल्स	भारत	जपान	११-१
१९३६	बर्लिन	भारत	जर्मनी	८-१
१९४० व	१९४४ महायुद्धामुळे	स्पर्धा झाल्या नाहीत.		
१९४८	लंडन	भारत	ब्रिटन	४-०
१९५२	हेलसिकी	भारत	हॉलंड	६-१
१९५६	मेलबोर्न	भारत	पाकिस्तान	१-०
१९६०	रोम	पाकिस्तान	भारत	१-०
१९६४	टोकियो	भारत	पाकिस्तान	१-०
१९६८	मेक्सिको	पाकिस्तान	ऑस्ट्रेलिया	१-०
१९७२	म्यूनिच	पश्चिम जर्मनी	पाकिस्तान	२-०
१९७६	मॉट्रिअल	न्यूजीलंड	ऑस्ट्रेलिया	१-०
१९८०	मॉस्को	भारत	स्पेन	४-३

परिशिष्ट २

‘हॉकी’ पुस्तकात आलेह्या इंग्रजी शब्दाला मराठीतील पर्यायी शब्द कीडांगण

- (१) अंत्यरेषा (End or side lines)
- (२) मध्यरेषा (Centre line)
- (३) १६ गजावरील फटका (16 yard hit)
- (४) २५ गजावरील रेषा (25 yard line)
- (५) मध्यबिंदू (Centre)
- (६) गोल खांब (Goal Post)
- (७) गोलार्धवर्तल (‘D’ or striking circle)

खेळाडू

- (१) गोलरक्षक (Goal-keeper)

- (२) हाफबैक (अर्धरक्षक) उजवा/मधला/डावा (Right Half, Centre Half, Left Half)
- (३) बैक, (रक्षक) उजवा/डावा (Right Back/Left Back)
- (४) बाहेरील उजवा/डावा (Right out/Left out)
- (५) आतील उजवा/डावा (Right in/Left in)
- (६) केंद्रमध्य (Centre forward).

खेल

(१) फटका (Hit), (२) सरक फटका (Push), (३) उचल फटका (Scoop), (४) दंड फटका (Penalty Hit), (५) दंडकोपरा (Penalty Corner), (६) कोपरा (Corner), (७) दंड सरक फटका (Penalty Push), (८) कॉंटीफोर्ड (Tic-Breaker), (९) पलट फटका (Reverse), (१०) झटक फटका (Flick), (११) उंच दंडिका (Faul-Stick), (१२) अडथळा (Obstruction), (१३) उलटसुलट नेणे (Dribbling), (१४) आत सरक फटका (Push in), (१५) बाजू बाहेर (Off side), (१६) चकविणे (Tackling).

साधने

(१) दंडिका (Stick), (२) शिरखाण (Hat/Helmet), (३) गुप्तभाग सुरक्षा आवरण (Abdominal Pad), (४) पायपट (Pads), (५) गोलफलथा (Boards), (६) जाल (Net).

परिशिष्ट ३

संदभ ग्रंथसूची

(१) दि गेम ऑफ हॉकी	डी. डॉनली
(२) हॉकी फॉर मेन अँड वुईमेन	एच. एल. बोर्की
(३) वुईमेन्स हॉकी	पीटर लॉसन
(४) इंडियन स्पोर्ट्स-म्लशबैक	जे. सी. मैत्रा
(५) ऑफिशिअल रूल्स ऑफ स्पोर्ट्स अँड गेम्स	निकोलस के.
(६) (लोकप्रिय खेल) ' हॉकी '	जसदेवसिंह
(७) टीचिंग हॉकी थ्रु एस्टिंग	हरबन्ससिंह
(८) इन्स्ट्रक्शन्स ट्रू यंग हॉकी प्लेअर्स	एरीक ग्रीन
(९) हौ ठु प्ले हॉकी	गॅनसिंग

- (१०) हॉकी की कहानी एम. एल. कपूर
- (११) ए मैन्युअल ऑफ हॉकी फिलीप ए. रॉबसन
- (१२) हॉकी अंपायरिंग गॅनसिंग
- (१३) गोल्डन हैट्रीक बलबीरसिंग
- (१४) हॉकी रूल्स वीथ इंटरप्रिटेशन्स (अॅज अप्रूव्हड वाय इंटर नॅशनल हॉकी बोर्ड)
- (१५) ऑडब्ल्यूएन्स हॉकी फॉर वुईमेन ब्रॉडन रीड अँड फ्रेड वॉच
- (१६) हॉकी क्वीझ गॅनसिंग
- (१७) जादूगाराची हॉकी गो. वि. खाडीलकर
- (१८) हॉकी फॉर एव्हरीवन रॉस
- (१९) मेन्स हॉकी डी. कायरील
- (२०) ऑक्सफोर्ड कंपनियन टू स्पोर्ट्स अँड गेम्स वाय. एम. सी. ए. कॉले
- (२१) गाईड फॉर गेम्स ऑफ फिजी. एज्युकेशन
- (२२) रूल्स ऑफ गेम्स अँड स्पोर्ट्स सॅमवेज
- (२३) हॉकी फॉर गर्ल्स

• • •

लेखक - शारद जोगळेकर

जन्म ७ जानेवारी १९१४. जन्म आणि प्राथमिक ते महाविद्यालयीन शिक्षण बेळगावात. शाळेपासून क्रीडा आणि नाट्यक्षेत्राची आवड. विशेषत: हॉकी व क्रिकेट खेळात विशेष रस. जवळजवळ २५/२६ वर्षे या दोन्ही खेळात भाग व उचम कामगिरी.

मद्रास, पुणे, मुंबई, जालंदर, सिमला, कसोळी वगैरे ठिकाणी बन्याच सामन्यात सहभाग. विशेषत: ऑलिंपिक व आंतरराष्ट्रीय खेळांडूंबरोबर खेळण्याची संधी.

डिफेन्स अकॉन्ट्स खात्यातून १९७२ साली निवृत्त आणि साहित्यनिर्मितीकडे जास्त लक्ष केंद्रित.

वाचनाची खूप आवड. लिंग, बाल व क्रीडासाहित्याची बरेच लिहिले आहे व अजूनही लेखन चालू आहे.

● ● ●